

1967

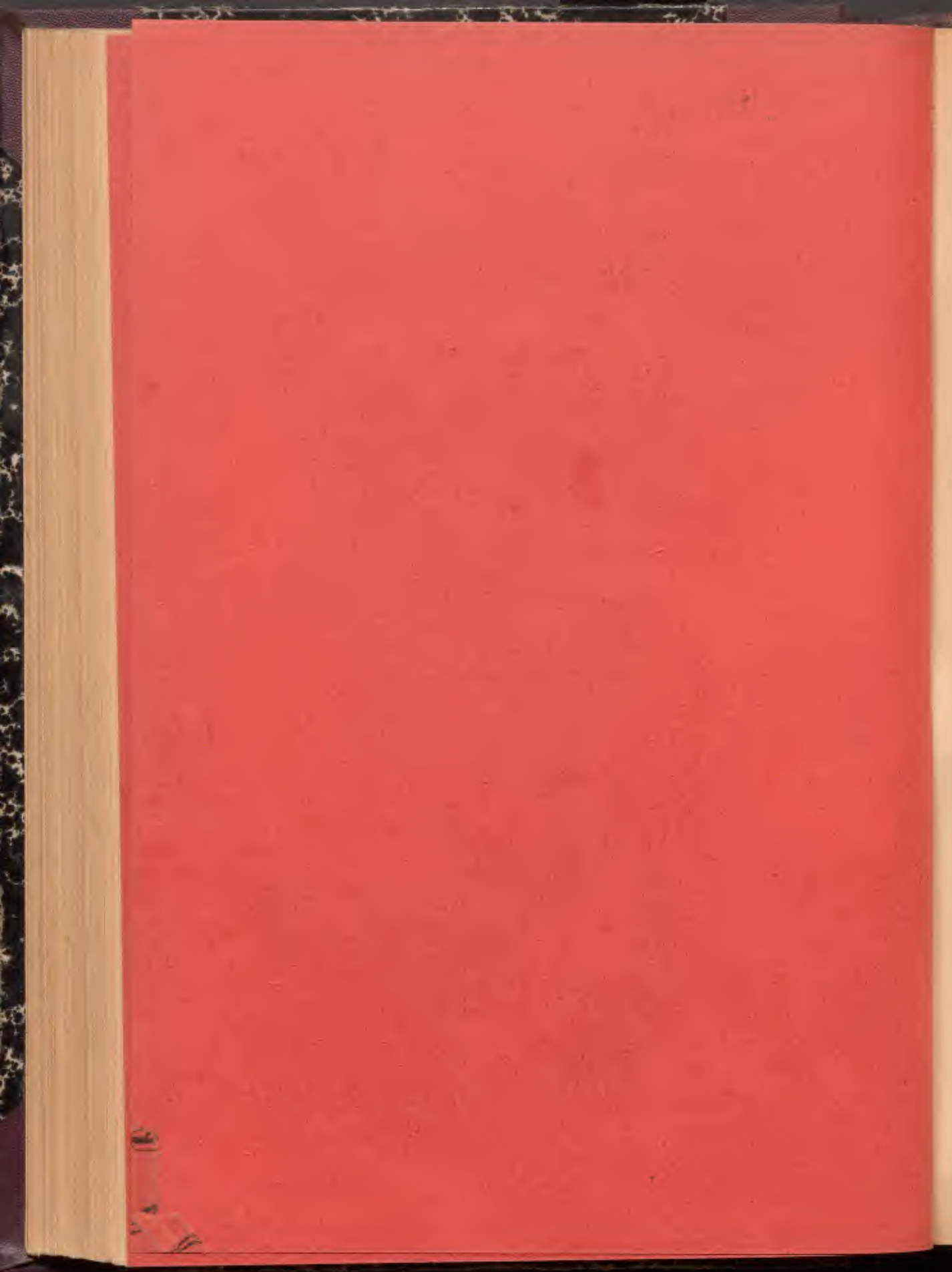

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ԵՒ ԲԱԴԱԲԱԿԱՆ
ԱՄՍԱԳԻՐ

Նոր շրջան VII տարի

Հրատ. LXX տարի

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՅԵՐԵՂԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա. Մ Ս Ս. Գ Ի Ր

№ 2

Փ Ե Տ Ր ՈՒ Ա Ր

1907

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան „ՀԱՐՄԵՍ“ Ընկ. Մարգար. ֆոն. Ե.
1907

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 2

Երես

- 1) ԲՐԱՆԴ Դրամատիկական պօէմա հինգ գործողութեամբ
Հենրիկ Իբսենի 5
- 2) ԱՐՁԱԳԱՆԲ, Բանաստեղծութիւն, Մուղի-Փէր-ի . . . 27
- 3) ՄՈՎՍԷՍ ԹԷ ԴԱՐՎԻՆ? Պրօֆ. Ա. Դոդելի 38
- 4) ԴՐՄԻ ՁՈՀԵՐ, (պատմուածք) Գաղթականի 53
- 5) ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԷՍԿԻՉ, Ե. Բահաթուրի 58
- 6) ՄՕՏԻԿ ԱՆՑԵԱԼԻՑ, Անկախի, 60
- 7) ԻՆՉ ԵՆ ՈՒՋՈՒՄ ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՕԿՐԱՏՆԵՐԸ ԳԷԿ
ԵՆ Լաֆարգի Դ.-ի 77
- 8) ԿԱՐԼ ՄԱՐԿՍԸ ԵՒ ՄԱՐԿՍԻՉՄԸ Բ. Իշխանեանի . . 86
- 9) ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ 1) Գ.
Պլեխանով, «Ոյժ եւ բռնութիւն» 2) «Յիդայական դրա-
կանութիւն» 1. Ա. Ահարոնեան «Ազատութեան ճանա-
պարհին». 2. Մ. Յովհաննիսեան «Դաշնակցութիւնը եւ
նրա հակառակորդները», «Գորղեան հանգոյց». 3. Ս.
Մէլիք—Սողոմոնեանի հրատարակած «Արեան Չայներ»
4. «Գրօշակի» շարականները նուերած դաշնակցու-
թեան սուրբ վկաներին, մարտիրոսներին եւ առաքեալ-
ներին: 3) «Начальная русская хрестоматия для
армянъ», составилъ Седракъ Мандинянъ, 1-ая
книжка. Ռուսերէն հատընտիր հատուածներ հայերի
համար, կազմեց Ա. Մանգինեան, Ա. զրբոյկ. հրատա-
րակութիւն «Դուտտենբերգ»-ի 4) Արշակ Աթաեան «Աալ-
մաստ». 96
- 10) ՆՈՐ ՍՏԱՅԱԾ ԴՐՔԵՐ 111
- 11) Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ԴՊՐՈՑՆԵՐՈՒՄ . . 112
- 12) ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Երկրորդ Պետական Դուման.—
Մեր կացութիւնը:
- 13) ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Տառասկան զարգացումի ինքը ստեղ-
ծում է լուրջ յեղափոխական գործօններ:
- 14) ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՅ.
- 15) ՅԱՅՅԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 156

ԲԱՑՈՒԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1907 թ.

„Բ Ա Ն Ո Ւ Ո Ր“

ՀԱՍԱՐԱԿԱՆ, ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ
ԴՐԱԿԱՆ ՕՐԱԹԵՐԹԻ

Բաժնեգրին է 6 բուրլի տարեկան

Բազուից դուրս 7 ռ. 50 կ.

Արտասահմանի համար 10 ռ.

Առանձին համարը 5 կոպ.

Հասցեն՝ Баку, редакция газеты «Банворъ»

ԲԱՑՈՒԾ Է ՆԱԴԴ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1907 թ.

ԽԱՐԱԲԱԿ

Երգիծարանական-պատկերազարդ շաբաթաթերթի
Տարեկան գինն է՝ Թիֆլիսում 4 ռ. Ուրիշ տեղեր՝ 5 ռ.:

Հասցեն՝ Тифлисъ, Редакция «Хатабала».

Խմբագիր հրատարակիչ Աստ. Երիցեան

ԲԱՅԻԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„ՄՇԱԿ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԼՐԱԳՐԻ

(35-րդ տարի)

ԱՌԱՋԻԿԱՅ

1907

ԹԻՖԼԻՍԻՆ

«Մշակը» կը հրատարակէ նոյն պարզամտով եւ նոյն ուղղութեամբ

Ամեն օր մացի տօներին յաշորդող օրերից:

Բաժանորդագիրը. «Մշակի». տարեկան պէնր 10 ուրբլի է, տասնեմէկ ամսանը նոյնպէս 10 ո., տասն ամսանը՝ 9 ո., ինն ամսանը՝ 8 ո., ութը ամսանը՝ 7 ո., եօթն ու վեց ամսանը՝ 6 ո., հինգ ամսանը՝ 5 ո., չորս ամսանը՝ 4 ո., երեք ամսանը՝ 3 ո., երկու ամսանը՝ 2 ո. եւ մի ամսանը 1 ուրբլի:

Արտասահմանեան ըստանորդագրութիւնը. Ա.մ եւրիկայի բաժանորդները պէտք է վճարեն տարեկան 6 դոլլար. Եւրոպայի բաժանորդները՝ 30 ֆրանկ. Պարսկաստանի բաժանորդները՝ 10 ուրբլի:

«Մշակին» գրեւէ կարելի է յսմըագրատանը (Բաղարնայա եւ Բարոնսկայա փողոցների անկիւն):

Կայսրութեան ուրիշ քաղաքներից «Մշակին» գրելու համար եւ սոստարակ նամակներ եւ ծրարներ ուղարկելիս՝ պէտք է զիմեւ հեռեւեալ հասցէով. ТИФЛИСЪ, Редакция „МШАКЪ“, իսկ արտասահմանից՝ TIFLIS, Rédaction du journal «MSCHAK».

Յայտարարութիւնները ընդունու մ եւ թոյր լեզուներով:

Ազատիկ ըստանորդագրութիւն չէ ընդունում:

1887

Ի. ՏԱՐԻ

1907

„ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՐԵԱՅ“

ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹԸ

Կը մտնէ իւր գոյութեան քսաներորդ տարեշրջանը, և կը շարունակուի իր ծանօթ ուղղութեամբն և ծրագրով: «Հանգէս Ամսօրեայ» իբրեւ Հայագիտութեան հանգէս՝ պիտի լռականօրէն հայ գրականութեան, մատենագրութեան, բանասիրութեան, լեզուաբանութեան, հնախօսութեան, աշխարհագրութեան, պատմութեան վերաբերեալ քննադատական ուսումնասիրութիւններ—ինքնագիր և թարգմանածոյ: Ձանց պիտի հառնուին հայ ակնաւոր ու գրագէտ անձնաւորութեանց կենսագրութիւններ: Նոյնպէս քննադատական տեղեկութիւն պիտի տրուի ազգային կարեւոր լրերու, նոր հրատարակութեանց ևն:—Տարեկան բաժնեգինն է 10 Ֆր. 4 ր.—կանխիկ:

ԽՐԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՅԷՆ

A la Rédaction de la Revue „Handess“, Vienne
(Autriche) VII 2 Mechitharistengasse 4.

ԲԱՅՈՒԱԾ Է 1907 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

„ՀԱՍԿԵՐ“

Մանկական պատկերազարդ ամսագիր

Խմբագրութեան հասցէն՝ Թիֆլիս, Բէհրութեան փողոց
№25, (Тифлисъ Редакция журнала «Аскеръ» կամ Tiflis
(Gauakas) Pedak. de journ. «Hasker»)

Խմբագիր-հրատարակիչ՝ ԿԱՏ. ԴԻՍԻՅԵԱՆ

Բ Ա Յ Ի Ա Ծ Է

Բ Ա Ժ Ա Ն Ո Ր Դ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԲԱԶՄԱՎԷՊԻ

ԲԱԶՄԱՎԷՊ լամաթերթ Ս. Դազարու Հայկական Ճեմարանի, հայ պարբերաթերթերու երիցագոյնը, իր վաթսներորդ չորրորդ տարեշրջանին մէջ պիտի մասնակցի, աւելի հզօր թափով, ազգային մտաւոր վերածնութեան:

Իր նպատակին հասնելու համար, Բազմավէպ կը ներկայացնէ հայ ժողովրդեան բաժին մը՝ բոլորովին ազգային գիտութեանց նուիրեալ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆ.

այս տիպոսին ներքե կը ներկայացուին բանաստեղծութիւններ՝ Հայոց պատմութեան, Մատենադրութեան, Լեզուաբանութեան, Ծիսադիտութեան Գեղարուեստներու վրայ, այլն.

Հայկական Ճեմարանի կը յաջորդէ բաժին մը՝ նուիրեալ գեղեցիկ դպրութեանց, ուր կը ներկայացուին բանաստեղծութիւններ՝ օտար զրաւանութիւններէ, իտալականէն, մասնաւորապէս, որ քիչ ծանօթ է ազգին: Բազմավէպի «զրաւան» բաժինն ունի լէպեր, նորավէպեր, — թատերգութիւններ, և այլն:

Վերջապէս Բազմավէպ պիտի ունենայ նաև համազգային Գիտութեանց ու Գիւտերու նուիրեալ բաժին՝ մը, որուն պիտի աշխատակցին Եւրոպայի համալսարաններէն վկայեալ հայ բժիշկներ և մասնագէտներ: Տարեկան գինն է ֆ. 10:

Դիմել՝ Rédaction de la Revue «Bazmavep». St. Lazare—Venise.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА
НА 1907 г.

На журналъ

„СОВРЕМЕННАЯ
ЖИЗНЬ“

Журналъ выходитъ одинъ разъ въ мѣсяцъ при ближайшемъ участіи Бельтова. Редакція считаетъ возможнымъ съ достаточной ясностью кратко выразить цѣль, преслѣдуемую журналомъ: она состоитъ въ изложеніи и всесторонней разработкѣ теоріи Маркса. Подписка принимается въ главной конторѣ редакціи журнала „Современная Жизнь“: Москва, Пеглинная, 4, «Журнальное Дѣло» и во всѣхъ книжныхъ магазинахъ.

Подписная цѣна на годъ—10 руб.; $\frac{1}{2}$ г.—5 руб. $\frac{1}{4}$ г.—2 руб. 50 коп. Заграницей на годъ—12 руб. 40 к. $\frac{1}{2}$ г.—6 руб. 20 к. $\frac{1}{4}$ г.—3 руб. 10 к.

Отдѣленіе конторы редакціи въ Петербургѣ при книжномъ складѣ Б. О. Соловьевой и Б. Г. Никольской. Петербургъ, Троицкая, 3.

Продолжается подписка на послѣднюю четверть 1906 г.

Продолжается подписка
НА ГАЗЕТУ

— Б А К У —

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА:

Съ доставкой въ Баку: на годъ 7 р., 11 м. 6 р. 50 к., 10 м. 6 р., 9 м. 5 р. 50 к., 8 м. 5 р., 7 м. 4 р. 50 к., 6 м. 4 р., 5 м. 3 р. 50 к., 4. 3 р., 3 м., 2 р. 50 к., 2 м. 1 р. 50 к., 1 м. 1 р. Съ пересылкой въ другіе города: на годъ 8 р. 50 к. 11 м. 7 р. 50 к., 10 м. 7 р., 9 м., 6 р. 50 к., 8 м. 6 р. 7 м. 5 р. 50 к. 6 м.

За границу: на годъ 15 р., на полгода 8 р.

Подписывать можно на всѣ сроки, но не иначе какъ съ перваго числа каждаго мѣсяца.

За перемѣну адреса просить высылать 5 семимѣсячныхъ марокъ.

Отдѣльные нумера „Баку“ продаются въ конторѣ газеты и у разносчиковъ по 5 к.

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1907 թ.

„ՄՈՒՐՃ“

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

(Նոր շրջան VII տարի)

Բ Ա Ժ Ա Ն Ո Ր Դ Ա Գ Ի Ն Ը

Բաժանում	Պարսկաստան	տարեկան 10 ռ.	Արևմտահայաստան	տարեկան 12 ռ.	(32 Ք.)
		կէս տարին 5 ռ. 40 կ.		կէս տարին 7 ռ.	(18 Ք.)
		ամսական 90 կ.		ամսական	(3 Ք.)

Բաժանորդագինը կարելի է վճարել նաև մաս-
մաս(5—5 ռ.), երկրորդ վճարը լինում է մայիսին: Տարբ.
դպրոցներում ուսուցանողների, աշակերտների, ուսանող-
ների, գիտացիների և քանտորների համար բաժանոր-
դագինն է (Ռուսաստ.) 8 ռուբլի տարեկան, որ կարելի
է վճարել մաս-մաս(4-4) ռ.:

Հասցե. Թիֆլիս «Մյրչ» Tiflis «Mourch»

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒՄ Է

Թիֆլիսում — խմբագրատանը (ձախմբական փողոց, տ. № 12)

«Դուստները», «Կենտրոնական», «Новая Ръчь» (Դոլովինսկի, արք. Թառ-
բանի դիմաց) գրախանութներում և «Փարոս» կիսսկում (Երևան. հրատ.)

Կայսերական այլ տեղերից պէտք է դիմել՝ Թիֆլիս,

въ редакцію журнала «МУРЧ».

Արևմտահայաստանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue «MOURTCH».

ԲԱՏՏԱԲԱՐՈՒԹԻՒՆ Ընդունում է ամեն լիզուով: Յայտարար-
ությունների համար վճարում են.—1 երես քանոյ յայտարարության հա-
մար 10 ռ., 1/2 եր. 5., 1/4 եր.—2 ռ., տողատեղ (կորպ.)—40 կ.:

Խմբագիր՝ ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Բ Ի Ա Ն Դ

ԴՐԱՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ՊՕԷՄԱ

Հինգ գործողութեամբ

Հ Ե Ն Ր Ի Կ Ի Բ Ս Ե Ն Ի

ԳՈՐԾՈՂ ԱՆՁԻՆՔ

Բրանդ, Նրա մայրը, Լյնար նկարիչ,
Ագնէս, Փոխտ, Բժիշկ, Պրորստ, Կիս-
տեր, Դպրոցական ուսուցիչ, Հէրդ, Գիւ-
ղացի, Նրա որդին՝ պատանի, Նրկրորդ
գիւղացի, Կին, Նրկրորդ կին, Գրագէտ:

Հոգեւորականութիւն, պաշտօնեաներ, ժողովուրդ, տղամար-
դիկ, կանայք, երեխաներ. փորձիչը անապատում. անտեսա-
նելի երգող խումբ. ծայն:

Գործողութիւնը կատարւում է XIX դարի 60-ական թուականներում,
մասամբ Նորվեգիայի արեւմտեան ծովափի՝ Ֆիորդի մօտ գետեղում մի
գիւղում, մասամբ նրա շրջակայքում:

ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

Ձիւնապատ լեռնադաշտեր. թանձր մշուշով ծածկուած. մասյլ
հզանակ. վաղորդեան կիսաղշամուղջ: Բրանդը ամբողջապէս
սկսազգեստ, փայտը ձեռին և մախաղը մէջքին, վեր է բարձ-
րանում արեւմտեան ուղղութեամբ. Գիւղացին իր պատանի որդու
հետ հետևում է նրան որոշ հեռաւորութեան վրայ:

ԳԻՒՂԱՅԻՆ. (Բրանդի յետևից). Անցորդ, մի շտա-
պիր... Ո՞ւր հեռացար:

ԲՐԱՆԴ. Ես այստեղ եմ:

ԳԻՒՂԱՅԻՆ. Կը մոլորուես: Մշուշը թանձրացաւ,
և երկու բայի վրայ ոչինչ չի երևում...

ՈՐԴԻՆ. Այստեղ ճեղքուածքներ են:

ԳԻՒՂԱՅԻՆ. Այստեղ ճեղքուածքներ են, — լսում
ես դու:

ԲՐԱՆԴ. Եւ մենք կորցրել ենք բոլոր հետքերը:

ԳԻՒՂԱՅԻՆ. (ճշայտով). Կանգնիր: Տէ՛րն տղատի...
Մենք սառցաբանի վրայ ենք ընկել: Այդտեղ փխրուն է
սառցոյցը: Դու այդպէս ամուր մի քայլիր:

ԲՐԱՆԴ. (Ականջ դնելով). Ես լսում եմ ջրվէժը...

ԳԻՒՂԱՅԻՆ. Վտակը սառցի կեղևի տակ իր համար
հուն է բացել: Այստեղ խոր է. մինչև յատակը
չես էլ հասնիլ: Կը ընկնես չես էլ պրծնիլ:

ԲՐԱՆԴ. Դու լսել ես որ իմ ճանապարհը տանում
է դէպի ափն տեղ, յառանջ:

ԳԻՒՂԱՅԻՆ. Իսկ եթէ չկարողանաս յաղթել զը-
ժուարութիւնը: Նայիր, դու բայլում ես փխրուն կեղև
խւրայով: Կանգնիր: Մի՞թէ կեանքը թանգ չէ քեզ-
համար:

ԲՐԱՆԴ. Ես—առաքուած եմ. ես չեմ կարող չլսել
ինձ առաքողին:

ԳԻԻՂԱՅԻՆ. Իսկ ո՞վ է նա:

ԲՐԱՆԴ. Աստուած:

ԳԻԻՂԱՅԻՆ. Իսկ դու ինքդ ո՞վ ես:

ԲՐԱՆԴ. Պատուոր:

ԳԻԻՂԱՅ. Պատուոր չլինի, այլ նոյնիսկ պրոբստոր
Կամ ինքը կախիկապար, տակկց ողողած սառցակեղևի
վրայ քայլելով քեզ կը կործանեն, արեւ չի ծագի:
(Զգուշութեամբ մօտենալով նրան): Լսի՛ր, ինչքան և
խելօք, դիտուն լինես, բայց չես կարող յաղթել այն ինչ
ուժիցդ վեր է: Յեա գառ: Մի յամառիր: Ախր մենք
եղկու գլուխ չունենք խօմ: Եթէ այս մէկը կորցնենք,
ուրիշը սրտեղից վերցնենք, մինչև մերձաւոր գիւղը մօտ
եօթ վերստ է, իսկ մշուշը այնքան թանձր է որ ոչինչ
չի երևում:

ԲՐԱՆԴ. Փոխարէնը թանձր մշուշը չի թողնիլ որ
մուրսոյ կրակը մեզ գէպի սիտլ ճանապարհ թարթի:

ԳԻԻՂԱՅ. Իսկ այստեղ մեր շուրջ վտանգաւոր
ասուած լճեր են:

ԲՐԱՆԴ. Մենք կ'անցնենք նրանց վրայով:

ԳԻԻՂԱՅ. Զրի վրայով ես քայլելու, ի՞նչ է: Զա-
փից անց ես արդէն վստահանում վրայ. տես չես կա-
րող խօսքդ կատարել:

ԲՐԱՆԴ. Բայց Մէկը ապացուցեց, որ հաւատով
դարելի է ծովի երեսով էլ, ինչպէս ցամաքի վրայով,
անցնել:

ԳԻԻՂԱՅ. Էհ, հին ժամանակներում քիչ հրաշքներ
են եղել. փորձիր մեր ժամանակներում նոյնը—և ջրի
տակը կը գնաս:

ԲՐԱՆԴ. Մնաս լարսով (ուզում է շարունակել ճա-
նապարհը):

ԳԻԻՂԱՅ. Դէպի մահ ես գնում!

ԲՐԱՆԴ. Եթէ Աստուած ուզում է ինձ մահ ու-
ղարկել—ողջունում եմ այն!

ԳԻՒՂԱՅ. (Կամաց). Խենթացել է, ինչ է:

ՌՐԱՆԴ. (Համարեա արտասուելից). Հայր, վերադառնանք: Երևում է որ անձրև ու վառ եղանակ է լինելու:

ԲՐԱՆԴ. (Կանգ առնելով և և կրկին ժտնալով նրանց). Լսիր, դու ինձ ասացիր թէ աղջիկդ այնտեղից՝ Փիօրդից քեզ լուր է ուղարկել թէ իր մահը մօտ է. բայց խաղաղութեամբ չի կարող հոգին տալ, վերջին անգամ չտեսնուելով քեզ հետ:

ԳԻՒՂԱՅ. Սուրբ ճշմարտութիւն է:

ԲՐԱՆԴ. Եւ մինչև այս օրն է ժամանակ տուել:

ԳԻՒՂԱՅ. Այո, այո:

ԲՐԱՆԴ. Ոչ աւելի ուշ:

ԳԻՒՂԱՅ. Ոչ:

ԲՐԱՆԴ. Ուրեմն, շտապիր գէպի նրան!

ԳԻՒՂԱՅ. Իսկ եթէ անկարող եմ?... Վերադառնանք!

ԲՐԱՆԴ. (Շտապի նայելով նրա վրայ). Որպէսզի նա հանդիման խաղաղութեամբ՝ դու կը տայիր հարիւր դալեր?

ԳԻՒՂԱՅ. Կը տայի!

ԲՐԱՆԴ. Իսկ երկու հարիւր ?

ԳԻՒՂԱՅ. Տունս տեղս կը տայի, միայն թէ նա իր աչքերը փակէր խաղաղութեամբ!

ԲՐԱՆԴ. Իսկ կեանքդ ?

ԳԻՒՂԱՅ. Իսկ կեանքս?... Էհ, բան ասացիր!...

ԲՐԱՆԴ. Դէ, պատասխանիր!

ԳԻՒՂԱՅ. (Քորելով ականջի յետևը), Օհ, Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս, ախր ամեն բանին աշխարհումս չափ ու սահման կայ: Մի մոռացիր որ կին ունեմ, երեխաներ ունեմ...

ԲՐԱՆԴ. Եւ նա, Որի անունը տուիր, նմանապէս մայր ունէր:

ԳԻՒՂԱՅ. Դէ էդ էլ հին ժամանակներումն է պատահել, երբ քիչ հրաշքներ չէին կատարում. իսկ այժմ այդպիսի հրաշքների մասին չի լսում:

ԲՐԱՆԴ. Վերադարձիր! Դու թէև ապրում ես, մե-

սած ես: Դու չես ճանաչում Աստուծոն, և նա քեզ չի ճանաչում:

ԳԻԻՂԱՅ. Շատ չես խիստ!

ՈՐԴԻՆ. (Քաշում է հօրը). Գնանք տուն:

ԳԻԻՂԱՅ. Գնանք, միայն պէտք է որ նա էլ դայ մեզ հետ:

ԲՐԱՆԴ. Եւ ես?

ԳԻԻՂԱՅ. Թէ չէ, եթէ Աստուծոյ մի արասցէ, դու կորչես, և, ինչ որ դժուար է ծածկել, տարածուի թէ մենք միասին ենք ուղևորուել, ինձ դատի կ'ենթարկեն: Իսկ եթէ կիրճի կամ լճի մէջ գտնեն զիակդ՝ այն ժամանակ խօս ինձ կը շղթայեն:

ԲՐԱՆԴ. Դու այն ժամանակ կը սուսես Աստուծոյ գործի համար:

ԳԻԻՂԱՅ. Եւ դորժ չունիմ ոչ նրա, ոչ էլ քո բաների հետ: Իմ հոգսերն էլ ինձ բուսական են: Դէ եկ միասին վերադառնանք:

ԲՐԱՆԴ. Մնաս բարով! (Հետու լսում է խուլ ուղարկող):

ՈՐԴԻՆ. (Ճշարով). Փլում է:

ԲՐԱՆԴ. (Գիւղացուն որ բռնել է նրա օձիքից). Թողի՛ր:

ԳԻԻՂԱՅ. Ձի կարելի՛!

ԲՐԱՆԴ. Թողի՛ր:

ՈՐԴԻՆ. Գնանք:

ԳԻԻՂԱՅ. (Մաքսանալով Բրանդի հետ). Ախ, դժուար է ինձ տանի՛...

ԲՐԱՆԴ. (Դուրս պրծնելով եւ ձիւնի վրայ գլորելով նրան). Անշուշտ վերջ է վերջոյ կը տանի՛ (Գնում է):

ԳԻԻՂԱՅ. (Նստած ձիւնի վրայ եւ ուսերն տրորելով). Օհ, օխ, յամառ և ինչպէս ուժեղ!.. Եւ այդ նա անուանում է Աստուծոյ գործ! (Տեղից բարձրանալով կանչում է) Լսի՛ր:

ՈՐԴԻՆ. Նա արդէն վերևում է:

ԳԻԻՂԱՅ. Հա տեսնում եմ հրէն (էլի կանչում է):

խիբ ինձ! Ձեռ յիշում որտեղ էր որ մենք կորցրինք մեր ճանապարհը? Ո՞րտեղից է որ մենք շեղուեցինք:

ԲՐԱՆԴ. (Մառախուղի միջոց). բեզ չի հարկաւոր իրաւր ճանապարհի բաժանման տեղում.— դու գնում ես բանուկ ճանապարհով:

ԳԻԻՂԱՅ. Ախ, Աստուած տայ քո ասածդ լինի! Այն ժամանակ երեկոյեան մօտ մենք տանը կը լինենք! (որդու հետ դիմում է դէպի արեւելք):

ԲՐԱՆԴ. (Աւելի քարճրից է երևում եւ ահանջ է դնում, շուռ գալով դէպի այն կողմը, ուր գնացին նրա ուղեկիցները): Տուն են գնում.— դու, ողորմելի՛ բաւրուկ: Ո՛հ, եթէ քո կրծքում բղխէր կամքի աղբիւրը, եւ միայն ոյժդ պակասէր, ես կը կարճէի քո ճանապարհը, ուրախութեամբ կը տանէի քեզ սեփական խոնջած ուսերի վրայ, կը քայլէի վիրաւոր սաքերով թեթի ու զուարթ! Սակայն օգնելւորան սվ՛չ էլ ուզում հոյսիակ այն, ինչ որ անկարող է, հարկաւոր չէ:

(Գնում է առաջ)

Հըմ... կեանք! Զարմանալի է ի՛նչպէս բոլորը դող-դողում են կեանքի համար: Առաջին պատահած հաշմանդամը այնպիսի կշիռք է տալիս կեանքին, որ կարծես աշխարհի փրկութիւնը և մարդկանց հոգիների բուժումը գրուած է նրա Խալիկար ուսերի վրայ: Նրանք պատրաստ են զոհել, միայն ոչ կեանքը, ոչ. նա բոլորից թանգ է:

(Կարծես մի քան յիշելով եւ ժպտալով)

Երկու միտք էին մանկութեանս ժամանակ ինձ դրողեցնում, անլերջ ծիծաղեցնում. մի բան որի համար պառաւ դաստիարակունիս պինդ պատժում էր ինձ:— Յանկարծ պատկերացնում էի ինձ խաւարից վախեցող բուին կամ ջրից վախեցող ձկան, և սկսում հռչակալ: Ես վանում էին ինձնից այդ մտքերը, բայց իրո՛ւր: Սակայն իսկապէս ինչն էր ծիծաղա յարուցանում: Ես աղօս գիտակցում էի անհաշտելի տարբերութիւնը այն բանի մէջ՝

Թէ ինչպէս է և ինչպէս պէտք է լինէր. զանազանութիւնը բնօր կրեւու պարտքի և այն կրեւու անընդունակութեան մէջ: Եւ համարեա թէ իւրաքանչիւրը իմ հայրենակիցներէց—ասույ՛ջ, թէ հիւանդ—յիշած ձկան կամ բուրի նման են: Խորխորատում աշխատել և ապրել խաւարի մէջ նրա ճակատագիրն է, և հէնց այդ է նրան վախեցնում: Խփւում է ահ ու դողի մէջ եզերքին և վախենում իր մութ բանալից. աղերսում օգի և պայծառ արևի մասին! (Կանգ է առնուս, կարծես մի քանից շանթահար, եւ ականջ դնում):

Կարծես երգ լինի!.. Այո, ծիծաղ և երգ: Ահա «ուրա»... դարձեալ, դարձեալ... հինգ անգամ: Արեգակը ելնում է, և մշուշը նոսրանում. ես հայեացքովս կրկին ըմբռնում եմ հեռուն: Ահա լեռան կողերի վրայ կանգնած է մի ուրախ խումբ, վաղորդեան ճառագայթների փայլի մէջ: Մոտս բարե են ասում իրար և ձեռներ սեղմում... Թեքեցին դէպի արևելք բոլոր մնացածները, իսկ երկուսը իրանց ճանապարհը բռնել են դէպի արևմուտք: Իրար ուղարկում են վերջին հրաժեշտը ձեռներով, թաշկինակներով և դաակներով...

(Արեգակը քանի գնում է անելի ուժով է թափանցում մշուշի միջով. Բրանդը նրպար կանգնած է, աշխատելով ջոկել հնուում նրկու մամորոյններին):

Այդ երկուսից կարծես ճառագայթներ լինեն արձակում. նրանց կարծես ինքը մշուշն է ճանապարհ տալիս, գորգի նման նրանց ոտերի տակ են փռում ցախինին և դիմացը ժպտում է երկինքը: Երևի քոյր և եղբայր են: Ձեռք ձեռքի տուած ընթանում են կարծես պարի մէջ: Աղջիկը հազիւ է դիպչում գետնին, իսկ միւսը ճարպիկ է և ճկուն.—Աղջիկը թուա յանկարծ մի կողմ... նրա յետեից երիտասարդը... հասաւ, բռնեց... Ոչ, ձեռքից դուրս պրծաւ: Վազվզում են, խաղաղով. հնչում է ծիծաղն ինչպէս երգ:

(Ելնաւ եւ Ազնէս, ճանապարհորդական թնթնէ հագուստով, նրկունն էլ հնալով, տաքացած, դուրս են վա-

զում քաց տեղում չարանճիօրէն խաղալով: Մշուշը փարատուն է: Հնոններում պարզ արև առաօտ է կանգնած):

ԷՅՆԱՐ. Ագնէս, իմ քնքոյշ գողարիկ թիթեանիկ, ես տենչում եմ քեզ բռնել խաղալով. ես քեզ կը զրաւեմ ճարպիկ շինած ցանցի մէջ և երգելով հանգոյցներ կը կազմեմ քեզ համար:

ԱԳՆԷՍ. (Թռչկոտելով դէմքը դարձրած դէպի նաև չթողնելով իրան բռնել) Ես՝ թիթեանիկ եմ, ուրեմն թող ինձ թռչկոտել, ծաղիկների մեղրահիւթով հագնեալ. սիրում ես դու, չարաճճիկ սղայ, խաղալ—դէ վաղիւ յետեւիցս, չաչխատելով բռնել:

ԷՅՆԱՐ. Ագնէս, իմ քնքոյշ գողարիկ թիթեանիկ, անտեսանելի ցանց է քեզ համար հիւսուած, եղեր գեփիւռից աւելի կայտառ, դարձեալ գերի կընկնես դու ինձ մօտ:

ԱԳՆԷՍ. Ես թիթեանիկ եմ, դէ թող որ ես ծաղիկից ծաղիկ թռչկոտեմ ցօղազարդ դաշտերում, իսկ եթէ ինձ թարթում ես ցանցիդ մէջ—ոսկեղոյն թևերիս չկաշես:

ԷՅՆԱՐ. Զգուշութեամբ, թիթեանիկս, ձեռքիս վրայ կը բարձրացնեմ սրտիս մօտ և այնտեղ կը փակեմ. այնտեղ ամբողջ կեանքդ կը խաղաս, հողիս, ամենաբաղքը խաղերով խնդալով:

(Երկուսն էլ իրանք այդ չնկատելով, մօտենում են մի ղիք պատատուածքի եւ կանգնում են համարեա ուղիղ անդունդի շրթունքին):

ԲՐԱՆԴ (Բղաւում է). Է՛յ, զգոյշ: Անդուգից մի քայլ էք հեռու!

ԷՅՆԱՐ. Ո՞րտեղից է ձիւնը:

ԱԳՆԷՍ. (Յոյց տալով դէպի վեր) Նայիր այնտեղ:

ԲՐԱՆԴ. Հեռացէք, քանի ուշ չէ: Դուք ձիւնի հիւսքի վրայ էք, անդունդի գլխին:

ԷՅՆԱՐ. (Գրկելով Ագնէսին, ծիծաղում է) մեզ համար հարկ չկայ վախենալ:

ԱԳՆԷՍ. Մեր առջև դեռ ամբողջ կեանքն է—խիչող ու ծիծաղի համար!

ԷՅՆԱՐ. Արեգակից լուսաւորուած ճանապարհն է մեր առջև, նրա վերջը հարիւր տարուց յետոյ է, ոչ առաջ:

ԲՐԱՆԴ. Ուրեմն միայն այն ժամանակ դուք անդունդը կընկնէք:

ԱԳՆԷՍԸ. (Շարժելով շղարշը): Օ, ոչ.— այն ժամանակ մենք երկինք վեր կը սլանանք:

ԷՅՆԱՐ. Նախ երջանկութեան, հեշտութեան դար, զիշերից գիշեր հարսանեաց ճրագներով, հարիւր տարի սիրային իսպեր...

ԲՐԱՆԴ. Իսկ յետոյ:

ԷՅՆԱՐ. Յետոյ—կրկին տուն, դէպ երկնային ապարանքը:

ԲՐԱՆԴ. Ուրեմն, այնտեղից էք դուր:

ԷՅՆԱՐ. Թէ չէ ռոտեղից:

ԱԳՆԷՍ. Այո, ի հարկէ՛ այժմ մենք գալիս ենք ահա այն հովտից, որ արեւելքում է:

ԲՐԱՆԴ. Ես կ'արծոււմ եմ ձեզ տեսայ լեռնային ելեէջի մէջքին:

ԷՅՆԱՐ. Մենք այն տեղ այս բոպէիս հրաժեշտ էինք տալիս մեր բարեկամներին, դրօշմելով զրկախառնութեամբ, պինդ ձեռներ սեղմելով և համբոյրներով մեզ համար այնքան թանգադին յիշողութիւնները.— Իջէք այստեղ: Ես ձեզ կը պատմեմ թէ ինչպէս հրաշալի է ամեն բան շինել Աստուած—և մեր հրճուանքը կը հասկանաք... Դէ բաւական է կանգնէք այդտեղ ցցուած ինչպէս սառցի սիւն: Հալէք շուտով:—Ահա այդպէս աւելի լաւ է. Նախ պէտք է իմանանք—ես նկարիչ եմ. և հէնց միայն այդ բանը նրա կողմից այնքան սիրալիր է, որ հա բացաւ իմ երեակայութիւնը և տուաւ ինձ դիւթական ոյժ—մեռած կտաւից կեանք վերաստեղծել, ինչպէս նա ինքը մեռած բոժոժից կեանքի է կոչում թիթեռնիկին!... Իսկ ամենից լաւը այն է, որ Նա իբրեւ հարսնացու ինձ տուաւ Ագնէսին! Ես հարաւից եմ, հետուից, քայլում էի իմ ճամբորդական արկղով...

ԱԳՆԷՍ. (Ողևտըրում): Ինչպէս թագաւոր ուրախ, հպարտ և հանգարտ!.. Իսկ որքան երգեր զիտէ... Ուղղակի անթիւ:

ԷՅՆԱՐ. Եւ ահա ես ընկայ հէնց այն զիւղը, ուր բժիշկները ուղարկել էին սրան՝ ապրելու, այնտեղ ծծելու լեռնային օդ, արեգակի յոյսը, խեղածոր սոճիների ցողըն ու բուրմունքը... Իսկ ինձ լեռներ էր ուղարկել ինքը Աստուած. մի զաղտնի ձայն ինձ անդադար պընդում էր որ ես ընտելեան գեղեցիկութիւններ չհնաւում լեռնային գետակների ափերին, սոճիների տակ և ժայռերի զաղաթներին: Ահա հէնց այնտեղ ես ստեղծեցի իմ գլուխ գործոցը. արշալոյսի փայլը—սրա այտերի վրայ, սրա հրաշալի աչքերում—բախտի ցոլքը... իմ հանգէպ թռչող ժպիտը!..

ԱԳՆԷՍ. Բայց ինքզ չէիր զիտակցում թէ ինչ ես անում. կեանքի բաժակից լումում էիր անհոգ, մինչև որ մի գեղեցիկ օր չարձանացար իմ գիմաց, պատրաստ վերադարձի!

ԷՅՆԱՐ. Միայն այդ ժամանակ գլխովս անցաւ մի միտք— թէ ես մոռացել եմ նրան առաջարկութիւն անել: Ուրն: Շուտով առաջարկութիւն արի, իսկոյն համաձայնութիւն ստացայ, և ամեն բան կարգի էր: Մեր ծեր բժիշկը այնքան ուրախ էր, որ մեր պատուին տօնախմբութիւն կատարեց և մենք երեք օր օնցկացրինք այնտեղ պարելով և ուրախանալով: Եւ ֆոխտը և լեռնամանը, նոյնիսկ ինքը պատտօրը, էլ չեմ ասում տեղական ջահիլների մասին, բոլորն էլ եկան այդ տօնին: Դեռ գիշերը մենք ճանապարհ ընկանք. բայց տօնախմբութիւնը դրանով չվերջացաւ. բոլորը խմբով եկան մեզ ճանապարհ գցելու դրօշակներով և երգերով...

ԱԳՆԷՍ. Եւ հովիտով մենք ոչ թէ քայլում էինք— այլ զոյգ զոյգ կամ խմբովին պարելով...

ԷՅՆԱՐ. Արծաթէ դաւաթներից մենք գինի էինք խմում...

ԱԳՆԷՍ. Իսկ զիշերուայ լուսթեան մէջ հնչում էին երգերը...

ԷՅՆԱՐ. Հիւսիսից գէպ հովիտը վար սողացող մշուշը հլութեամբ մեզ զիջում էր ճանապարհը:

ԲՐԱՆԴ. Իսկ այժմ ձեր ճանապարհը գէպի ուր է:

ԷՅՆԱՐ. Ուղիղ մինչև քաղաքը...

ԱԳՆԷՍ... Ուր ես եմ ապրում:

ԷՅՆԱՐ. Նախ մենք պէտք է անցնենք ահա այն դադաթները, յետոյ իջնենք գէպի ֆիօրդը, ուր մեզ սպասում է Էգերի հոփոյդը իր ալեծածան ծխադոյն բաշով. ամբողջ թափով հա մեզ կը սլացնի հարսանիք: Իսկ այնտեղից—ինչպէս կարապներ մեր առաջին թռիչքը կուղղենք գէպի օրհնած հարաւը:

ԲՐԱՆԴ. Իսկ այնտեղ...

ԷՅՆԱՐ. Այնտեղ մեզ սպասում է երկուսով միասին մի կեանք, հրաշալի երջանկութիւնը, ինչպէս հէքիաթ, ինչպէս երազանքը և մի վեհ ցնորք... Այս առաւօտ ձիւների մէջ, առանց քահանայի խօսքի, մենք նշանուեցանք անհոգ կեանքի հետ, պսակուեցանք բախտի հետ:

ԲՐԱՆԴ. Իսկ ո՞վ ձեզ պսակեց:

ԷՅՆԱՐ. Բարեկամների նոյն խումբը, որ մեզ ճանապարհ էր ձգում: Նա բաժակների զնգզնգոցի տակ անիծեց յաւիտեան դժբախտութեան ամենափոքր ամալն անգամ, որ կարող էր մոայլել մեր հորիզոնը. մեր կենցաղից առաջուց աքսորեց բոլոր չարագուշակ խօսքերը և մեզ օրհնեց ուրախ կեանքի համար:

ԲՐԱՆԴ. (ուզում է գնալ): Մնաք բարով:

ԷՅՆԱՐ. (Ջարմացած յառում է դէպի նա): Կանգնէք... դուք կարծես ծանօթ էք ինձ...

ԲՐԱՆԴ. (Սառնալժեմով): Ես ձեզ օտար եմ:

ԷՅՆԱՐ. Բայց յիշում եմ, ինչ որ մի տեղ մենք հանգիպել ենք իրար, ընտանիքում թէ դպրոցում:

ԲՐԱՆԴ. Մենք դպրոցական ընկերներ եղել ենք, այո: Այն ժամանակ ես տղայ էի, իսկ այժմ տղամարդ եմ:

ԷՅՆԱՐ. Միթէ... (յանկարծ ճշում է): Դու Բրանդըն ես: Այո, այո, նա ինքն է: Այժմ ճանաչեցի:

ԲՐԱՆԴ. Իսկ ես քեզ վաղուց:

ԷՅՆԱՐ. Ողջոյն քեզ ամբողջ հոգուց, ընկեր: Նայիր վրաս... Դէ իհարկէ էլ նոյն տարօրինակն է, որ գոհ իր հասարակութեամբ խոյս էր տալիս մեր ընկերական խաղերից:

ԲՐԱՆԴ. Ես ինձ օտար էի զգում ձեր մէջ: Իսկ քեզ ես սիրում էի, յիշում եմ. թէև դուք բոլորդ հարաւային գաւառներից եկածներդ այլ բնաւորութեան էիք քան ես, որ ծնունդիմ ֆիորդի մօտ, անանասառ մռայլ ժայռերի ստուերում:

ԷՅՆԱՐ. Հա այստեղ մի ինչ որ տեղում քո հայրենի ծուխն է:

ԲՐԱՆԴ. Նրա միջով է անցնում իմ ճանապարհը:

ԷՅՆԱՐ. Հեռո՞ւ:

ԲՐԱՆԴ. Այո, հեռու... Այն տան մօտով, ուր ես լոյս աշխարհ եկայ:

ԷՅՆԱՐ. Դու պսպտոք ես:

ԲՐԱՆԴ. (ժպտալով) Դեռ ոչ. միայն կապելլան: Իսչպէս նապաստակը քնում է կամ մէկ կամ միւս սոճիի տակ, այնպէս և ես—այսօր այստեղ, իսկ վաղը այնտեղ:

ԷՅՆԱՐ. Իսկ ռոտեղ է քո թափառումների վախճանը:

ԲՐԱՆԴ. (Արագ եւ ամուր). Մի հարցնիր:

ԷՅՆԱՐ. Բայց ինչո՞ւ:

ԲՐԱՆԴ. (Փոխելով ձայնի ելեւէջը). Սակայն ինչ ծածկեմ, այն նաւը որ ձեզ է սպասում, նա ինձ եւ կը տանի այս վայրից:

ԷՅՆԱՐ. Մեր հարսանեաց նաւը: Լսում ես, Ագնէս, մենք Բրանդի հետ ուղեկիցներ ենք:

ԲՐԱՆԴ. Սակայն չէ՞ որ ես գնում եմ թաղման:

ԱԳՆԷՍ. Իսկ ո՞վ է մեռել: Ո՞ւմ ես գնում թաղելու:

ԲՐԱՆԴ. Աստուծուն, որին դու քոնն էիր անուանում:

ԱՓՆԷՍ. (Յետ քաշուելով). Գնանք...

ԷՅՆԱՐ. Բայց Բրանդ...?

ԲՐԱՆԴ. Վաղուց ժամանակ է բացարձակօրէն պատանքի մէջ փաթաթել և թաղել երկրի և առօրեայ գործերի ստրուկների աստծուն: Վաղուց ժամանակ է ձեզ հասկանալ, որ նա հարիւր հարիւր տարիների ընթացքում դառամեցաւ:

ԷՅՆԱՐ. Դու հիւանդ ես, Բրանդ:

ԲՐԱՆԴ. Օ, ոչ, ես առողջ եմ և թաքմ ինչպէս լեռների սոճիները, ինչպէս վայրի գիհին, բայց մարդկային ցեղը—անա նա է մեր օրերում հիւանդ և կարօտ բժշկութեան: Դուք բոլորդ միայն ցանկանում էք խաղալ, կատակել, ծիծաղել և հաւատալ, յուսալ, առանց դատողութիւն անելու. ուզում էք մեղքերի և վշտերի ամբողջ ծանրութիւնը գցել Նրա ուսերի վրայ, Ով և կաւ, ինչպէս լսել էք դուք, ձեզ համար չարչարուելու: Նա Բազմաշարժարը, հազաւ փշեայ պսակ, իսկ ձեզ—մընում է պարել: Պարէք, սակայն—տխուր մի հարց. հարկը հասցնի ձեզ պարը վերջին ժամում:

ԷՅՆԱՐ. Ա, հասկացայ: Մեզանում այստեղ սկսել են այդ նոր երգերով տարուել: Ուրեմն, դու պատկանում ես այդ նոր ազանդին, որ ուսուցանում է կեանքը համարել վշտի աշխարհ և ջանում է ամբողջ աշխարհը ստիպել՝ ապաշխարութեան մոխրով ծածկել իր գլուխը:

ԲՐԱՆԴ. Ոչ, ես երգուեալ քարոզիչ չեմ, ես այժմ խօսում եմ ոչ իբրեւ քահանայ,—նոյնիսկ ես չգիտեմ արդեօք ես քրիստոնեայ եմ թէ ոչ, բայց հաստատ գիտեմ, որ ես—մարդ եմ, ես տեսնում եմ շարիքը, երկրի վրայ տիրած ցաւը:

ԷՅՆԱՐ. (Ժպիտով). Ինձ մինչև այժմ չի պատահել լսել որ իբրեւ թէ մեր բարի հայրենիքը լինէր արդէն չափից դուրս կենսութեան մի աշխարհ:

ԲՐԱՆԴ. Եւ արդարեւ, տրախութիւնը այստեղ աղ-

բիւրի նման չի խփում: Եթէ այդպէս լինէր էլի տանելի կը լինէր: Եթէ դու արդէն ուրախութեան ստորակեա—եղիր այդպիսին միշտ, առաւօտից մինչև զիշեր, ամբողջ կեանքդ. մի եղիր մի բան երէկ, այլ բան այսօր, իսկ վաղը, մի ամսից յետոյ՝ երբորդ բան: Եղիր ինչ ուղում ես, սակայն եղիր կատարելապէս, եղիր ամբողջական, ոչ կիսատալատ, ոչ կցկտուր: Վակիտանա, Սիլէն—հասկանալի ամբողջական պատկեր է, մինչդեռ հարբանը—լոկ ծաղրանկար է: Անցիր երկրով, լսիր մարդկանց, —կիմանա, որ այստեղ ամեն մէկը սովորել է լինել մի քիչ ամեն ինչ, և այն և այս. լուրջ—տօներին եկեղեցում, պատարագի ժամանակ, յամառ—երբ բանը այնպիսի սովորութիւնների է զուլիս, ինչպէս քնից առաջ ընթերել կուշտ, մեր հայրերի և պապերի նման!—լինել վառվռուն հայրենասէր—խրախճանքի ժամանակ, երբ հնչում են երգերը մայրենի ժայռերի մասին կամ ժայռի նման ամուր մեր ժողովրդի մասին, որ չի իմացել ստորակի լուծը և մահակը. լինել լայնասիրտ, առատաձեռն խոստովանող անելու—զաւաթ զինին ձեռքին բռնած բոլէին և ժլատ՝ լըջօրէն քննելիս. կատարել այն, թէ ոչ: Բայց այս թէ այն իւրաքանչիւրը լինում է միայն մի քիչ. ոչ առաքինութիւնները, ոչ անառակութիւնները նրա ամբողջ «եա»-ը չեն լըցնում. նա կոտորակ է թէ մեծ և թէ փոքր, թէ չար և թէ բարի գործերում: Իսկ ամենից վատը այն է որ կոտորակի որ մասը ուզենաս սպանում է ամբողջ մնացորդը:

ԷՅՆԱՐ. Դժուար չէ մտաւելել, բայց աւելի լաւ կը լինէր լինել աւելի ողորմած:

ԲՐԱՆԴ. Գուցէ աւելի լաւ է, սակայն ոչ այնպէս օգտակար:

ԷՅՆԱՐ. Ես չեմ ժխտիլ մարդկային մեղսասիրութիւնը, սակայն բացատրիր դու ինձ—ինչ կապ կայ դրա և այն բանի մէջ թէ ժամանակ է թաղել նրան, Որին ես իմ Աստուածն եմ անուանում:

ԲՐԱՆԴ. Դու նկարիչ ես, դէ նկարիչ նրան:

Ես լսել եմ որ դու նրան արդէն նկարել ես, և քո պատկերը շարժել է սրտերը: Դու նրան ներկայացրել ես իբրեւ մի ծերուկի, այդպէս չէ՞:

ԷՅՆԱՐ. Այո, բայց ես...

ԲՐԱՆԴ. Այիսր մազերով և արծաթեայ երկայն միւրուքով: Դէմքի վրայ բարեհաճութիւն և խստութիւն, որ ընդունակ է... մանուկներին քշել քնելու: Այն հարցը թէ արդեօք դու նրան հագցրել ես հողաթափներ թէ չէ—թողնենք, բայց շատ տեղին կը լինէր եթէ արողչի էլ դնէիր գլխին և ակնոցներ՝ քթին:

ԷՅՆԱՐ. (Բարկացած). Ինչ հարկ կայ այդպէս...

ԲՐԱՆԴ. Օ, ես չեմ ծաղրում: Ձէ որ հէնց այդպիսի կերպարանք ունի մեր ժողովրդական աստուածը, մեր հայրերի ու պապերի աստուածը. կաթոլիկները Փրկչին մանուկ են դարձնում. դուք Ասածուն՝ ծերուկ, որ պատրաստ է դառամութիւնից մանկութեան մէջ ընկնել: Ինչպէս փոխանորդ Պետրոսի և պապի ձեռքում արքայութեան բանալիները դառել են հասարակ կողպէք բանալու գործիքներ, նոյնպէս ձեզ մօտ Աստուծոյ արքայութիւնը նեղացել է դառել եկեղեցի: Հաւատքից, Տիրոջ վարդապետութիւնից դուք բաժանել էք կեանքը և այլևս ոչ ոք չի ուզում քրիստոնեայ լինել: Տեսականապէս դուք պատուում էք քրիստոնէութիւնը, տեսականապէս դուք ձգտում էք կատարելութեան, իսկ տարում էք բոլորովին այլ պատուէրներով: Եւ ձեզ այնպիսի Աստուած է հարկաւոր որ մատերի արանքով նայէր ձեզ վրայ: Ինչպէս ինքը մարդկային ցեղը, Աստուած էլ պէտք է ծերանար, և նրան կարելի է պատկերացնել ակնոցներով և ճաղատ: Սակայն այդ աստուածը—միայն ձերն է և քոնը, և ոչ իմը! Իմ Աստուածը, փոթորիկ է այնտեղ, ուր քոնը քամի է, իմը անխնայ է, ուր քոնը միայն անտարբեր, և իմը սղորմած է, ուր քոնը՝ միայն բարեհոգի: Իմ Աստուածը՝ երիտասարդ է. տւելի շուտ մի Հերկուլէս քան դառամեալ պապիկ: Իմ Աստուածը — Սինայի վրայ Իսրայէլին որստում էր իբրեւ որոտ եր-

կընքից, վառուում էր իբրև անշէջ մոլեհու թուփ Մովսէսի առաջ Քորեբ լեռան վրայ, Նաւինի ժառանակ նա արեգակը կանգնեցրեց և հրաշքներ կը գործէր նաև այժմ, եթէ մարդկային ցեղը այնքան բուրբ և ծոյլ չլինէր:

ԷՅՆԱՐ. (Զմծիծաղ): Եւ այժմ պէտք է այդ ցեղը վերաստեղծուի:

ԲՐԱՆԴ. Այո, այո. ես դրա մէջ նշնաբան եմ համոզուած, որքան նրա մէջ, որ ես աշխարհ եմ ուղարկուած, իբրև բուժիչ, իբրև բժիշկ հիւանդ և մեղաւոր հոգիների համար:

ԷՅՆԱՐ. Մի հանգցրու վառուած փայտը թէկուզ մխող, բանի ձեռքումդ լապտեր չկայ: Լեզուից մի քշիր հին խօսքերը, մինչև որ նորերը ստեղծել չես կարողացել:

ԲՐԱՆԴ. Ես նոր բան չեմ հնարում. ես ուզում եմ հաստատուն դարձնել յաւիտենական ճշմարտութիւնը: Ես չեմ ձգտում բարձրացնել եկեղեցին, հաւատամբները: Ունեցել են իրանց առաջին օրը, ուրեմն, երևի, կը տեսնեն և վերջին երեկոն: Իւրաքանչիւր սկիզբ ենթադրում է վերջ: Ամեն բան ինչ ստեղծուած է իր մէջ թաղցրած ունի վախճանի սաղմը և իր տեղը կը տայ ապագայ էութեան: Բայց մի բան կայ որ յաւետ դոյութիւն ունի — դա ոգին է, որ գոյութեան առաջին զարնան իսկ ստրկութեան մէջ ընկաւ և կրկին ազատութիւն ստացաւ երբ նա համարձակ անխորտակելի հաւատքի կամուրջ գցեց մարմնից յէպի իր աղբիւրը: Այժմ հոգին մանրացել է, շնորհիւ մարդկութեան հայեացքին Աստուծոյ վրայ: Եւ արդ հարկաւոր է հոգիների կտորտանքներից, հոգու ոլորմելի բեկորներից վերաստեղծել նորից մի ամբողջ բան, որպէսզի Ստեղծող Տէրը նրա մէջ ճանաչէր իր ստեղծագործութեան պսակը — երիտասարդ Ադամին:

ԷՅՆԱՐ. (Ընդհատելով): Մնաս բարո՞ւ: Ես տեսնում եմ որ աւելի լաւ է մենք բաժանուենք:

ԲՐԱՆԴ. Դուք ղէպի արեւմուտք, ուրեմն ես կը դիմեմ ղէպ հիւսիս. այս երկու ճանապարհներն էլ

տանում են գէպի ֆիօրգը և երկարութեամբ իրար հա-
ւասար են: Մնաս բարո՞ւմ:

ԷՅՆԱՐ. (Թափահարելով ձեռքը). Էհ, նորից շինիր
աշխարհը ինչպէս ուզում ես, ես իմ Աստծուն հաւա-
տարիմ կը մնամ:

ԲՐԱՆԴ. Նկարիր նրան անթացուպերի (КОСТЫЛЬ)
վրայ յենուած, իսկ ես կը դամ և կը թաղեմ նրան!
(Իջնում է շուղով):

ԷՅՆԱՐ. (Հռելիայն մի քանի քայլ է անում, նրբե-
ւորն նրբման նայելով ներքեւ Բրանդի յետևից):

ԱԳՆԷՍ. (Մի ըսպէ կանգնած է կարծես մոռացու-
թեան մէջ, յետոյ ցնցում է, նրկելով շորս կողմը դի-
տում եւ հարցնում): Միթէ արեգակը արդէն մայր մը-
տաւ:

ԷՅՆԱՐ. Միայն աճպի ետեւ մտաւ... Ահա նա:

ԱԳՆԷՍ. Ինչպէս յանկարծ ցրտեց:

ԷՅՆԱՐ. Մեզ վրայ կիրճից փչեց քամին. այժմ
մենք պէտք է իջնենք ներքև:

ԱԳՆԷՍ. Մեր առջև առաջ չէր երևում այսպիսի
մռայլ պատ:

ԷՅՆԱՐ. Կար, բայց դու այն չէիր նկատում հա-
նաքների և ծիծաղների միջոցին, որ նա ընդհատեց իր
ճիչով: Իսկ այժմ թող նա Աստուծոյ հետ գնայ իր դիք
կածանով, իսկ մենք կը նորոպենք մեր ուրախ խաղը...

ԱԳՆԷՍ. Օ, ոչ այժմ, ես յոգնեւ եմ...

ԷՅՆԱՐ. Լաւ, ես էլ եմ քիչ յոգնել. մանաւանդ
զառիվայրն էլ հեշտ չէ, — այնտեղ հովտում որքան դիւ-
րին էր քայլել: Իսկ երբ կիջնենք — փոխարէնը կրկին
պարելով և կայտուելով առաջ կը խաղանք: Դու տես-
նում ես այնտեղ մի կապտագոյն շերտ: Արևի լոյսի
տակ նա մերթ փայլում է, մերթ կնճռոտւում, մերթ
արծաթի նման ցլում, մերթ սաթի նման ոսկէհոռ
պսպղում: Այդ ծովն է: Նկատում ես ծուխը, որ դան-
դաղօրէն սողում է եզերքի երկայնութեամբ: Իսկ սև
կէտը որ ծուռւմ է հրուանդանի շուրջ: Այդ նաւն է,

մեր հարսանեաց հաւը: Այժմ հա բռնել է Ֆիօրդի ուղ-
ղութեամբ, իսկ երեկոյեան Ֆիօրդից՝ ծովը մեզ կը
տանի երկուսիս:—Ապնէս, հկատեցիր դու ինչպէս հրա-
շալի է այնտեղ միացել ծովը երկնքի հետ:

ԱԳՆԷՍ. (Յրուած նայելով դէպի տարածութիւնը):
Այո, այո... Իսկ դու հկատեցիր...

ԷՅՆԱՐ. Ի՞նչ:

ԱԳՆԷՍ. (Նրա վրայ շնայելով, յափշտակուած ջն-
մեռանդութեամբ): Երբ հա խօսում էր... կարծես վի-
հանում—մեծանում էր:

(Սկսում է իջնել լեռից: Էյնարը նրա յետևից):

Ժայռոտ պատի երկայնութեամբ լեռնային շաւիղ. աջ՝ անդունդ.
առջևում և յետից երևում են աւելի ևս բարձր լեռնային դա-
ղաթներ ձիւնածածկ:

ԲՐԱՆԴ. (Իջնելով շաւղով, կանգնում է մի ցցուած-
քի վրայ եւ նայում ներքեւ): Նորից ճանաչում եմ ես
ծննդեան վայրերս. մանկութիւնից ինձ բոլորը այստեղ
ծանօթ է. իւրաքանչիւր բլրակ, և գոգիւկայր, և կա-
խումք ժայռ, իւրաքանչիւր անակ և թումբ, թխտնի-
ների խմբերը և բարդին առուակի մօտ, հին մութ եկե-
ղեցին... միայն թւում է թէ ամեն բան կարծես աւելի
անդոյն և մանր է դառել. կարծես աւելի ծանր են
կախկիւռել ձիւնի գդակները պատուածքներից, աւելի
ևս նեղացնելով երկնքի այն շերտը որ այնտեղ հովառում
երևում էր, պակասեցնելով նրա մէջ լոյսն և ազատ
տարածութիւնը: (Նայում է ցցուածքի վրայ եւ հա-
յնացք ձգում հեռուն): Ֆիօրդը: Միթէ հա միշտ այդ-
պէս նեղ էր և խղճուկ:—Այնտեղ անձրևում է շեշ-
տակի շերտով... Թեթեւ հաւակը պարզելով առաքատ-
ները սլանում է թռչունի պէս. հաւահանգիստը և մա-
կոյնները ապաստան են դառնում մոտիկ կախկիւռում ժայռի
ստուերում, իսկ աւելի հեռուն—կարմիր կտուրով տու-

նը, «այբիի տունը», ուր ես լոյս աշխարհ տեսայ: Յիշողութիւններս պաշարում են խմբով!—Այնտեղ ծափափից բարերի մէջ ես մանկութիւնից թափառում էի—հոգով միայնակ:

Ինձ վրայ ծանրանում է ճնշումը—ծանր բեռը, ստոր ոգու հետ ազգակցութեան բեռը, որ միշտ քաշւում է ներքեւ դէպի երկիրը և խեղատում հոգու մէջ երկնային սերմերի ծիւերը: Կարծես մշուշի միջից այժմ ես տեսնում եմ մեծ ծրագրներ, ցնորքներ, որոնց ես երբեմն գուրգուրում էի իմ հոգու մէջ: Արիութիւնը ինձ դաւաճանեց, կամքը թուլացաւ, թառամեց հողիս: Վերադառնալով իմ հայրենի երկիրը ես միայն ինձ չեմ ճանաչում,—կարծես Սամսոնը լինէի, որ Դաւիթայի կրակոտ զրկախառնութիւնների մէջ, մազերից զրկուած դարթել է խզուկ, անզօր!... (Կրկին նայում է ներքեւ):

Այդ ի՞նչ շարժում է այնտեղ հովատում: Ժողովուրդը—կանայք, երեխաներ, տղամարդիկ—շտապով, խուժը խուժը ինչ որ տեղ են գնում... Նա մերթ ուր մոլոր հովաի երկարութեամբ ձգւում է ինչպէս խայտաճամուկ օձ-ժապաւէն, մերթ կորչում է բլուրների ետևում, որպէսզի նորից երևայ տղթաարիկ եկեղեցու մօտ: (Վեր է կենում):

Ես ձեզ շեշտակի թափանցելով տեսնում եմ, բութ մարդիկ, դուր—թուլամորթ ոգիներ, դատարկ կուրծքեր! Ձեզ տուած «Հայր մեր» աղօթքը դուր զրկեցիք կամքի թևերից և ներշնչանքից և աղօթքից ձեր թոթովանքը Աստուծուն հասցնում է միայն «չորրորդ խնդիրքը»: Ձէ որ այդ բոլոր բարի մարդկանց նշանաբանն է, երկրի, ժողովուրդի պայմանանշանը վաղուց ի վեր: Այդ խնդիրքը դուրս կորզուած ընհանուր կապակցութիւնից, պինդ նրստած մարդկանց սրտերում, պահպանւում է, ինչպէս մի բեկոր, իբրև վաղուց ջախջախուած ամբողջական հաւատքից մի տաշեղ!... Հեռու-շտապով այս խեղդուկ փոսից... Այնտեղ օդը հեղձուցիչ է, ինչպէս հողի տակ փորած

հեղանցքում. նրա վրայից չի անցնիլ թարմ քամին և ոչ մի դբօշ այնտեղ չի փողփողիլ!

(Ուղում է գնալ, յանկարծ վերնից գլորում է գտնվալով նրա ոտների տակ մի քար:)

Է՛յ, ո՞վ է այնտեղից քարեր շարտում:

ՀԵՐԴ. (Մօտ տառնեհինգ տարեկան աղջիկ վազում է սարի կոհակներով, զոգնոցը լիք քարերով):

ՃՀացիբ: Ես դիպայ: (Մի քար էլ շարտելով):

ԲՐԱՆԴ. Հերիք է չարութիւն արիբ:

ՀԵՐԴ. Ահա, ահա նստած է և չի էլ վախում, ճոճում է ծոռած ճիւղի վրայ! (Մի քար էլ է զցում եւ կլգտում): Թռչում է... ահագին, զարհուրելի, ինձ վրայ! Օյ, օյ! փրկեցէք, կտցահարելով կը սպանի:

ԲՐԱՆԴ. Տէր Աստուած...

ՀԵՐԴ. Սա... ո՞վ ես դու: Կանգնիբ, մի շարժուիթ թռչում է:

ԲՐԱՆԴ. Ո՞վ, է:

ՀԵՐԴ. Միթէ չտեսար բազէին:

ԲՐԱՆԴ. Ո՞ւր: Այստեղ: Ոչ, չտեսայ:

ՀԵՐԴ. Ահագին, զզուելի: Ճակտին փետուրների փունջ, չար աչքեր, շուրջը դեղին-կարմիր շրջանակներով:

ՆՐԱՆԴ. Ո՞ւր ես գնում դու:

ՀԵՐԴ. Եկեղեցին:

ԲՐԱՆԴ. Ուրեմն մենք ուղեկիցներ ենք:

ՀԵՐԴ. Ի՞նձ հետ: Ես պէտք է լեռը բարձրանամ:

ԲՐԱՆԴ. (Ներքեւ ցոյց տալով): Իսկ եկեղեցին այնտեղ է:

ՀԵՐԴ. (Արհամարհանքով ու քծիծաղ): Ներքեւում: Հրէն ան:

ԲՐԱՆԴ. Իհարկէ, դէ գնանք միասին...

ՀԵՐԴ. Ոչ, այնտեղ վատ է:

ԲՐԱՆԴ. Ինչո՞վ:

ՀԵՐԴ. Այնտեղ և նեղուածք է և օդը խեղդուկ:

ԲՐԱՆԴ. Աւելի ընդարձակ սրտեղ ես տեսել:

ՀԵՐԴ. Աւելի ընդարձակ: Ես ինչ խմանամ: Մնաս
բարև: (Սկսում է վեր ժաղցնել):

ԲՐԱՆԴ. Ահա ուր է տանում քո ճանապարհը: Նա
տանում է դէպի ժայռոտ ու ամայի լեռնամէջքը:

ՀԵՐԴ. Գնանք միասին, և դու այնտեղ կը տեսնես
սառցից և ձիւնից մի եկեղեցի:

ԲՐԱՆԴ. Սառցից և ձիւնից... Ահ, անդարև, ես յի-
շեցի: Ժայռերի մէջ մի կիրճ կայ, որ ժողովուրդը ա-
նուանել է «ձիւնի ժամ»: Մանուկ ժամանակս նրա մա-
սին ես շատ պատմութիւններ եմ լսել: Այնտեղ սառած
լիճը—հիմքն է իսկ ձիւնի զանգուածները—կարծես կա-
մարներ:

ՀԵՐԴ. Հա, եթէ նայես միայն ձիւն և սառույց կը
տեսնես շուրջդ, բայց այդ—եկեղեցի է:

ԲՐԱՆԴ. Մի գնա այնտեղ. բաւական է բամու կա-
տաղի մի հոսանք կամ տրաքոց, նոյնիսկ հասարակ ճիշ
որ պոկուի ձիւնակոյար, և...

ՀԵՐԴ. (Չլսելով): Գնանք: Ես քեզ ցոյց կը տամ եղ-
ջերունքերի հօտ, որ իր տակով էր արել պատուաճաքը և
միայն այն ժամանակ երբ ջուրը անցաւ, նա տեսանելի
դառաւ:

ԲՐԱՆԴ. Ոչ, աւելի լաւ է մե գնա. այնտեղ վտան-
գաւոր է:

ՀԵՐԴ. (Յոյց տալով ներքեւ): Իսկ դու գնում ես
այնտեղ,—այնտեղ անձուկ է, հեղձուկ և զոռելի:

ԲՐԱՆԴ. Դէ Տէրը քեզ հետ, մնաս բարո՞ւ:

ՀԵՐԴ. Գնանք ինձ հետ: Այնտեղ պատարագ են
կատարում ջրվէժները, իսկ քամին այնպիսի քարոզ
կ'ասի, որ տապի և սարսափի մէջ կը դցի քեզ,—հիա-
նալի է: Եւ բազէս էլ չի ներս թռչիլ եկեղեցին:
Նրա բունը այնտեղ է Սև Լեռնասիւղի վրայ. կը հստի
այնտեղ այդ ճիւղաղը ֆլիւզերի աքաղաղի պէս իմ տաճա-
րի ամենասուր ծայրին:

ԲՐԱՆԴ. Քո հոգին վայրի է, ինչպէս և քո ճանա-
պարհը.—երևի կարտուել են այդ աւելի լարերը: Սա-

կայն ամեն տափակ և ոտոր բան այդպէս էլ կը մնայ
յաւիտեան: Իսկ չարիքը—հնարաւոր է բարիք դարձնել:

ՀԵՐԴ. Ահա, ահա արդէն թուում է, աղմկելով թե-
ւերով: Շտապեմ շուտով մանել կտուրի տակ: Նա չի
համարձակուիլ ինձ դիպչել եկեղեցում: Մնաս բարով...
Ո՛ւ, ինչպիսի չարն է և զարհուրելին նա: (Ծշում է.):

Զհամարձակուեն, չհամարձակուեն: Ես քարով կը
խփեմ. ճանկերովդ եթէ բռնես—ճիւղով կը շշպրեմ:

(Փախչում է վեր շաւղով)

ԲՐԱՆԴ. (Մի քիչ դադարից յետոյ): Սա էլ էր ե-
կեղեցի գնում, ինչպէս և նրանք, ներքեւում: Իսկ ռըր
դոցանից տակի ուղիղ է ընտրել ճանապարհը: Ո՞վ է
աւելի չարաչար խաւարի մէջ դեղերում, ո՞վ է մոլորու-
ելով աւելի հեռացել հաստատ նաւահանգստից, լոյսից:
Այն թեթեւամտութի՞ւնն էր, որ մի քայլ անգնդից հե-
ռու թուշկոտում էր և ծիծաղում: Կամ ըծամտութի՞ւնն
էր որ հէնց մի գլուխ սովորական ու բանուկ շաւղով է
ընթանում: Կամ, վերջապէս, անմտութի՞ւնն է, որ չա-
րիքի տեղ տեսնում է հրաշալիք: Այսուհետեւ իմ նպա-
տակն է կռիւ այդ երբակի դաշնակցութեան դէմ: Ահա
իմ կոչումը: Ինչպէս արեւի ճառագայթը շողաց դռան
ճեղքով և լուսաւորեց իմ խաւարը! Այժմ ես տեսնում
եմ իմ ճանապարհը. նա բացայայտ է: Կրննին են այդ եր-
րորդութիւնը—և աշխարհը փրկուած է: Միայն թէ ա-
ջողութիւն գերեզման իջեցնել նրանց, և նրանց մեղքի
թոյնը կը կորցնի իր ոյժը!—Յառա՛ջ: Զինուիր սուսե-
րով հոգի իմ, և նետուիր կռիւ Աստուծոյ նմանութեան
համար:

(Սկսում է իջնել զիւղը):

(Կը շարունակուի)

Սամսո

Ա Ր Ձ Ա Գ Ա Ն Ք

(Հր. Փալեանի «Ո՞վ կը զայ ինձ հետ» բանաստեղծութեան *):

Քայլէ դու եղբայր, քայլէ համարձակ,
Զոր անապատներ դու տուր ոտի տակ.
Թափած քրտինքիդ հաս կաթիլներից,
Այնտեղ կը բուսնէ ծաղիկ մանուշակ:

Քայլէ քաջարի, քայլէ անվեհեր,
Ըմբոսա քայլերով կոխոտիր փշեր.
Արհամարելով, մէկ ու մառախուղ,
Անարգել անցիր խոչնդոտ լեռներ:

Դու մի երկնչիւր տիրող խաւարից
Եւ տառապանքի ծանր շղթայից,
Յուսափառ սրտիդ վսեմ իդէալով,
Թռիւր քաջութեամբ լայն ակօսներից:

Թող ճեղքեն կուրծքդ ժայռերը լերկ-լերկ,
Թող արիւն հոսէ վերքերէդ մէկ-մէկ,
Բայց դու անձուրաց որպէս մարտիրոս՝,
Միշտ առաջ զնա քայլերով սէզ-սէզ:

Հարթիր ապագայ ուղին մարդկութեան,
Եւ անմահացիր հոգովդ յաւեո,
Երբեմն մեկնէ ձեռք եղբայրութեան.
Պաշտելով հոգիդ, ես կը գամ քեզ հետ:

ԽՈՐԱԴԻ-ՖԷՐ:

1907 թ., յունուարի 13, Ղազուին:

*) Տպուած «Մուրճ» 1906 թ. № 11-12-ում:

ՄՈՎՍԵՍ ԹԷ ԴԱՐՎԻՆ?

Պրոֆ. Ա. Դոդեյլի

Համարեա 3500 տարի առաջ, պատմում է համաշխարհային պատմութիւնը Յուդայեցիների սեմիտական ժողովուրդը հեծում էր Եգիպտացիների լծի տակ: Չնայած սաստիկ ճնշման, որ կրում էր այդ մտաւորապէս զարգացած ժողովուրդը աֆրիկական կիզիչ արեգակի երկրում, նա արագ բազմանում էր: Նրա սնունդը ինչպէս երևում է վատ չէր, որովհետեւ Նեղոսի երկրից չուելուց յետոյ Յուդայեցիները թախիժով յիշում էին Եգիպտոսի ժսեղէն կերակուրների մասին և ստիպուած անզոր-ծունէութեան մէջ սովալլուկ յիշում էին ստրկութեան ծանր աշխատանքը որ նրանց կուշտ էր պահում: Եգիպտոսում ճնշուած այդ օտարազգիների արագ աճումը դարմանալու առանձին բան չի ներկայացնում, — համարեա բոլոր ազգերի մօտ, բոլոր դարերի ընթացքում մենք նկատում ենք նոյն երևոյթը. ճնշուած, ստերկութեան մէջ սոցորուող ազգարնակութիւնը սովորաբար շատ պտղաբեր է լինում: Այգպիսով ամենակարող բնութիւնը ուղղում է այն ֆասը որ բերում է բարձր դասերի զեղխութիւնը և հափազանց փափկութիւնից այլասերուած կեցցաղը:

Որովհետեւ Իսրայէլի որդիք չարունակում էին հափազանց արագ աճել, ուստի Եգիպտական թագաւորները վախեցան այդ արհամարհուած աղքատների այգպիսի բազմանալուց: Փարաւօնները սկսեցին երկիւղ կրել որ — չլինի թէ հարեան ժողովուրդների հետ պատերազմելիս իրենց սեփական ճարտերը դաշնակից դառնան թշնամիների: Այդ փարաւօններից մէկը այդ պատճառով հրամայեց որ ժամանակ առ ժամանակ իսրայէլացի բոլոր նորածին մանուկներին ջուրը նետեն:

Յօխաբեթ անունով եփրայեցի մօրը շատ դժուար թուաց թագաւորի այդ հրամանը կատարել, ուստի նա իր վերջին արու դաւակին թագցրել էր երեք ամսուայ ընթացքում, մինչև որ երեխի մօտ այնպիսի ուժեղ ձայնը զարգացաւ, որ

Նրան այլ ևս անհնարին հղաւ թաղցնել: Այն ժամանակ մայր պատուիրեց հիւսել մի կողով եղեգնի թեթն սնամէջ ցողուններէց. կողովի մէջ դրաւ իր սիրելի ժանուկին և դուրս բերաւ Նրան պղտոր նեղոսի ծանծաղ ավը: Մատաղ ընծիւղը լողացող կողովի մէջ դրին մօտեզրեայ շամբի մէջ, կանգնած ջրուս, իսկ ջրի մէջ գցած ժանուկի վրայ հսկելու մնաց Նրա քոյր Միրիամը:

Մի քանի ժամանակից յետոյ այդ տեղ եկաւ լողանալու թագաւորի զուտորը. Յովսէփ պատմադրի ասելով Նրա անունըն էր Թերմութիս: Նա նկատեց եղեգնեայ գեղեցիկ կողովը, հրամայեց բերել իր մօտ և բանալ: Կայտառ մանչի տեսքը, որ բարձրաձայն լաց էր լինում, շարժեց փարաւօնի գոտեր գութը, շուտով մօտեցաւ խորամանկ և ուշիմ Միրիամը և առաջարկեց թագաւորի ազնկան գտնել մի ծծմայր: Յետոյ նա բերաւ գտած մանուկի մօրը, որ և դառաւ Նրա ստնտուն: Թերմութիսը որդեգրեց տղային և անուանեց Նրան Մովսէս, որ նշանակուեւ է «Ջրից ազատուած»:

Մովսէսի մանկական տարիների մասին հաւաստի ոչինչ յայտնի է: Ըստ աւանդութեան, որի վրայ յենում է Յովսէփ պատմաբանը (Թէև տեղեակ հետազօտողների կարծիքով ձեր Յովսէփի պատմութեանը կատարեալ առասպել է), Մովսէսը աչքի էր ընկնում անսովոր գեղեցկութեամբ: Թագաւորի զուտորը Թերմութիսը Նրա համար ուսուցիչ վերցրեց մի քուրմ, որ ուսուցանում էր Նրան եգիպտական ամբողջ իմաստութիւնը: Նա թագաւորի առաջ միաժամանակ Մովսէսի հաւատարիմ պաշտպանն էր, որովհետեւ բրմերը գուշակում էին թագաւորին շատ վատ բաներ և նախադգուշացնում էին, ասելով որ եգիպտացիները կը խաբուեն այդ խելացի և հռանդուն օտարազգուց: Փոքրիկ Մովսէսը մի անգամ, խաղալով փարաւօնի թագի հետ գետին, գցեց և կոխկրտեց այն: Այդպէս վարուող ժանուկը պէտք է համարուի թագաւորի վերցրած ապերախտ թոռն և ապագայում կարող է միայն երկիւղ ազդել: Քրմերը այդ մասին հաղորդեցին թագաւորին, բայց չհամարձակուեցին որեւէ բան ձեռնարկել թագաւորի գոտեր կամքին հակառակ, և Մովսէսը շարունակեց իր կրթութիւնը:

Մանկտոնի գրաւոր աւանդութեան համաձայն, Մովսէսը մի առ ժամանակ քուրմ էր հելիօպոլում: Հասակ առնելով, ասում է Յովսէփ, Մովսէսը առաջնորդեց եգիպտական զօրքին եթոպացիների վրայ, որոնք սպառնում էին եգիպտոսին: Նա յաղթեց թշնամիներին և հալածեց Նրանց մինչև Սաբա մայրաքաղաքը, որ պաշարեց, եթոպացոց թագաւորի զուտ-

բը սիրահարուեց Մովսէսի վրայ, առաջարկեց նրան ձեռքը և յանձնեց պաշարուած քաղաքը: Նա տմուանացաւ թագաւորի դստեր հետ և յետ տարաւ եգիպտացոյ յաղթական զօրքը դէպի հիւսիսային Նեղոսի երկիրը: Այգալէս է յուզայական կրօնի հիմնադրի երիտասարդութեան և մանկութեան մասին վիպական աւանդութիւնը:

Յետոյ բիրլիական պատմութիւնից մենք իմանում ենք որ Մովսէսը ստիպուած էր փախչել Արարական անուպատը, որովհետեւ նա սպանեց մի եգիպտացու, մեզ յայտնի է նմանապէս աւանդութիւնը որով Մովսէսը ապրել է մեղացի իշխան և քուրմ Յոթորի մօտ, որ ունէր եօթ դուստր: Նրանցից մէկը (Յիպոր) եղաւ Մովսէսի կինը: Երկար տարիներ, ասում է աւանդութիւնը, Մովսէսը արածեցնում էր իր անհրո՞ջ Յոթորի հօտերը: Նա շատ ժամանակ ունէր մտածելու իր ցեղակից իսրայելացիների գրութեան մասին Եգիպտոսում, որտեղից յաճախ նա տեղեկութիւններ էր ստանում, որ նրանց գրութիւնը ոչ միայն չի լաւանում, այլ որ տաճարները և ճնշումները օրէցօր աւելանում են:

Այդ երկար տարիների ընթացքում Մովսէսի մտքում, հասունացաւ ծրագիրը՝ զուրս հանել հրէական ժողովուրդը Եգիպտոսից յանուն իրենց նախահայր Աբրահամի, Իսահակի և Յակոբի Աստուծոյ: Ի՞նչ եզրօր՝ Ահարոնի հետ նա վերադարձաւ Եգիպտոս, ուր վաղուց թագաւորում էր այլ փարաւօն: Մովսէսը այդ ժամանակ 80 տարեկան էր:

Շատ կախարդութիւններ և հրաշքներ կատարելով (որոնք միայն մասամբ կարողանում էին կատարել և եգիպտական քրմերը), եղբայրները վախեցրին Եգիպտոսի փարաւօնին և նրան հասցրին այն տեղ, որ նա բաց թողեց հրէական ժողովրդին: Ո՞վ չի լսել այն հրաշալի պատմութիւնները ամեն տեսակ կախարդական անցքերի մասին որոնք տեղի էին ունենում Եգիպտոսից զուրս գալուց առաջ, այդ ժամանակ և յետոյ, որոնք փառաբանում են Մովսէսի զօրծը իբրեւ հրաշալի էպոպէա:

Իսկապէս, Իսրայէլէ ազատութեան այդ պատմութիւնը եգիպտական գերութիւնից ներկայացնում էր մի արեւելեան հերոսական պօէմա (վէպ), պարզարուած բանաստեղծական երկակայութեան արտադրութիւններով, որ մեզ նմանապէս ախորժելի է, թէև մենք չենք կարող հաւատալ այն բոլորին ինչ որ նա վարդապոյն մատնեցով գծել է աւանդութիւնների գրքի մէջ:

Ներկայ գէպքում մեզ հետաքրքրում է ոչ հրաշագարդ

սլատմութիւնները Նեպոսի երկրից՝ դուրս գալու և անապատի մէջ զեգեբելու մասին*), այլ Մովսէսի հանճարեղ օրէնսդրութիւնը և ժամաւանդ Մովսէսի նշանակութիւնը իրրեւ տիեզերքի ստեղծագործութեան մասին գրողի և պատմողի:

Բարբիտների աւանդութեամբ յուզայական օրէնսդրութիւնը իր սկիզբն է առնում Մովսէսից, իսկ հինգ գրքերը, որոնք թէև կրում են նրա անունը, իսկապէս կազմուած են զանազան անձերից և զանազան ժամանակներում և Խառայէլի փառքի աղբիւր են դառել: Թէև զիտական հետազոտութիւնը և աստուածաշնչի մէկնիչների ըննական ոգին տառանցիկն Մովսէսի գրքերի իսկութեան հաւատը:

Դեռ ևս հարկւր տարի առաջ աստուածաբանների մէջ ծագեց կրքոտ վէճ Մովսէսի գրքերի իսկականութեան մասին: Այդ վէճը դեռ ևս վերջացած չէ, թէև քիչ աստուածաբաններ են մնացել, որոնք ստոյգ են համարում և իսկական այն բոլորը ինչ որ սլաւոնականում է հինգ գրքերի մէջ: Նոյն իսկ ամենայնու մնացած սարսափելի պահպանողական և կրօնասէր գիտնականները ստիպուած են համաձայնուել, թէև ամսոսանքով, որ Մովսէսին վերագրուած ոչ բոլոր աւանդութիւնները անպայման ճշմարիտ են և ուղիղ:

Աստուածաշնչի մեկնիչներից մեծամասնութիւնը այժմ համոզուած է որ Մովսէսին վերագրած մի քանի գրքեր, կազմուած են ոչ նրանից, այլ շատ հրէական գրողներից:

Միայն այդ կերպ մենք կարող ենք բացատրել յաճախ հանդիպող ժամանակագրական անհետեւութիւններն ու հակասութիւններն, բազմաթիւ կրկնութիւնները, տարբեր պատմուածքներ նոյն անցքերի մասին և «Աստուծոյ» զանազան անունները: Միայն այդ կերպ կարող է բացատրուել Մովսէսի գրքերի ոճի զանազանաձև և յաճախ փոփոխուող ոճը, — մի լեզու որ ոչնչով չի տարբերւում Մովսէսի մահից 1000 տարի անց եղած հրէական լեզուից, թէև հազիւ կարելի լինի ենթադրել, որ այդ լեզուում ոչ մի փոփոխութիւն առաջ չգար ամբողջ հազարամիակի մէջ:

Աստուածաշնչի չնախապաշարուած մեկնիչի և արեւելեան հնութեան գիտակի համար անտարակուսելի է հետեւեալը. ոչ ոք, ով չի ուզում աւանդութիւնների կատարեալ օտրուկը դառնալ, չի կարող վերագրել Մովսէսին առաջին գիրքը: Առա-

*) Ով ուզում է աւելի ճիշտ գաղափար կազմել այդ առասպելների մասին նա կարող է վերցնել հիւս. ամերիկ. գրող և հոգեւոր Ռոբերտ Գ. Ինգերզոլի «Մովսէսի մոլորութիւնները» գիրքը:

ջին և երկրորդ գլուխները մատնանշում են տխրեցրի ծագման բոլորովին տարբեր ընթանումն: Առաջին գլուխը, որով մենք այժմ կը զբաղուինք ըստ կարգին, պատկանում է էլօթիմականին, որ տխրեցրի ստեղծագործական ոգին որոշելու համար գործ է ածում էլօթիմ խօսքը, մինչդեռ երկրորդ գլուխը, որ իր բովանդակութեամբ հակասում է մասամբ առաջին, կազմուած է Նիովականից՝ որ վերին էակը անուանում է Նիովա: Այդ երկու բառերով—«էլօթիմական» և «Նիովական»—աստուածաշնչի մեկնիչները ընդորոշում են երկու գլխաւոր ազբիւրներ, որոնցից առաջ են եկել Մովսէսի հինգ գրքի պատմութիւնները: Երկու աղբիւրներն էլ պատկանում են Զ-րդ դարուն նախ քան Ք. Մ.

Այդպէս են ուսուցանում աստուածաբանութան ամենից քաջ տեղեակ պրոֆեսորները: Բայց բոլոր երկրներում և քրիստոնէական աշխարհի բոլոր հոգևոր զպրօցներում ժողովրդին այնպէս են գոտաւանդում որ իբր Մովսէսի հինգ գրքերի բովանդակութիւնը ներկայացնում է Աստուածային յայտնութիւն, և իբր թէ Մովսէսը իսկապէս լոկ մասնաւոր քարտուղարն էր նրան թելադրող բարձր հեղինակի, այն է՝ յուգայական Նիովա-էլօթիմի: Եթէ մենք ընդունենք թէ աստուածաշունչ գրեբը Աստուծոյ ներշնչած յայտնութիւններ են, այն ժամանակ մեզ համար միևնոյն է՝ արդեօք գրել է այն իսկապէս եղած Մովսէսը, թէ բաղժաթիւ հրէա գրողների գործ է այն ինչ կոչում է «Մովսէսի գրքեր», մի բան որ կազմում է Աստուածաշնչի գլխաւոր մասը:

Մինչև որ բոլոր ժողովրդական դպրօցներում և եկեղեցիներում շարունակեն ասել թէ սրբազան գրքերը «Աստուծոյ խօսքերն» են ներկայացնում, մինչև այն ժամանակ մենք Աստուածաշնչի մոլորութիւնները դիտակցողներս, սպառազինուած գիտութեամբ և բանականութեամբ, պէտք է կռուենք այն միակ Մովսէսի դէմ, որ ապրում է ժողովրդական և եկեղեցական հաւատալիքներում:

Տեսնենք ռեքան ևն հաշուում ճշմարտութեան հետ այն ուսմունքները, որոնք աւանդում են դպրօցներում և եկեղեցիներում դարեր շարունակ:

Այդպիսով երբ ես խօսում եմ «Մովսէսի» մասին, դրատակ հասկանում եմ իսկապէս Աստուծոյ ծառային կամ քարտուղարին, լինի նա մի անձ, ինչպէս այդ ցանկանում է աստուածաշունչը և եկեղեցին, թէ անձերի մի համագումար, ինչպէս այդ հասկանում են աստուածաշնչի գիտական մեկնիչները:

Մովսէսը կրօնի հիմնադիր զառաւ, շնորհիւ այն օրէնսդրութեան որ կրում է նրա անունը և շնորհիւ աշխարհքի ստեղծագործութեան մասին իր վարդապետութեան:

Կրօնների բոլոր հիմնադիրները ունեն ընաւորութեան մի քանի ընդհանուր գծեր. նրանք խոր մտածողներ են, փիլիսոփայօրէն բարձր օժտուած են, մարդկային թուլութիւնների և արժանաւորութիւնների գիտակներ են, նրանք բացի այդ տիրապետում են իրենց ժամանակի ամբողջ գիտութեան:

Մովսէսը նմանապէս վեհ մտքի տէր էր, և իր ձիրքերով արտակարգ երևոյթ էր ներկայացնում:—Գուցէ, իսկապէս, նա այն սլաւներն ունէր, որ Միքէլ-Անջելօն ստեղծեց իր Մովսէսի*) մէջ:

Որովհետեւ Մովսէսը իւրացրել էր իր ժամանակի եգիպտական և արեւելեան իմաստութեան ամբողջ գանձը,—եգիպտական քրմերը, որոնք միաժամանակ բժշկներ էին, նախարարներ, կախարհներ և ուսուցիչներ, նրա դաստիարակիչներն էին—հասկանալի է որ, եգիպտական դերութիւնից իր ցեղը կատարելապէս ազատելուց յետոյ, նա ընդունակ էր հիմքեր ստեղծել մի պաշտամունքի, որ իր բարձր նշանակութիւնը պահպանեց հազար տարի անց:

Ինչպէս յայտնի է, Մովսէսը հռչակում էր միակ Աստուծուն, Եհովա-էլօրմին: Նա միաստուածապաշտ (մոնօթէիստ) էր: Այդ միակ Աստուածը, որ դարձրեց Իսրայէլի ժողովրդին իր ընտրեալ ժողովուրդը, և հանդիսանում է, ինչպէս մեզ քրիստոնեական ուսմունքի մէջ դաստիարակուածներին սովորցնում էին քահանաները և ուսուցիչները, առանձնապէս յուդայական Աստուածը, օժտուած բոլոր այն ժամանակ ճանաչուած առաքինութիւններով և մարդկային կրքերով: Նա անձնաւորացնում է այն ժամանակուայ հրէաների բաւականաչափ կոպիտ հասկացողութիւնը Աստուածութեան մասին. հրգօր, ուժեղ, նախանձոտ, չար, անխնայ դէպի թշնամիները, ամբարտաւան և ծաղրող դէպի նրանց, որոնք աւելի թոյլ էին, բայց և այնպէս հակառակում էին իրան, նա հայրերի մեղքը քաւել էր տալիս որդիներին երրորդ և չորրորդ սերնդի մէջ, մի յատկութիւն որ կարող են ունենալ միայն խորին բարբարոսութեան մէջ գտնուող մարդիկ:

Այդ միակ ամենահզօր Աստուածը, աստուածաշնչի պատ-

*) Հռչակաւոր արձան Հռոմի Ս. Պետրոսի տաճարում:

միևուր, ստեղծեց ոչնչից ամբողջ տիեզերքը, լսել իր հոգոր խօսքով—«և եղիցի»: Այդպէս են հաւատում և ապացուցանում հրէաները Մովսէսից սկսած մինչև մեր օրերը, աւելի քան 3000 տարի, իսկ քրիստոնեաները համարեա 1900 տարի: Մենք ստիպուած ենք հաշուի առնել հազարամիլիաների այդ ժառանգութիւնները, և մենք չափազանց անմիտ կը լինէինք, եթէ թեթեամբօրէն քայլէինք Մովսէսի աշխարհի ստեղծագործութեան պատմութեան վրայից դէպի իրերի ներկայ կարգը:

«Քրիստոնեական հրատարակչական ընկերութեան կրկու անգամ 52 բիբլիական պատմութիւնները», չոր ձեռքից ձեռք են անցել միլիոնաւոր մարդկանց մէջ և դեռ այժմ էլ ծառայում են իբրև կրթութեան նիւթ,—ներկայացնում են ստեղծագործութեան Մովսիսական պատմութիւնը այս կերպ.

«Աստուած ստեղծեց երկինքը և երկիրը իր խօսքով: Նախ քան Աստուած ստեղծեց, քացի Ասածուց ոչինչ չկար: Միայն Աստուած է յաւիտենական: Նա է կարող ստեղծագործել ամեն բան, ինչ որ ցանկայ: Նա չուզեց (ինչու) որ սկզբից և էթ երկիրն և երկինքը կատարեալ լինեն, այլ որ աստիճանաբար մօտենան կատարելութեան, որովհետև սկզբից և էթ ամեն բանի մէջ պահպանում էր չափ, կշիռ և թիւ»:

Մեզ բոլորիս սովորեցրել են տիեզերքի ստեղծագործութեան մովսիսական պատմութիւնը իբրև անհերքելի մի ճշմարտութիւն, և այդ դեռ ևս ուսուցանում են քաղաքակրթ աշխարհի բոլոր ժողովրդական դպրոցներում, քացի Ֆրանսիայից և Իտալիայից:

Այն ձևով ինչպէս նա պատմուած է Աստուածաշնչում նա հանդիսանում է իբրև առասպել, հէքիաթ, լի արեւելեան դեպեկութիւնով բայց և այնպէս մի բանագուշանք, մի հաւակացողութիւն որ համապատասխան էր այն ժամանակուայ իմաստութեան աստիճանին. նա մի ֆանտաստիկ պատկերացում է որ ոչ մի հիմք չունի բնական-գիտական քննադատականութեան առջև, տիեզերքի ստեղծագործութեան մասին մի հայեացք է որ միանգամայն հակասում է արդի գիտութեան:

Երբ Մովսէսը գրում էր իր պատմութիւնը տիեզերքի ստեղծագործութեան մասին, հազիւ թէ յաւակնութիւն ունէր, որ նրա պատկերացումը նոյն ձևով պահպանուէր հազարաւոր տարիների ընթացքում և ընդունուէր բոլոր ժողովրդներից, իբրև միակ փրկարար վարտապետութիւն: Սակայն քրիստոնեաները դառան աւելի մոլեռանդ մովսիսականներ քան ինքը Մովսէս,—և ահա Արեւմտքում մենք կանգ ենք առել մի տեղում, որից չենք կարողանում շարժուել:

Հրէաների կրօնի հիմնադրի պատմելով ամբողջ տիեզերքը Աստուած ստեղծեց միայն օրում:

Աւելի ճշտօրէն ծանօթանանք այդ պատմութեան հետ և թոյլ տանք մեզ անել մի քանի նկատողութիւններ:

«Ակգրում Աստուած ստեղծեց երկիրն և երկիրը» (Մովսէս 1, 1.):

Մեր օրերի բնագէտը կասէր, տիեզերքը (Մովսէսի «Երկիրն և երկիրը») ոչ սկիզբն ունի և ոչ վախճան, նա անհուն է ժամանակի և տարածութեան կողմից: Ոչնչեց ոչինչ է միայն լինում, իսկ այն ինչ որ գոյութիւն ունի՝ այն չի կարող ոչնչանալ: Տիեզերքը յաւիտեան եղել է և յաւիտեան կը լինի: Դրան զբաւական է ոյժի պահպանութեան ֆիզիկական օրէնքը, որ ապացուցուած է քիմիայի և ֆիզիկայի բոլոր դասադրքերում:

«Երկիրը ամայի էր, անդունդի վրայ խաւար էր և Աստուծոյ Հոգին շրջում էր ջրերի վրայ»:

Եւ Աստուած ասաց, Թող լինի Լոյս: Եւ եղաւ Լոյս:

Եւ Աստուծոյ հոգիի էր լոյսը, եւ նա բաժանեց Լոյսը խաւարէջ: Եւ Լոյսը անուանեց Յերեկ, իսկ խաւարը՝ Գիշեր:

Եղաւ երեկոյ եղաւ առաւօտ՝ առաջին օրը» (Մ. 2—5.)

Այսպեղ պէտք է նկատել, որ բնագիտութիւնը այլ լոյս չի ճանաչում բացի այն, որ բղխում է փայլող առարկաներից, որոնք ունեն սեփական լոյսը կամ արտացոլում են այն այլ լուսատու առարկաներից: Լոյսը ինքն ըստ ինքեան միայն նիւթի տմենամանը մասնիկների ալիքանման թրթրացման կամ շարժման մի տեսակն է, ֆիզիկան ճշտութեամբ չափել է այդ ալիքների երկայնութիւնը, նիւթի այդ շարժումները արագութիւնը: Լոյսը՝ նիւթի առանձնայատուկ շարժումը նշանակելու համար լսկ մի «հասկացողութիւն» է և ոչ նիւթ: Իսկ ոչ մի մասկանացու չի կարող բացատրել և հասկանալ թէ ինչ է նշանակում Մովսէսի առաջին օրուայ «Լոյսը»:

«Յերեկն» և «Գիշերը», «Երեկոն» և «Առաւօտը» — այդ առաջին օրուայ մէջ անկարելիութիւններ են:

«Եւ Աստուած ասաց, Թող լինի հաստատութիւն ջրերի մէջ և Թող բաժանուն ջրերը իրարից: Այն ժամանակ Աստուած ստեղծեց հաստատութիւնը և բաժանեց ջուրը հաստատութեան տակ և ջուրը հաստատութեան վերելում: Եւ այդպէս եղաւ: Եւ Աստուած հաստատութիւնը կոչեց Արկիւր: Եւ եղաւ երեկոյ և եղաւ առաւօտ և եղաւ օր երկրորդ: (6—8)

Դրա մէջ պարունակուած է բաւական հակասութիւն: Առաջին պրակը ասում է թէ Աստուած ստեղծեց «երկիրը»

սկզբում, և ահա բանից դուրս է գալիս որ «երկինքը» ստեղծուած էր կրկին երկրորդ օրը: Այդ միանգամայն անըմբռնելի է, անհասկանալի, անմիտ: Այստեղ սարսափելի խառնաշփոթութիւն է: Յուդայական գրքերի և յուդայական լեզուի գիտակաները ջիւղեռանդութեամբ հետազօտել են այդ հակասութիւնը և մի քանիսը նրանցից եկել են այն համոզման, որ Աստուածաշնչի առաջին պրակը մեզ հասել է ոչ այն ձևով, ինչպէս այն կազմել է Մովսէս, այլ արտագրելիս խեղաթիւրած:—Իբրև թէ Մովսէս զրելէ է. սկզբում Աստուած ստեղծեց ջուրն ու հողը...

Անցնենք երրորդ օրուան!

Պր. 9—13.

Եւ Աստուած ասաց.

Թող ջուրը հաւարուի երկնքի տակ առանձին տեղերում, որ կարելի լինի տեսնել ցամաքը: Եւ այդպէս էլ եղաւ: Աստուած ցամաքը անուանեց Երկիր, իսկ ջրերի ժողովը անուանեց Ծով: Եւ Աստուած տեսաւ թէ այդպէս լաւ է եւ ասաց. Թող երկրի վրայ աճեն խոտեր, բոյսեր, որոնք կը բազմանան սերմերով, եւ պտղատու ծառեր. Թող ամեն մի ծուռ տայ իր պտուղը, մզի իր սեփական սերմը երկրի վրայ: Եւ ամեցոյն երկրի խոտեր եւ բոյսեր, որոնք բազմանում էին սերմերով, իւրաքանչիւր իր տեսակի, Աստուած տեսաւ որ այդպէս լաւ է: Եւ եղաւ երեկոյ եւ եղաւ առաւօտ եւ եղաւ օր երրորդ:

Բուսական աշխարհի ստեղծումը առաջ քան արեգակը երևաց երկնքում—Ֆիզիքական անկարելիութիւն է: Աւելի ևս մեծ անկարելիութիւն է պահպանել կանաչ բուսականութիւն—առանց արեգակի—երկար ժամանակի ընթացքում, ինչպէս Աստուածաշնչի գիտուն մեկնիչները հաշուում են Մովսէսի ստեղծագործութեան իւրաքանչիւր օրուայ փոխարէն:

Պրակ 14—19

Եւ Աստուած ասաց. Թող լինին լուսատուներ երկնային հաստատուն թեան վրայ, որոնք բաժանեն ցերեկը գիշերից եւ նշաններ լինեն ժամանակներից օրերի եւ տարիների համար: Եւ Թող լինեն լուսատուներ երկնից հաստատուն թեան վրայ որ լուսաւորեն երկիրը, մեծ լուսատուն՝ ցերեկին իշխելու համար, եւ փոքր լուսատուն գիշերին իշխելու համար եւ աստղերը: Եւ Աստուած նրանց դրաւ երկնքի հաստատուն թեան վրայ որ երկիրը լուսաւորեն եւ ցերեկի եւ գիշերի վրայ հսկեն եւ խաւարից բաժանեն: Եւ Աստուած տեսաւ որ այդպէս լաւ է: Այն ժամանակ եղաւ առաւօտ եղաւ երեկոյ օր չորրորդ:

Հակասութիւն հակասութեան վրայ, անհեթեթիւն անհեթեթութեան վրայ! Մեր զրուածքի երկրորդ մասում մենք կը տես-

ներք որ երկիրը, Արեգակը, Լուսինը և Աստղերը բոլորովին այլ ժամանակա դրական կարգով են առաջացել, քան պատմում է Մովսէս. որ արեգակը երեացել է շատ առաջ քան երկիրը, շատ առաջ քան լուսինը, և թէ անթիւ աստղերը գոյութիւն ունէին տիեզերքում մեր արեգակից նրա բոլոր մոլորակներով և արբանեակներով հանդերձ մի քանի միլիարդ տարիներ առաջ:

Ի հարկէ Մովսէսը ինքն իրան հակասում է, երբ չորրորդ օրը նա մի անգամ ևս բաժանում է լոյսը խաւարից, թէև այդ արդէն եղել էր առաջին օրը, և դեռ առաջ ցերեկը յաջորդում էր գիշերին, երեկոն առաւօթի հետ:

Պրակ 20—20

Եւ Աստուած ասաց. Թող ջրի մէջ շարժուեն եւ վիտան զեռուններով, Թռչունները Թռչեն երկրի վրայ երկնից հաստատութեան ներքոյ: Եւ Աստուած ստեղծեց մեծամեծ կէտեր և ամեն տեսակ կենդանիներ, որոնք ապրում են եւ շարժում և եռում ջրի մէջ, իւրաքանչիւրը իր տեսակ, եւ ամեն տեսակ Թռչուններ, իւրաքանչիւրը իր կերպարանով: Եւ Աստուած տեսաւ որ այդ լաւ է, օրհնեց նրանց եւ ասաց. Աճեցէք եւ բազմացէք և լրացէք ծովերն եւ ջրերը, իսկ Թռչունները Թող բազմանան երկրի վրայ: Եւ եղաւ առաւօտ եւ եղաւ երեկոյ՝ օր հինգերորդ:

Այդպիսով հինգերորդ օրը Աստուած ստեղծեց ջրային կենդանիներին և թռչուններին օդում:—Բնական գիտութիւնները ամենաակնյայտնի կերպով ապացոյցեցին որ կենդանական աշխարհը զարգացաւ բուսականի հետ միաժամանակ և որ Թռչուններին օդում նախորդել են ցամաքային կենդանիները, մինչդեռ Մովսէսն ասում է, թէ ցամաքային կենդանիները երեւցան միայն վեցերորդ օրը:

Պրակ 24—31

Եւ Աստուած ասաց, Թող երկիրը՝ շնչաւոր կենդանի հանէ իր տեսակի պէս, անասուններ և սողուններ և երկրի դադաններ իրանց տեսակի պէս: Եւ այնպէս եղաւ: Եւ Աստուած երկրի գաղանները ստեղծեց իրանց տեսակի պէս, և անասունները իրանց տեսակի պէս, և զետնի բոլոր սողունները իրանց տեսակի պէս: Եւ Աստուած տեսաւ Թէ բարի է: Եւ Աստուած ասաց. մեր պատկերովը և մեր նմանութեան պէս մարդ շինենք, որ իշխի ծովի ձկների, Թռչունների և անասունների և բոլոր երկրի վրայ, և երկրի վրայ սողացող բոլոր սողունների վրայ: Եւ Աստուած ստեղծեց մարդը իր պատկերովը. Աստուծոյ պատկերովը ստեղծեց նրան արու և էգ ստեղծեց նրան: Եւ Աստուած օրհնեց նրանց և Աստուած ասաց նրանց. աճեցէք և շատացէք և լցէք երկիրը, և տիրեցէք նրան. և իշխեցէք ծովի ձկների, և երկնքի Թռչունների վրայ, և երկրի վրայ սողացող բոլոր կենդանիների վրայ: Եւ Աստուած անսաւ բոլորն ինչ որ

արել էր շատ գոհ մնաց: Եւ եղաւ երեկոյ և եղաւ առաւօտ վեցերորդ օրը:

Այդպիսով վեցերորդ օրը Աստուած ստեղծեց ցամաքի կենդանիներին իսկ ամենից վերջում՝ մարդուն: Մովսէսը ճշմարիտ է՝ մարդու ստեղծումը տանելով ամենավերջը, բայց նա սխալուում է երբ ասում է թէ Ազամը շինուեց մի բուն հողից, իսկ Եւան՝ Ազամի կողից: Մենք դեռ կը վերադառնանք այդ հիմնական մոլորութեան:

Յետոյ սխալ է որ մարդս ստեղծուած էր Աստուծոյ պատկերով. հակառակը ճշմարիտ դուրս եկաւ. մարդը ստեղծեց իր համար «Աստուած» մարդու կերպարանքով. ինչպէս է մարդը—այնպէս է և Աստուած! (Լ. Ֆէյերբախ):

Մենք բոլորս գիտենք յետադայ պատմութիւնը մեղք գործելու և դրախտից աքսորուելու մասին: Խօսող օձը ստիպեց աստուածաբաններին զուլս կոտրել իր վրայ և շատ ծիծաղացրել է չարածճի աշակերտներին: Ընդհանրապէս տարածուած կարծիքով, քրիստոնեայ Արեւմուտքում ընդունուած էր և մասամբ ընդունուած է և այժմ, որ Մովսէսը ուզեցել է պատկերացնել խօսող օձի մէջ սատանային կամ դէին: Սակայն այդ սոսկալի մոլորութիւն է, որովհետեւ Մովսէսը չգիտէր ոչ դէ, ոչ սատանայ: Հեռու-արեւելեան այդ գեմօնական կերպարանքը միայն մի քանի դար անց, Մովսէսից յետոյ, մտաւ յուդայիցիներէի գաղափարներէ շրջանի մէջ: Խիստ բնորոշուած, պարզ և որոշակի սատանան առաջին անգամ երևան եկաւ Յոբի պատմութեան մէջ:

Խօսող օձը առաջի մարդկանց սովորեցրեց ճանաչել բարին և չարը:

Բայց մեղ հազար անգամ ասել են, թէ մենք բոլորս ծնուած ենք նախաստեղծների մեղքով: Այդ նախածնողական մեղքով կարող էր պատահել որ Կայէնը սպանեց իր եղբօր Աբէլին: Այդ սարսափելի պատմութիւնը վերջանում է սարսափելի հակաճառութեամբ. եղբայրասպան Կայէնը փախաւ Նայիդ երկիրը, Եփեմից գէպ արեւելք:—«Եւ Կայէնը գիտաց իր կիներ. նա յղացաւ և ծնեց որդի ենոքը: Եւ նա մի քաղաք շինեց և իր որդու անունով կոչեց Ենոք»:

Այդպիսով մենք տեսնում ենք որ առաջին մարդու, Ազամի որդին փախչում է օտար աշխարհ, ուր նա ամուսնանում է, դաստիարակում զաւակներին, շինում քաղաք, իհարկէ, բանուորների օգնութեամբ: Ուրեմն այդ Նայիդ երկրում մարդիկ կային, ծնուած ոչ Ազամի ընտանիքից: Հետևաբար, Ազամ և

Եւան բնաւ առաջին մարդիկ չէին, որովհետեւ այդ բոլոր վերև յիշածները չէ որ Աստուածաշնչի մէջ է գրուած...

Այդպէս և բնագիտութիւնը ոչ մի առաջին մարդ Ադամ և առաջին կին Եւա չի ճանաչում, ինչպէս այդ կը տեսնենք յետոյ:

Մենք բոլորս ծանօթ ենք Մովսէսի պատմութեան հետ համաշխարհային ջրհեղեղի մասին: Մի անգամ Աստուած ասաց.

Ես ուզում եմ երկրի երեսիցը ջնջել բոլոր մարդկանց, որոնց ես ստեղծեցի, մարդկոցն և անասուններին, սողուններին և թռչուններին որովհետեւ զոջում եմ որ նրանց ստեղծեցի:

Այստեղ մենք հանդիպում ենք ամենամիաժիտ հասկացողութեան բարձրագոյն էակի մասին. Եհովան նման է մի թոյլ մարդու. նա զոջում է որ ստեղծեց մարդուն!

Միթէ կարելի է մեզանում Արեւմուտքում գտնել մի հանճարեղ նկարիչ կամ ճարտարագէտ, որ զոջար իր ստեղծաների համար: Խսկական մարդը ոչ մի բանում չի զոջում! Խսկական մարդը միշտ գործում է իր համոզմանց համաձայն...

Այո, այդ այնպէս է, ինչպէս ասում է, աստուածաբան Մ. Լ. Savoge, հին ուխտի Եհովան ասլրում է մի որոշ տեղում, ինչպէս մարդ. նա երևում է տաճարում, ման է դալիս և խօսում ինչպէս մարդ. նա մտածում է և ծրագիրներ յօրինում, ինչպէս մարդ. նա սիրում է, ատում, բարկանում, վրէժխնդիր լինում և փոխում իր կարծիքները արեւելեան բռնակալի նման:—Չպէտք է զարմանալ Աստուծոյ այդ կերպ մարդանման դարձնելու վրայ, որովհետեւ Աստուծոյ զաղափարը մարդկային ուղեղի ծնունդ է: Մարդու զարգացման և հասունանալու հետ միասին զարգանում է և հասունանում Աստուածութեան գաղափարը:

«Բայց Աստուած ողորմեց Նոյին»:

Տեղի ունեցաւ համաշխարհային ջրհեղեղը, մի կատաստրոֆ, մի դրամա, որ մինչև այդ մեր երկիրը երբէք չէր տեսել: Մենք բոլորս դպրոցական նստարանի վրայ, ազահութեամբ լսում էինք համաշխարհային ջրհեղեղի պատմութիւնը, իսկ ամենամեծ նկարիչները հոչակում էին այդ տրագեդիան հոյակապ պատկերներում: Ժամանակակից աշակերտները կարդում են այդ պատմութիւնը նոյն հետաքրքրութեամբ, և ինչո՞ւ այդպէս չլինի: Չէ որ այդ համաշխարհային դրաման պճնուած է արեւելեան հէքիաթի բոլոր փարթամութեամբ և տեղ տեղ լի է ֆանտաստիկ դեղեցկութիւններով:

Մանկական երևակայութիւնը, մանկական ամբողջ հոգին լքցւում էր բարեպաշտ Նոյի և նրա ընտանիքի այդ պատմու-

թիւնով, ջրերի հրեսի վրայ լողացող այդ տապանի (300 կանգուն երկայնութիւն, 50 լայնութիւնը և 30 բարձրութիւնը) բաղմամբիւ զոյգերով, ուր գայլերը քնում էին եղնիկների հետ միասին, ընծուղտները առիւծների հետ, գիշատիչ գազանները կերակրում էին չոր խոտով և տապանում տիրում էր տօնական համերաշխութիւն: Ձիթենի ճիւղով աղաւնին Արարտի գլխին կանգնած տապանից դուրս գալը, Նոյի երախտագիտութեան ողջակեղի և երկնքի վրայ ի նշան հաշտութեան երևացած հրաշալի աղեղը: Որքան մենք երեխայքս ուրախանում էինք որ «այլևս ոչ մի կենդանի մարմին չի կորչելու ջրհեղեղից»:—Այդ բոլոր բաները մեզ սովորեցնում էին, ինչպէս անհերքերի ճշմարտութիւններ, և մենք, զրանց հաւատում էինք, ուրախութեամբ էինք հաւատում, որովհետև այդ բոլորը չափազանց էր գեղեցիկ, սուտ լինելու համար: Եւ մեր որդիք պէտք է շարունակէն հաւատալ դրան:

—Մենք ասում ենք, ոչ!

Այդ չէր հանդիպիլ աստուածաբանների կողմից այդպիսի ուժեղ ընդդիմադրութեան, եթէ Մովսէսի գրած աշխարհքի ստեղծագործութեան պատմութիւնը հիմք ու նեցուկ չդառնար քրիստոնէութեան, ցարդ եղած կրօններից կատարելագոյնին:

Գերբնական աստուածային օգնութեամբ փրկութեան և մեղքերից ազատուելու գաղափարը ծագել է նախաստեղծական մեղքի վարդապետութիւնից և այն հայեացքից թէ մենք բոլորս այդ մեղքի շնորհիւ կորստեան ենք մատնուած: Այդպիսով յուգայականութիւնից աճել է երկնքիս Աստուծոյ որդու առաքումի գաղափարը և բիւրեղացել իբրև խաչի վրայ քաւութեան մահի մի գաղափար: Քրիստոնէութիւնը, ուղղահաստ եկեղեցու հասկացողութեամբ, մովսիսականութեան ապօրէն զաւակն է, մեղընկեցութեան (անկման) և նախածննդական մեղքի առեղծուածի միստիկական լուծումն է:*)

Այս գրուածքի մի այլ տեղում ես ցոյց կը տամ որ ժամանակակից բնագէտը, թէև հակառակորդ աշխարհի ստեղծագործութեան մովսիսական պատմութիւններին, որոշ չափով ընդունում է մարդկային ցեղի նախածննդական մեղքը...

*) Ժամանակակից լուսաւորուած աստուածաբանութիւնը, որ պաշտպանում է վերանորոգիչ-աստուածաբանների մի խմբակի կողմից, վիճելի է համարում այն կարծիքը որով քրիստոնէութիւնը ուղղահաստ յուգայականութեան ապօրէն դուստրն է: Բրունօ-Բաուէր, աստուածաբան, որ ամենից խորն է քննադատում աստուածաշունչը, գալիս է այն եզրակացութեան, որ քրիստոնէութեան ծննդավայրը Գալիլէան և Նրուսաղէմը չէին, այլ փիլիսոփայական շկոլան եգիպտական Ալէքսանդրիայում և Հռո-

Հին ուխտի յուզայականութիւնը բնականաբար գիտական չէր, բայց մտաւորապէս բարձր հրէական ժողովուրդը, որին Մովսէսը և Յեսու Նաւին հասցրին Աւետեաց երկիրը, որոշ չափով կենսուրախ էր և սիրում էր բնութիւնը, հին ուխտի հրէաները ուրախանում էին այս աշխարհի բոլոր բարիքներով — ոսկով, արծաթով, ոչխարների հօտերով և կովերի նախիրներով, հրաշալի պարագնէներով և այգիներով: Նրանք նայում էին դաշտային ծաղիկների վրայ և երգ կապում գեղեցիկ շուշանների ծառին: Գերազանցօրէն բանաստեղծական երգերի մէջ նրանք համեմատում էին ժարդկային գեղեցկութիւնը, կանաչի գրաւչութիւնը անուշաբոյր բոյսերի հետ, որոնք զարդարում էին Լիբանանի սարալանջերը և Յորդանանի ափերը:

(Երգ երգոյ)

Ես Սարօնի ծաղիկն եմ, հովիտների շուշանն եմ:

Իմ սիրեկանը ինձ համար մրտենու թուփ է:

Հիանալի ողկոյզ է իմ սիրեկանը ինձ համար, Ենգաղղիի այգեստանումը:

Ինչպէս վարդն է փուռերի մէջ, նոյնպէս է իմ ընկերուհին աղօլկերանց մէջ:

Ինչպէս խնձորենին է անտառի ծառերի մէջ, այնպէս եւ իմ սիրեկանը տղերանց մէջ:

Իմ սիրեկանը նման է այծեամի կամ եղնիկի ձաղին:

Նրա կերպարանքը Լիբանանի պէս, ընտիր՝ եղեւինների նման:

Ո՞վ մեր ժամանակուայ գրողներից կարող էր աւելի գրաւիչ նկարագրել դարնան գալը, քան այդ արաւ «Երգ երգոցի երգիչը»:

Տես ձմեռն անցաւ, անձրեւն անցել գնացել է, ծաղիկները երեւում են երկրի վրայ:

Երգելու ժամանակը հասել է. տատրակի ձայնը լսում է մեր երկրում:

Արմաւենու վրայ երեւացին պտուկները, ծաղկած որթերը հոտ են բուրմ. վեր կաց, ով ընկերուհիս, եկ գնանք:

Ո՞վ է այդ որ նայում է արշալոյսի պէս, գեղեցիկ է լուսնի նման, մաքուր արեղակի պէս:

Մենք բոլորս գիտենք և սիրում ենք սաղմոսները, նրանց

մում՝ այն ժամանակուայ հղօրութեան և մտաւորականութեան մայրաքաղաքում: Ֆրիդրիխ Էնգելս ցոյց է տալիս որ քրիստոնէութեան դարգացման պրոցեսում մղիչ գլխաւոր գործօնի դեր է կատարել հասարակական աղքատութիւնը: Քրիստոսի էթիկական նշանակութիւնը, իբրեւ հիմնադրի, միայն ճանաչուած էր երկու դար նրա մահուանից անց:

պատկերաւոր լեզուն: Հին կտակարանի մէջ պատահում են ալլ գլուխներ էլ, որոնք տոգորուած են սիրով դէպի բնութիւնը:

Սակայն քրիստոնէութեան ծագման հետ, ինչպէս ուսուցանում էր եկեղեցիներ ինչպէս այն հասկացում էր ուղղահաւասների կողմից հազար հինգ հարիւր տարիների ընթացքում, սկսուեց արհամարհական վերաբերմունք դէպի աշխարհը եւ բնութիւնը:

Ես չեմ ուզում խօսել այն մասին թէ իսկապէս ինչ էր Նազարեթից դուրս եկած իմաստասէրի (Յիսուսի) վարդապետութիւնը: Դրա մասին կարծիքները դեռ ևս այժմ էլ չափազանց տարբերում են, որովհետեւ ասացուցուած է որ նոր կտակարանի չորս աւետարաններից ոչ մէկը կազմուած չէր Քրիստոսի կեանքի ժամանակ, այլ այդ չորսն էլ հիմնուած են միայն աւանդութիւնների վրայ:

Իմ նպատակներից դուրս է նմանապէս բացատրել թէ ինչպէս կարող էր Նազարեթից դուրս եկած այդ վարդապետութիւնը այնպիսի նշանակութիւն ունենալ մարդկութեան պատմական զարգացման մէջ:

Բաւական է այստեղ մատնանշել այն որ քրիստոնէութեան հետ միասին ծագեց արհամարհանք դէպի զբոս աշխարհը, և աշխարհից հեռանալը հաշակուած էր իրրեւ փրկարար դարման բոլոր տանջանքներից: Մեր տարեհամարի առաջին դարերի քրիստոնեաները երես թեքեցին աշխարհային ուրախութիւններից և բնութեան վայելքներից: Նրանք մեծ մասամբ սարսափելի չքաւորներ, Հռոմի ստրուկներ, ամենուրեք միայն սեփականազուրկ մարդիկ էին, որոնց համար այս աշխարհի գոյութեան իմաստը ոչինչ էր, ուստի նրանք մեծ ուրախութեամբ յոյսեր էին դնում անդրդերեզմանային աշխարհի վրայ: Հռոմի քրիստոնեաները երկար ժամանակ կոմմունիստներ էին (համայնականներ): Բոլորը ձգտում էր դէպի գերբնականը, դէպի անմեկնելի: Մարդս կարող էր փրկուել միայն հաւատով: Դրա դիմաց ինչ նշանակութիւն ունէր մարդկային ամբողջ իմաստութիւնը, բնութեան ամբողջ ըմբռնումը, ամբողջ փիլիսոփայութիւնն ու գիտութիւնը!

Մեզ հազար անգամ կրկնել են Պօղոս Առաքեալի ասացուածքը. «Որովհետեւ դուք ձեզ իմաստուն էիք համարում, դուք դարձաք յիմարներ»: Այդ խօսքերը հեշտ են տալում, և նրանք դառան լրաւասան նրանց համար, որոնք բնութիւնից ժլատ են օժտուած իմացականութեամբ, կամ ուլ չափազանց

ծոյլ է եղել, որ պէսզի իր մէջ զարգացնի իմացականութեան աստուածային կայծը և կատարելագործի իր մտածողական ընդունակութիւնները: Անտարակոյս, ոչ մի ասացուածք ամբողջ աստուածաշնչի մէջ այն աստիճան խոչնդոտ չէր հանդիսանում ընագիտութեան զարգացման համար քրիստոնէական արեւմուտքում, թուլացնելով ոգին և սպանելով բանականութիւնը, որքան առաքեալի այդ խօսքերը: Գիտութեան անպէտքութիւնը աւելի մեղմ քան իր ջերմեռանդ առաքեալ Պօղոսը, նկարագրեց Յիսուս, ասելով. «Երանի հոգւով աղքատներին, որովհետև նրանց համար է սահմանուած երկնից արքայութիւնը»:

Այդ «աղքատները», ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է— տղէտներն են, թէև վերանորոգիչ-աստուածաբանների կարծիքով մենք պէտք է «հոգով աղքատներ» խօսքերով հասկանանք՝ խոնարհ մարդկանց, որոնք զիտակցում են իրենց անկատարելութիւնը և թուլութիւնը, հետևաբար իդէալիստներ են... Սակայն ուղղահաւատ եկեղեցին և հաւատացող շղանդները բոլորովին այլ բան են ուսուցանում, որովհետև նրանք իբրև «հոգով աղքատներ» փառաբանում են և երանելիներ զասը անցկացնում տղէտներին, կոյրերին և խուլներին:

Թէ որ աստիճան մարդկային ձգտումների ծանրութեան կենտրոնը այս աշխարհից փոխանցուած էր անդրդերեզմանային աշխարհը, որ աստիճան Պօղոսի քրիստոնէական ուսմունքը իրան գիտութեան բացարձակ հակառակորդ էր ճանաչում— պարզ է համարեա նրա իւրաքանչիւր թղթից, որոնցից մի քանիսը թէև իր գրածները չեն:

«Որովհետև եթէ ասրէք, ինչպէս ցանկանում է ձեր մարմինը, դուք պիտի մեռնէք, իսկ եթէ դուք հոգով սպանէք ձեր մարմինը, կը-տապիք (Հռ. 8—13): Որովհետև զրուած է. ես կոչնչացնեմ իմաստունների իմաստութիւնը եւ կը արհամարհեմ խոհուն մարդկանց խորհուրդը: (1 Կորնթ. 1, 19):

Ա՛յր են աշխարհիս իմաստունները: Այսպաքէն յիմարեցուց Աստուած այս աշխարհի իմաստութիւնը (1, 20) Այլ Աստուած քնտրեց աշխարհիս իմարներին որ ամաչեցնի իմաստուններին: (1, 27)

Որովհետև Աստուած այս աշխարհիս իմաստութիւնը յիմարութիւն է համարում. զիտութիւնն ամբարտաւանացնում է (8, 1):

Իսկ մենք բոլորովին հակառակն ենք մտածում: Գիտութիւնը ամբարտաւանացնում չէ, այլ ընդհակառակն— համեստացնում է. որովհետև որքան խոր ենք թափանցում գիտութեան մէջ, այնքան աւելի է մեզ համար պարզւում, թէ որքան քիչ ենք մինչև այժմ հասել գիտութեան աշխարհում և որքան մօտ

ենք մենք կանգնած գիտութեան սկզբին: Դուռը գլուխները և յոխորտացող ուղիները մենք պատահել ենք այն ծոյլերի, գիտութեան այն մեծամիտ թշնամիներն մէջ, որոնք միշտ աստուածաշնչի ապացոյցներին են դիմում, որոնք շողոքորթում են նրանց յիմարութիւնը: Հոգեկան ամբարտաւանութիւնը վաղուց ի վեր յատուկ էր հոգով աղքատներին: Միշտ եղել են բացառութիւններ՝ եւ սիրում եմ այդ բացառութիւնները, բայց նրանք լոկ ապացուցանում են կանոնը:

«Չի առժամայն յաճախութիւն թեթեւ նեղութեանս մերում՝ ի յաւիտենականն առաւելութիւն, զմեծութիւն փառացն գործէ՝ ՚ի մեզ: Քոն-զի ոչ գիտմբ զերեւելիսս՝ այլ զաներեւոյթսն. զի երեւելիքս առ ժամանակ մի են, եւ աներեւոյթն յաւիտենականք»: (2 կոր. 4, 17—18):

Այսինքն. «մեր ժամանակաւոր եւ թեթեւ նեղութիւնը, տալիս է յաւիտենական եւ ամենաբարձր երջանկութիւն մեզ (քրիստոնեաներիս), որոնք ձգտում ենք ոչ դէպի երեւեցող այլ դէպի աներեւոյթ աշխարհը»:

Նմանապէս Յովհաննի առաջին թղթի մէջ ասուած է. «մի սիրէք աշխարհը և այն ինչ որ աշխարհում է»:

Արհամարհանքը դէպի բնութիւնը և աշխարհը այնքան հեռու գնաց որ մինչև անգամ ամուսնութիւնը համարում էր իբրեւ անխուսափելի չարիք և նրան իբր հիմք դրւում էին ստոր անասնական բնազդներ:

Այդ հասկացողութիւնը խիստ պաշտպանում էին մի քանի քրիստոնէական ազանդներ (օրինակ (Böhmisten), և այդ ծարայեց իբրև հիմք հոռմէական կաթոլիկ հոգևորականութեան անկնութեան:

Յարգանքը դէպի կիսը դրանից չաւելացաւ *):

Դրանք են այն սակաւաթիւ ստոյգ ցուցմունքները քրիստոնէութեան հիմնադիրների և առաքեալների տաժած արհամարհանքի մասին դէպի բնութիւնը և աշխարհը:

Եւ աշխարհից փախչելու և բնութիւնը արհամարհելու այդ կրօնին վիճակուած էր դառնալ Արեւմուտքում պետական կրօն:

Յոյները և հռովմայեցիները, կոապաշտ ազգեր, այն ժամանակ երբ խաչի մասին խօսքը հնչեց ծովի միւս կողմում, մեծ առաջադիմութիւն ցոյց տուին նկարագրական բնագիտութեան մէջ:

Արիստոտելը (384—322 թր. Ա.) աշխարհին կտակեց շատ բնագիտական շարադրութիւններ և ի միջի այլոց իր կազմած՝

*) Ինքը Քրիստոսը կենսութեան էր, աշխարհից չէր փախչում. նրան այլ բնոյթը տուաւ եկեղեցին յետոյ:

կենդանիների թագաւորութեան և բուսական աշխարհի սխտեմը, որ, ի հարկէ, չէր կարող երկար պահպանուել, որովհետեւ նրա հասկացողութիւնը բնութեան մասին, համապատասխանելով իր ժամանակուայ գիտութեան, չափազանց անբաւարար էր և խառնուած էր տղայամիտ և անհաւատ հայեացքների հետ: Սակայն ուշագրաւ է այն որ արխատութեան սխտեմը յետոյ քրիստոնեայ արեմուտքում ընդունում էր իբրեւ աշխարհաճանաչութեան այլ ու ֆէն, իսկ քրիստոնէական դրաքրոցներում մինչև վերջին ժամանակներս ծառայում իբրեւ բնագիտութեան հիմք:

Այն հեռւոր ժամանակներում, մօտաւորապէս 2000 տարի մինչև մեր օրերը, յոյն և հռովմայեցի փիլիսոփաները քննում էին ամենամեծ ինդիրները, որոնք երբեք չուղեկն մարդկային ոգին, այն է գոյութեան և ոչնչացման, բոլոր իրերի ծագման և էութեան, աստուածների գոյութեան և մարդու նպատակի հարցերը:

Աստուածների մասին յունական և հռոմայական ուսուցման մէջ մենք տեսնում ենք մարդկային երեակայութիւնը իր բոլոր փայլով: Անթիւ աստուածները—մեծ մասամբ ընական ոյժերի, մարդկային առաքինութիւնների, պակասութիւնների և կրքերի բանաստեղծական անձնաւորացումներ են:

Ամենագլխաւոր աստուածը—Իւպիտեր-Ջիւսը—մարդկային ստեղծագործութեամբ յօրինած և առասպելներում երգած չափազանց յաճախ սիրահարուող տղերանցից էր: Թէ աստուածների թէ գիցուհիների թէ նրա սիրածների և սիրուհիների արքունի շրախումբը—օլիմպական ամբողջ խումբը—ի հարկէ ամենամեծ այդ աստուածութիւնից աւելի լաւ չէր: Նախանձը և չարախնդութիւնը, սէրը և ատելութիւնը, խանդոտութիւնը և հալածելու մոլեգնութիւնը, վայելքների և գեղխութեան ծարաւը, մարդկային ամեն տեսակ կրքերը և խելառութիւնները յունական երկնքի աստուածային բնակիչների կեանքում նոյն գերն էին կատարում, ինչ որ այստեղ երկրի վրայ մարդկանց մօտ: Սակայն ամբողջ գիցաբանութեան մէջ գեղեցկութիւնը առաջին տեղն է գրաւում: Այն ժամանակուայ գեղարուեստական արտադրութիւնները, որոնք մասամբ միայն վերջերումս են հանուել աւերակներից, դեռ ևս այժմ էլ հրէաների, քրիստոնեաների և կռապաշտների կողմից ընդունւում են իբրեւ գեղարուեստական աստղծգործութեան լաւագոյն գործեր:

Այստեղ տեղը չէ խօսել այն մասին թէ որքան այդ յունական և հռոմէական ճոխութիւնները հրաշալի էին: Բնագիտութեան սկզբնաւորութիւնը, արուեստի և պօէզիայի ստեղ-

ծագործութիւնները խորտակուած էին համաշխարային պատմութեան ընթացքով և հռոմէական թագաւորութեան հետ միասին աւերակ դարձրուած:

Հռոմէական պետութիւնը կը քայքայուէր և առանց քրիստոնէութեան ազդեցութեան, այն պատճառների բերամբ, որոնք և այժմ առաջացնում են մեծ պետութիւնների և ազգերի անկումը:

Իմ նպատակից դուրս է նմանապէս նկարագրել անցքերի պատկերը մինչև այն ժամանակաշրջանը, երբ Դողմոթայից խաչը իբրև յաղթութեան նշան տարածեց իր ազդեցութիւնը աշխարհի վրայ, բայց պէտք է ասել որ երկար դարերի ընթացքում, քրիստոնեայ եկեղեցու տիրապետութեան օրերում թագաւորում էր սղիտութեան մոլեռանդութիւնը, և եկեղեցու հայրերի ու եպիսկոպոսների իդէալներից մէկն էր՝ մտաւոր խաւարը: Ինքը եկեղեցու հայր Եւսեբիոսը (IV դ) գրում է հետևելով. «Ոչ թէ սղիտութեամբ էինք մենք ստոր դասում գիտութիւնները, այլ արհամարհանք զգալով դէպի նրանց կատարեալ անօգտակարութեանը. իսկ մենք ուզում ենք մեր հոգին դարձնել դէպի լաւագոյն առարկաները»:

Եգիպտոսում 391 թ. Քրիստ. յետոյ մոլեռանդ քրիստոնեաների ձեռքով Թէօֆիլ արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ Ալէքսանդրիայում այրուած էր ամենաերևելին այն ժամանակուայ գրադարաններից, որ պարունակում էր իր մէջ 700,000 հատոր և մագաղաթեայ թերթեր: Նոյն ժամանակ ապրում էր իր գեղեցկութեամբ, բարձր մաքրութեամբ և զիտնականութեամբ հռչակուած յոյն կին Խալթիան, որ զնացել էր Աթէնք՝ փրկիսոփայութիւն ուսանելու: Ալէքսանդրիա վերադառնալով այդ կինը աւանդում էր արիստոտելեան և նոր-պլատոնական փրկիսոփայութիւնը: Պատրիարք Կիրիլից դժգոհ քրիստոնեաների ապստամբութեան ժամանակ այդ կինը չարաչար կերպով սպանուեց:

Այդպէս ահա հոգեկան խաւարի մուլը ամպը քանի գնում աւելի և աւելի էր կախում աշխարհի վրայ: Մոլորուած քրիստոնեայ արևմուտքի ֆանատիկոսութիւնից արևելեան և յունական գիտութիւնից զերծ մնացին միայն բեկորներ, որ յետոյ հաւաքեցին մահմեդական արաբները:

Ինքը Մոհամեդը, որ շատ բան փոխ վերցրեց օրէնսդիր և ժողովրդական առաջնորդ Մովսէսից, — որ նրան չխանգարեց այնուամենայնիւ պատահած դէպքում կտրել գլուխները այն հրէաների, որոնք համարձակում էին քննադատել նրա հաւատքի դոգմաները, — գիտութեան բարեկամ էր, ինչպէս ասում են,

նա գտնում էր որ գիտունների թանաքը աւելի սրբազան է, քան նահատակների արիւնը և ասում էր թէ «բանականութիւնը Աստուծոյ ամենալաւ ստեղծագործութիւնն է»^{*)}: Շատ դարեր անց վերանորոգիչ Լիւթերը նոյն այդ բանականութիւնը, «Աստուծոյ ամենալաւ ստեղծագործութիւնը» որակում է բոլորովին հակառակ անունով, որ քաղաքավարի մարդը նոյնիսկ կանանց և երեխաների բացակայութեամբ կը զժուարանայ արտասանել:

Նոյն ժամանակ, երբ մահմեդական արաբների տիրապետութեան տակ, Իսպանիայում ծաղկում էին գիտական զըպրոցներ, աշխարհից փախչող քրիստոնեայ եւրոպայի վրայ կախկիւտել էին տգիտութեան և դէպի գիտութիւնը տաժած արհամարանքի ստուերները: Մեր հրաշալի Շվեյցարիայում, Բօդենի լճի և Լեմանի, Ալպերի և Իւրաների միջավայրում ժողովրդական ուսուցիչները և քահանաները չէին համարձակւում նոյն իսկ կարգաւ: Կուլտուրայի մի հռչակաւոր պատմաբան ասում է թէ Ս.-Դալլի Կոնրադ վանահայրը իր ամբողջ միաբանութեամբ հանդերձ չէր իմանում նոյնիսկ զրեւ այն ժամանակ, երբ երգիչ Վալտերը (1170—1230) այցելեց այդ հռչակաւոր վանքը:

Առհասարակ մոլորութիւն կամ առնուազն չափազանցութիւն է, երբ պնդում են թէ վանքերը բոլոր ժամանակներում և ամենուրեք գիտութեան բարեկամ, կուլտուրային տնկարան էին հանդիսանում: Այդ մենք տեսնում ենք այն հանգամանքից, որ մի քանի երկրների և տեղերի վանքերում գրաւոր շարագրութիւնները բոլորովին յայտնի չէին: Երբ Իսկանաւոր բանաստեղծ Պետրարկան (1304—1374) Լիեժում գտաւ Յիցերոնի ճառերը և ցանկութիւն յայտնեց արտագրել այդ, անկարելի էր թանաք գտնել անթիւ վանքերից որեւէ մէկում:

Այդ պայմաններում մենք ընաւ չենք զարմանալ եթէ կարգանք որ Տուրի (1103) և Պարիզի (1231) մեծագումար եկեղեցական ժողովներում «Փիղիկայի մասին գայթակղելի շարագրութիւնների ընթերցումը» արգելուած էր:

Բոնիֆացի Մ III պապը (վախճ. 1303), «յորեկեանական տարուայ», պապական գահի ֆինանսական դրութիւնը բարուրդող այդ ճարպիկ ձեռնարկութեան հանճարեղ գիւտարարը, ար-

*) Թէև պէտք է նշատել որ ինքը Մոհամէդը շատ բաներում սարսափելի տգէտ մարդ էր: Օրինակ, ինչպէս հաղորդում է պրոֆ. Ֆիւրբեր, Մոհամէդը կարծում էր թէ Մովսէսի քոյր Միրիամը և Յիսուսի մայր Մարիամը միևնոյն անձնաւորութիւններն են:

գեղեց բժիշկներին և բժիշկ-ուսանողներին՝ մարդկանց ղիակներ կտրտելը—պատճառաբանելով մեռելոց յարութիւնը, ինչպէս մեր օրերում պապը արգելում է կաթոլիկներին այրել ղիակները:

1317 թ. Իօանն XXII պապը կոնդակով արգելեց քիմիայի ուսուցումը: Ով, չնայած արգելքներին, ընկղմւում էր բնութեան վերաբերեալ խորհրդածութեան և արտաքին աշխարհի հետազոտութեան մէջ—նրան խստիւ հալածում էին, մեղադրում էին կախարդութեան կամ սատանայի հետ սեռտ յարաբերութիւններ ունենալու մէջ, և այս կամ այն ձևով մահի էին դատապարտում: Եկեղեցու բարեխօսները կողմից դարերով սխտեմատիկաբար պաշտպանուող հալածանքը գլխութեան դէմ վերջ ի վերջոյ դառաւ բարոյական մի համաճարակ, որով վարակուեց համարեա ամբողջ Եւրոպայի աղգաբնակչութիւնը և պատճառ դառաւ բիւրաւոր անմեղ մարդկանց կեանքից զերկուելուն: Հոգեկան այդ հիւանդութեան հիմքը ծառայում էր հաւատը դէպի կախարդութիւնը. և այդ վայրագ մսկեռանդութեան 1659 թուականին միայն Բամբերգ եպիսկոպոսութեան մէջ կենդանի այրուած էին 1200 մարդ, իսկ Տրիր արքեպիսկոպոսութեան մէջ 6500 մարդ: Այդ համաճարակից ազատ չը մնայ և Շվեյցարիան. 1625 թ. Լիւցերնում կենդանի այրեցին 85 տարեկան մի կին, երբ նրբազնին չարչարանքներով ստիպեցին թշուառին խոստովանուել անմիտ մեղադրանքի մէջ: Նոյն թուականին Կաթերին Շմիդլ անունով 11 տարեկան մի աղջիկ «թուշուններ շինելու համար իբրեւ անուղղակի», դադունի խեղդուած էր աշտարակում. յետոյ գցուած պարկի մէջ և այրուած—այդպէս է վկայում այս քաղաքի մագիստրատի արձանագրութիւնը: Նոյն Լիւցերն քաղաքի աշտարակային գրքում 1644 թուից գրուած է. «Կատրինլի անունով 7 տարեկան մարդուկը Աստծուն չհաւատալուն համար խեղդուած էր աշտարակում յատակի վրայ և յետոյ այրուած բարձրագոյն դատարանում»:

Համաճարակը այնքան խոր թափանցեց քրիստոնեայ արեւմուտքի հոգեկան կեանքի մէջ, որ նոյն իսկ Լիւթերական բարձրագոյն դպրոցներում սէրը դէպի բնութիւնը համարւում էր իբրեւ նշան սատանայի հետ ունեցած յարաբերութեան: 1644 թուականին գրուած մի դոկտորական շարագրութիւն, որ կարգացած էր Տիւրինգենի բարձրագոյն դպրոցում, խօսում է «կասկածելի բաների հետ յարակցութեան», այն է «բնութեան հետ յարակցութեան» մասին և մատնանշում է՝ բնու-

թեան երևոյթները վերաբերեալ գիտութեան վրայ, իբրև քրիստոնեային անվայել մի գիտելիքի:

Այո, այո. Այնտեղ (ս.-գրքում) գրուած է. «Ես կոչնացնեմ իմաստունն թ' իսաստութիւնը եւ խելացիների քանականութիւնը»:

Ուստի վառեցին 100 հազար խարոյկներ, այնպէս որ այրուած կախարդների ճենճերահոտը այժմ էլ լըցնում է լեռնային հովիտները:

Ոչ մի կերպ չէր կարելի շօշափել քրիստոնէական վարդապետութեան հաւատալիքները (զօգմա), որոնք կազմուած էին հին կառկարանի աւանդութիւնների հիման վրայ, աւանդութիւններ, որ եկեղեցու հայրերը եւ եպիսկոպոսները յայտարարեցին իբրև անհերքելի աստուածային յայտնութիւններ: Նմանապէս անհերքելի էին համարում եւ այդ վարդապետութեան հիմք ծառայող այն գրութիւնները, որոնք երևան էին եկել Քրիստոսից շատ յետոյ, գրութիւններ որ սուրբ հայրերը եւ եպիսկոպոսները ըստ իրենց քմահաճոյքի սրբագրել էին եւ յարմարեցրել իրենց նպատակների համեմատ եւ զրել եկեղեցու սեղանի վրայ:

Քրիստոնէական եկեղեցին տիեզերքի մասին իր աշխարհայեացքը անկասկած հիմնում էր աշխարհի ստեղծագործութեան Մովսէսի պատմութեան վրայ. տիեզերքի կենտրոնում զետեղում էր երկիր որը ամենակարեւորն էր համարում տիեզերական բոլոր մարմիններից. այդ անպայման սխալ հաւատալիքով, արեղակը, լուսինը եւ աստղերը պտտում էին երկրի շուրջ: Այդ սխալ աշխարհայեացքը կոչում է զէօցնոտրիզմ (երկրակենտրոնականութիւն):

Տիեզերքի մասին Պտղոմէեան տեսութիւնը յարմարեցրած էր րիբլիական աւանդութիւններին, ուստի եկեղեցու հայրերը սրբագործեցին այն եւ ապա համարեան 1400 տարի Պտղոմէեան տեսութիւնը արեւմուտքում. վայելում էր ընդհանուր ընդունելութիւն: Այդ տեսութեամբ երկնքի վրայ ջոկում էին տասնեմէկ շրջաններ, որոնց միջում արեղակը, լուսինը եւ աստղերը պտտում էին երկրի շուրջ *):

Հաւատացող քրիստոնեաները երեւակայում էին տասնեմէկ երկնային շրջանների վերեւում փրկութեան համար «երկինքը», Աստուծոյ բնակավայրը եւ նրա երկնային զօրութիւնների արքայութիւնը: Տիեզերքի այդ մասը կոչում էին էմպիրէաներ:

*) Տալմուդի հայեցողութեամբ գոյութիւն ունին 7 երկինք... Մահեղը հրէական բովանդակութիւն է վերցրել այդ անահաւատութիւնը եօթ երկինքների մասին...

Այդ մանկամիտ ցնորքները տիեզերքի կազմութեան մասին տիրապետում էր արևմուտքում համարեա ոչ ոքից չժխտուելով մինչև 1543 թուականը, երբ երևան եկաւ լեհացի աստղագէտ Կոպերնիկի մտքերի համաշխարհային յեղափոխութիւն կատարող շարադրութիւնը: Կոպերնիկը բացարձակօրէն յայտնեց և գիտական ապացոյցներով հաստատեց իր հայեացքը, որով երկիրը տիեզերքի կենտրոնում չէ կանգնած, այլ իբրեւ մոլորակ պտտում է արեգակի շուրջը:

Բոլոր գիտութիւնների մէջ ամենաճիշտը, Աստղագիտութիւնը (աստրոնոմիա) առաջինը մահացու հարուած հասցրեց տիեզերակազմութեան Մովսիսական պատմութեան: Աստղագիտութիւնը տիեզերքի մեխանիկային ծանօթանալով մաթեմատիկական ապացոյցներ բերաւ որ երկիրը լողում է տիեզերական տարածութեան մէջ ինչպէս մի փոքրիկ թափառական աստղ, իբրեւ արեգակային մի հիւլէ, մի մասնիկ:

Կոպերնիկը գիտէր որ եկեղեցին չի ուզենալ ճանաչել այդ ճշմարտութիւնը: Ղախենալով գիտութեան թշնամի այդ հաստատութիւնից Կոպերնիկը խիզախեց հրատարակել իր շարադրութիւնը (որ վերջացած էր դեռ 1507) միմիայն ծերութեան վերջին տարիներում, երբ արդէն զոգում էր իր մէջ մահուան մերձեցումը: 36 տարի Կոպերնիկը իր գիտութեան գաղտնիքն էր պահպանում, նախազգալով որ ճշմարտութեան պաշտօնական հրապարակումից յետոյ հաւատքի ասպետների տանջանաց մեքենաների ժանիքները զգալ կը տան իրանց կատաղութիւնը:

Տօրնի այդ աստղագէտը վախճանուեց նոյն 1543 թուականին, հէնց որ նրա աշխատութիւնը հրատարակուեց: Բնական մահը նրա համար բարեբարութիւն էր, որովհետեւ եկեղեցին նրա վարդապետութիւնը համարում էր իբրեւ սարսափելի մի կախարդութիւն. նա բացարձակ կերպով հակաճառում էր հաւատքին դէպի յայտնութիւնը: 57 տարի անց եկեղեցին ապացուցեց որ նման գիտական հարցերում նա հանաքներ չի սիրում, 1600 թուականի փետրուարի 17-ին Հռոմում խարոյկի վրայ այրուեցաւ իբրեւ կախարդ այն ժամանակուայ ամենամեծ մարդկանցից և դիտնականներից մէկը—Ժիօրգանօ Բրունոն հռչակաւոր գիտունը և բանաստեղծը, որ այլ յանցանք չէր գործել բացի այն որ իր շարադրութիւնների մէջ նա փառաբանում էր փիլիսոփայօրէն հիմնաւորուած Կոպերնիկի տեսութիւնը:

Կոպերնիկի տիեզերական կազմի տեսութեան յայտարարումից 90 տարի անց եկեղեցին հաւատաքննութեան ենթար-

կեց Հոռմում այն ժամանակ ապրող փիլիսոփաներից և աստղագետներից ամենահռչակաւորին՝ Գալիլէօ Գալիլէին, որ ստիպուած էր հրաժարուել իր գիտական համոզմունքներից, հրաժարուել տգէտ քահանաների, կարդինալների և ինկվիզիտոր—դատաւորների առջև: Տգէտները ամենահզօր էին և նրանք գիտէին զործագրել իրենց իշխանութիւնը իրենց օգտին:

Սակայն գիտական ճշմարտութիւնը չնայած գրան, աւելի հզօր հանդիսացաւ քան հաւատքը և վերջապէս Կոպերնիկը յաղթեց Մովսէսին, այնպէս որ այժմ բոլոր քրիստոնեայ աշակերտներին իրեն ճշմարտութիւն աւանդում են այն, ինչի համար—ժիօրդանօ Բրունօն այրուեցաւ քրիստոնեայ հաւատացեալների ձեռքով:

Իմ նպատակից դուրս է աւելի մանրամասն ներկայացնել բնագիտութեան զարգացումը անցած դարում: Բնական գիտութիւնները չնայած եկեղեցու թշնամական վերաբերմունքին, չնայած որ մինչև 19-րդ դարը նրան հալածում էին և խոչընդոտներ դնում նրանց առջև կրօնական նախապաշարմունքները—սկսում էին ձեռք բերել հզօր ազդեցութիւն:

Դեռ XIX դարու սկզբում Լամարկը ոչ մի հաժախմանք չգտաւ իր ուսուցման՝ մարդուս բնական ծագման մասին, երկու պատճառով, նախ արգելք եղանգլիսաւորապէս կրօնական նախապաշարմունքները մարդկային ծագման մասին և ապա այդ ֆրանսիական գիտնականի 1809 թուականին Zoologie philosophique գրքի ոչ բաւականաչափ հիմնաւորութիւնը:

1830 թուականին Պարիզի յուլիսեան յեղափոխութեան ժամանակ ֆրանսիական գիտութեան ճեմարանում ընդհարուեցան երկու հզօր հակառակորդներ—հաւատքը և բանականութիւնը: Հռչակաւոր գիտնական Կիւվիէն, լինելով կողմնակից Մովսէսի աշխարհիս ջրհեղեղի պատմութեան, պաշտպանում էր նոյն իսկ այն միտքը թէ մի քանի ջրհեղեղներ են եղել: Հակառակ հայեացք էր պաշտպանում Ժոֆֆրուա Սենտ-Իլլեր: Այդ բանակութիւնը իր ժամանակ մեծ ազմուկ հանեց լրագրներում և գիտական յօդուածներում: Եւ ֆրանսիական ճեմարանը մի անգամ ևս այդ վէճը վճռեց յօգուտ հին վարդապետութեան: Սակայն դա արդէն վերջին նշանաւոր յաղթութիւնն էր որ տարաւ Մովսիսական աւանդութիւնը բնագիտութենէ կրթութեան մի բարձր գիտական ընկերութեան մէջ:

Նոյն տարին, 1830 թուականի յունիսին, լոյս տեսաւ անգլիական հռչակաւոր գրութեան առաջին հրատարակութիւնը, Ջարլզ Լէյէլի «Երկրաբանութեան Հիմքերը», որի մէջ ամենապարզ կերպով ապացուցուած էր որ ոչ միայն գո-

ութիւն չունէր Մովսիսականի մտքով մի, էլ ուր մնաց մի քանի ջրհեղեղներ, այլ որ տարբեր երկրաբանական ժամանակաշրջաններում գորութիւն ունէր օրգանական կեանքի աստիճանօրէն առաջադիմող զարգացումը:

Այդ դիրքը տասը տարուայ ընթացքում (1830—1840) տեսաւ վեց հրատարակութիւն անգլիական լեզուով և անկասկած արագացնող աղղկեցութիւն ունեցաւ երկրաբանութեան զարգացման վրայ: Իմացուեց որ երկրի կեղևը ունի իր զարգացման բնական պատմութիւնը, որ անցած ժամանակներում ընտելեան մէջ գործում էին նոյն ոյժերը, որոնք և այժմ, որ գիտութիւնը բնաւ կարիք չունի հրաշքների, որպէսզի բացատրի մեր երկրի վրայ երևոյթները, որ ընդհակառակը ամեն բան անցեալում և ներկայում կարող է բացատրուել բացառապէս բնութեան մեզ յայտնի ոյժերի զործնէութեամբ և աղղկեցութեամբ: Բնագէտների բանակում աւելի և աւելի էին բազմանում ձայներ, որոնք շատ թէ քիչ պարզ ձևակերպում էին մարդու ծագման միտքը: Քանի որ այդ հերետիկոս կարծիքները շփոթ չէին հանում և գիտնականների առանձնասեռեակներից հրապարակ չէին դուրս դալիս և ժողովուրդը գնում էր իր ճանապարհով լռելեայն հաւատալով հին հէքեթներին, եկեղեցին խոհեմութիւն էր համարում աղմուկ չհանել: Այլ բան էր Դարվինի համաշխարհային պատմական յեղաշրջման նշանակութիւն ունեցող գրուածքի երևան գալուց յետոյ...

(Վերջը յաջորդ համարում)

Դ Ր Ս Ի Զ Ո Յ Ե Ր

(Պ ա տ մ ու ա ծ ք)

Երբեք չի պիտի մոռանամ այն սրտմաշուկ կանչոււտուքը զոր Պուլկարիոյ Ռ... քաղաքն հասած պահուս փողոցի մը անկիւնէն կը լսէի:

—Արամմ. Արա... տմ...

Այդ ձայնական հնչիւնը ծանօթ էր ինձ. այնպէս կը թուէր ինձ թէ հոգեւապառ մըն էր, և կամ վիրաւոր մը որ զիս իրեն օգնութեան կը կանչէր:

Ձայնին եկած կողմը կը վազեմ սրտատրոփ ու անհամբեր:

Փողոցին ծայրը խղճուկ անակի մը պատուհանէն դուրս ցցուած էր մեռելատիպ գլուխ մը որ կարծես քանի կը մօտենայի անոր այնքան վերէն վար կը շարժուէր:

Երբ տեսակին առջև հասայ կմախացած այդ գլուխը սկսեց սաւ շնչաւորիլ ու դեղնորակ այտերուն վրայ սկսաւ նկարուիլ դժնդակ ծիծաղ մը:

Իր աղեղնաձև յօնքերը ու կոր քիթը իսկոյն յիշեցուցին ինծի այն երբեմնի առոյգ ու թիկնեղ երիտասարդը զոր Կեդրոնական Վարժարանին մէջ Առիւծ անունը տուած էինք իրեն:

Փըլփլած սանդուխներէն վեր կելլեմ քողնալ պատերը ինծի զօրավիզ ընելով: Պառաւ կին մը սենեակի դուռը կը բանայ ներսէն:

Հիւանդը անկողնին մէջ նստած էր, երբ զիս տեսաւ զբան մէջ, թևերը դէպի ինձ երկնցնելով... «Արամմ, եղբայր»:

—Արշակ:

Մենք համրոյրուեցանք:

Պոլսոյ 96 ի ահուկի կոտորածէն ի վեր իրար չէինք տեսած. մահաշունչ փոթորիկը աշնան չոր տերեւներուն պէս մեղցիւր ու ցան ըրած էր:

Քանի մը հարց ու փորձերէ ետք, որ սովորաբար տեղի կուենան երբ երկու բարեկամներ տարիներ յետոյ իրարու կը փեարուար, 1907,

հանդիպեն, ուղեցի հասկնալ այս դառնագոյն վիճակին մանրամասնութիւնները որոնց ենթարկուած էր իր պառաւ մօր հետ:

— Ինչո՞ւ անհանգստացնեմ քեզ եղբայր, ըստ: Պօսէ նայինք ինչպէս եղաւ որ այս կողմերը ինկար:

Համառօտ կերպով պատմեցի իմ մասին ինչոր կը հետաքրքրէր զինքը.

— Արշակ, ինձ մեծ վիշտ պիտի ըլլայ, ըսի, — եթէ այս տեղէն մեկնիմ առանց քինէ լսելու այս վերջին քանի մը տարուայ աղաքաղդ կեանքիդ մանրամասնութիւնները որոնց զոհն ես հիմա:

Պորոշնցած ու մարած աչքերով սկսաւ հետաքրքրութեամբ ոտքէս մինչև գլուխս գննել: «Ո՛ր այդ քան հետաքրքիր ես սանկ քովս նստէ որ պատմեմ», — ըսաւ:

Ես մօտեցայ իրեն, գրեթէ գիրկ գրկի էինք:

Նա սկսեց իր պատմութիւնը այսպէս.

*
* *
*

Քաղաքին մէկ անկիւնը մօրս հետ սենեակ մը վարձած էինք՝ այն տարին վարձու տունները մեծ գին ունէին: Վեց հազար հայ դաղթականներ ապաստարան կը փնտռէին: Տեղացիք օգտուելով առիթէն իրենց դմինն անգամ քիչ մը մաքրել տալով վարձու կուտային:

Հայրս ծեր էր և հիւանդօտ. Պօլսէն բերած մեր քիչ մը դրամը հատնելու մօտ էր, տանտէրն ալ կարծես հոտ էր առած այս բանէն՝ մեզ տունէն կու հանէր:

Քանի մը օրէ իվեր էր որ բազար կերթայի ասոր անոր հոռւ ուտելիքները պարկով խոհանոց կը փոխադրէի. շատ քիչ կը վարձատրէին. հազիւ մինչև իրիկուն 40—50 սանթիմ կրնայի փող քովի բերել: Երբեմն մսավաճառները ու բանջարավաճառները մէկ մէկ քիչ բան կուտային. բայց և այնպէս եթէ տան վարձը հոգնեցայինք, նեղ նեղուածք—բան մը կըլլայինք: Իրիկուն մը երբ պարկը ուսս տուն կը դառնայի, տարիքօտ մարդ մը մօտենալով ինծի, — Մէկ ու կէս ֆրանկ օրական քեզի. մեր ցօրենի շտեմարանը կու գտնու, ըսաւ.

Երբ մէկ ու կէս ֆրանկին ձայնը լսեցի «կու գամ կու գամ» ըսի:

Յետոյ շտեմարանին տեղը բացատրեց և պատուիրեց որ առտուն ժամը 6-ին անպատճառ երթամ:

Երբ տուն դարձայ տեսայ որ մեր անկողինները ու մանրը մունր առարկաները բակը նետուած էին: Երբ մայրս զիս տեսաւ սկսաւ լալ... Ղարիպ երկրի մէջ մինուճար մայր ու որ-

գի էինք: Սարսափի տարին արիւնը մինչև մեր տան շեմքն էր հասած, բայց մեր աչքերէն կուտ մը արցունք չէր վազած: Տանտէրը առարկաներուն վերջինը ջրի թիթեղը երբ նետեց բակը, մայրս վազեց ոտքը ինկուս:

—Աղս, ըսաւ. դարիւր զուրպէթ այս երկրին մէջ տէր թիկունք չունինք. զաւկիս սիրուն ծերութեանս այս օրերուն լեռներ ձորեր ոտի կոխան եմ ըրած. դուն ալ զաւկի տէր ես: Աստուած պահէ զանոնք, գիտես ինչ բան՝ զաւկի սէրը: Աղաթէ որ կուգես տանդ ջրկիրը կը դառնամ, երախաներդ թեւ-լուս վրայ օրնիրուն ման կածեմ, միայն թէ մէկ երկու ամիս ես:

Տանտէր որ մինչև այդ պահուն վայրագ գէմք մը առած էր սկսաւ կամաց կամաց մեղմանալ ու դառնալով մօրս յարեց.

—Կնիկ, աղէկ կըսես, ամա մեզի ալ արգէն տունը նեղուած կու գայ:

—Աղա ի սէր Աստուծոյ,—կրկնեց մայրս,—հարկաւ մէկ երկու ամիսէն մեր թշուառ երկրին վրայ լոյս կը կաթի, ինչպէս եկանք այնպէս ալ կերթանք:—Ոեղճը կը հաւտար այդ մէկ երկու ամիսէն ըլլալիք փոփոխութեան...

—Որ այդպէս է, ըսաւ տանտէրը, մնացէք պայմանաւ որ ամսականները օրին վճարէք:

Մենք կրկին կահ կարասիքը վեր փոխադրեցինք. երբ մենակ մնացինք մայրս դառնալով ինծի ըսաւ. «Ինչ ընեմ զաւակս»...

Հիւանդը մէկ քանի վայրկեան հանգիստ առնելով շարունակեց.

Ամիս մըն էր որ Անկեյօֆի ցորենի շտեմարանը կաշխատէինք. մենք քառասուն հոգի էինք. ամենքս ալ գաղթական հայեր. շտեմարանի ցորենը պարկերով փոխադրանաւերը կը տանէինք. օգերը ցրտիլ սկսած էին. առջի մէկ քանի օրերը ես շատ նեղուեցայ: Իրիկունները երբ տուն կը դառնայի մայրըս միշտ՝ զբաղած կը գտնէի:

Տանտիրոջ կամ ջուր կը կրէր և կամ կաշխատէր երեխաներուն լացը կտրելու. ամենէն փոքրը օրն ի բուն կը ճղար. շատ գիշերներ օրօրոցին քով գլխահակ կը լուսցնէր: Մայրս օր ըստ օրէ կը հալէր կը մաշէր. ես այդ կը տեսնէի:

Ընդունած օրավարձս հազիւ մեր ուտեստին ու տան վաճառքին կը բաւէր, վառելափայտի համար շատ նեղութիւն կը կրէինք. գիշերները ցրտէն չէինք կրնար շատ անգամ քնանալ: Կիրակի օրերը մօրս հետ կերթայինք գետ ափին փայ-

աի կտրուանքներ ժողուելու: Օր մը երբ դարձեալ դետ ափ իջած էինք, մայրս ինծի դառնալով.

—Այս գետը մեր Եփրատէն շատ մեծ է, բայց ուր են անոր եզերքի ծառաստանները ու պարտէզները, այս տեղ բան չիկայ չոր ցամաք տեղուանք են.—Միտքդ կուգայ, Արշակ. մեր պարտէզը Շուրխան, Քարտաքը: Այս վերջին բառը հնչած պահուն, Արաի եղբայր, ժարմինս փուշ փուշ եկաւ, ես խկոյն յիշեցի այն դժբախտ օրը, երբ հայրս կը հեռանար մեզմէ, ալ չի վերադառնալու պայմանաւ:

Այդ պահուն խզէ խայթ մը զդացի որ հիւանդը հոգէպէս ու մարմնապէս կը չարչտկեմ:

—Այդպէս կըլլայ, Արշակ, ընդհանրապէս, ըսի, երբ մարդ տակաւին զգացումներու տարիքին մէջ կապրի:

Կոնակի բարձը կոյին տակ դրաւ ու երկար շունչ առնելով շարունակեց:

—Ամեն գեղացի տնուոր այս վայրին հետ տխուր յիշատակներով կապուած է: Քարտաք, այս այն վայրն է ուր գեղացիք այլ ևս կը դադրեն ընկերակցելէ դուրպէթ գնացողներուն:

—Արշակիս լաւ նայէ. այս եղած էր հօրս վերջին խօսքը մօրս ուղղուած: Անցած են շատ տարիներ այնօրերէն, բայց ես տակաւին անոր ձայնը ականջներուս մէջ կը լսեմ. ճակտիս վրայ տակաւին կը զգամ հօրս վերջին համբոյրին ջերմութիւնը: Կը յիշեմ ըսի «մայր ինչ կայ որ»...—Ոչինչ, ըսաւ. այդ ատեն իրեն նայեցայ տեսայ որ քանի մը կաթիլ արցունք վար կը գլտորէին...

Ցուրտը այն տարին օրէ օր կը սաստկանար. փոթորիկը աւերներ կը գործէր: Եթէ փոթորիկը 3—4 օր ևս շարունակուէր Դանուբը անկասկած պիտի սառէր ու նաւային երթեկութիւնները պիտի դադարէին:

Մեր շտեմարանատէրը ահ ու դողի մէջ էր, անիկա այն ցորենի որոշեալ քանակը չէր կրցած տալ տակաւին Քաճէր և Քօմբ... ընկերութեան: Պայմանագրութեան մը համաձայն մեր շտեմարանատէրը պարտաւոր էր այդ պարագային իրը փըրկանք վճարել խոշոր գումար մը. ոտքէն մինչև գլուխ կրակ կտրած ան մէկ նաւ կը վազէր, մէկ շտեմարան, «պիտի կորսուիմ»... պիտի կորսուիմ» կը պոռար: Ամեն անգամ որ ցրտաշունչ քամին կը փչէր ու ձիւնը բորան կընէր ակռաները կը ճատելով աչքերը վեր կը բարձրացնէր. «ոհ, Աստուած, պիտի կորսուիմ» կը հաւաչէր. վայ անոր որ ծուէր տրեխին կապը ամրացնելու, խկոյն կստանար ուսին խարաղանին հարուածը:

Բարեբախտաբար ըսեմ կամ զժբախտաբար այդ տա-
րին Դանուբը չի սառեցաւ, թէպէտև ձմեռը երկար տևեց. մեր
օրականներուն վրայ փոքր յաւելում մը եղած էր: Այս կարգա-
դրութիւնը մեզ շատ ուրախացուց, նամանաւանդ զիս: Ես կը
մտածէի որ վերջապէս պիտի կարենամ մօտ ժամանակուայ
մը մէջ ծեր մայրս ազատել օտարին դուռը ծառայելէ. բայց
այս ուրախութիւնը լոկ երազ էր:

—Մարտ ամսոյ մէջ էինք. երբեմն երբեմն արև կելլէր և
օդը բաւական կը տաքնար, ձիւները հալիլ սկսած էին: Մէկ
քանի օր ևս և ահա գարուն էր:

—Օր մը երբ կէս օրուայ մօտ վերջին բօսթան կընէինք,
կամըջակը, որ ցամաքը նաւուն կըմիացնէր, ճանչիւնով մը
երկու կտոր եղաւ. ես և ինձ հետ մէկտեղ երկու հոգի ևս թա-
ւազուր ինկանք գետին մէջ. հս մաքուիս ըսի «գացի՛նք»...

Երկու ժամ ետք ինքզինքս մերձակայ դրասենեակը կը
գտնեմ. ես նուազած էի. սարսափելի իրականութիւնը կը պար-
զուի առջիս, ջուրին յատակը ապառաժ քարերէ կազմուած ըլ-
լալով սրունքներս ջախջախուած էին և կոնքս փնստուած: Ըն-
կերներէս մին անյայտացած էր, իսկ միւսն ալ անկենդան բո-
վըս փռուած: Յետոյ զիս պատգարակի մը վրայ դրած տուն
կը փոխադրեն:

Երբ մեր փողոցին մօտեցանք, տեսայ մայրս որ տան տի-
րոջ երեխան գիրկը դաւն առջև կեցած էր. երբ զիս տեսաւ՝
երեխան գրկէն վար նետեց ու «եալըս՛ւմ, եալըս՛ւմ, ի՞նչ եղաւ
քեզի» կանչելով պատգարակին վրայ խաղացաւ: Երբ ջախջա-
խուած ծունկերս տեսաւ. «չորնամ կոտորտիմ, եալըս՛ւմ հոգերը
մտնէի այս գէշ օրը չի տեսնէի», ըսաւ.

—Եալըս՛ւմ չորս օր չորս գիշեր հաւք եղայ քեզի թեւ-
բուս տակ առի, զուլումի օրերուն պահեցի պահպանեցի, մինչև
բերի հասցուցի այս ազատ երկիրը որ այսպէս ըլլայիր, թո՛ւ
հո՛ւ հո՛ւ ո՛ւ» — սկսաւ բարձրաձայն ճշուտել: Դրացիները քա-
շեցին մի կողմ մայրս «բան չի կայ» ըսելով կը մխիթարէին:

Ես այդ պահուն հասկցայ պատճառը թէ ինչո՞ւ. հիւանդին
սրունքները երբէք չէին շարժիր և, երբ երբեմն երբեմն կը
հպէի անոնց, կարծրացած նիւթերի մը տպաւորութիւնը կառ-
թէին ինձի:

—Շտեմարանատէրը այն ժամուն իսկ երկու վիրարուժ
խրկած էր, որոնք սրունքներս բարակ տախտակներով ու գա-
ճով լաւ մը փաթթեցին. իսկէ, երբք ամիս ետք թէպէտև
ջախջախուած տեղերը իրարու կպաւ, բայց և այնպէս անկարող

եղայ մինչև հիմա ոտքի վրայ կենալու: Ահա սիրելի եղբայրս հոս կը վերջանայ քեզ հետաքրքրող պատմութիւնս»:

Հսկսաւ խոր մտածմունքի մէջ ընկղմիլ. յանկարծ դուռը բացուեցաւ. պառաւ կին մը ներս եկաւ: Այս այն պառաւն էր զոր սենեակին դուռը բացած էր ինձի:

— Ի՞նչ կը մտածես զաւակս, ըսաւ դառնալով հիւանդին, «ազատ երկրի մէջ ենք», գոհանամ Տիրոջը. աչքիդ վրայ յօնք կայ ըսող չի կայ. աւուր գտնենք, աւուր կուտենք: Վաղը կերթամ ժամուն դուռը կը նստեմ քեզ օտարին կարօտ չեմ ընելու...

— Այո, մայր, «ազատ երկրի» մէջ ենք. դուն ժամուն դուռը, իսկ ես անդամալոյծ անկողնոյն մէջ...

Ազատ երկրի մէջ ենք... Ո՛ւֆ...

Գաղթական

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԷՍԿԻՉ

Երկչոտ, շնչասպառ, հազիւ իրան գսպելով՝ այդ քնքոյշ նրբակազմ, դիւրարեկ էակը՝ տժգոյն, յոգնած դէմքով, որի վրայ փայլում էին մի գոյգ հիւանդոտ տենդային աչքեր, մըմնջում էր, օգնութիւն աղերսում:

Վիշտը, կսկիծը խեղդում էր կուրծքը... Նա առաջ ապրում էր համեստ, բայց անկարօտ: Անմիտ և արիւնազանգ թուրք-հայկական միջաւանը ամեն ինչ խորտակեց... և երջանկութիւն և խաղաղ կեանք... Ամուսինը սպանուած է, գոյքը՝ թալանուած... Ինքը փողոց նետուած հինգ փոքրիկ անօգնական արարածների հետ միասին, որոնք միայն իրան են նայում, իր խնամքին կարօտ: Յուրտը և քաղցը տոչորում է փոքրիկ, նիհար մարմինները... Ո՛հ, անշուշտ, նա պատրաստ է լարել իր ոյժերը՝ աշխատել մինչև վերջին շունչը՝ գիշերներն անքուն, նոյնիսկ քարերը քաշել մէջքին, միայն թէ հնար լինի մանկիկներին չքաւորութեան սուր ճանգերից ազատել: Սակայն, զործ չկայ, չկայ յոյսի նշոյլ անգամ: Բիւրաւոր թշուառներ աշխատանք են փնտրում. աւաղ, ապարդիւն... Քարացած կրծքով երջա-

նիկնեբի տուած օգնութիւնը չոր հացի բաւականութիւն չի տալիս... Ի՞նչ անի, ռւս դիմի:

Փոթորկահար եղած դողդոջիւն եղնիկի նման՝ նա երկչոտութեամբ դիտում է իր շուրջը, բեկում իր աղերսազին հայեցքը դիմացինի վրայ: Ծով-տառապանք է անօդնական թախծոտ աչքերում:

Եւ վախկոտ եղնիկի մարմնի զեղեցկութիւնը նկատեց փողով յղփացած մարդ-վագրը: Նա իր կրքոտ հայեացքով զննում է զո՞հն, գնահատում նրա մարմնի արժէքը:

Եւ զո՞հ՝ մեխուածի պէս կանգնած՝ սրտատրոփ սպասում դատաւճոխն: Սակայն իրան ուղղած վաւաշոտ, զննող հայեացքի մէջ, պթութիւն չէ ցայտում, չկայ ցաւակցութեան նշոյլ, այլ անասնական կիրք է փայլում... Թշուառի արտեանունքները խոնարհում են, մարմինը ցնցում է դողից: Մութ բնազդով նա զգում է մօտալուտ վտանգը:

Բայց ռւս փախչի. ելք չկայ...

Տանը սպասում են որբիկները, մեկնում փոքրիկ ձեռնեբը և այնպէս, այնպէս սրտաճւղիկ նայում:

Ո՛հ, տխուր, վշտաբեկ գէմբեր... Ո՛հ քարացած, անասնացած սրտեր: Արտասուները փայլում է խեղճ կնոջ աչքերում, խեղդում է կոկորդը, իսկ «փրկիչը»՝ յանդուգն, ինքնավստահ՝ փաթաթւում է նրանով, զգուանքով նայում աչքերի մէջ, հիպնոսում՝ ինչպէս թունաւոր օձը վախկոտ թռչնակին:

—Քաղցած են, մեք կ են երեխաներդ... հանգիստ եղիւր, ամեն ինչ կը կատարեմ, միտն ժպտան ինձ...

Պողպատի նման ճկուն ձեռքերը վաւաշոտութեամբ գրկում են կնոջ մարմինը, ամօթխածութեան դողը ծփուն ալիքի նման վազում է, թափանցում ամբողջ էութիւնը, միախառնւում երկիւղին: Կրծքից դուրս է պոսթկում սպանիչ տանջանքի ճիչը: Վերջին փորձն է անում փախչելու, անդարձ փախչելու. սոսկալի անկումից:

Սակայն նրա ականջում հնչում են խոնաւ նկուզում թողած մանուկների սիրտ մղկաող մրմունջները: Կիսախուփ աչքերով տեսնում է կիսախաւար մառանի բորբոսը—իր այժմուայ ողորմելի անկիւնը: Մօր տանջանքը մաքառում էր կնոջական ամօթխածութեան հետ: Փրկութիւն չկար...

Վերջին գանձը՝ պատիւը՝ զո՞հ գնաց անողոր Բահադին...

Ոճրագործի պէս գլուխը խոնարհած, մեռելալի նման դունատ՝ դուրս է թռչում, ձեռքումը ամուր սեղմելով խայտառակութեան գնով առուած դրամը՝ խելացնոր վազում է նա այդ վագրի գրկից, կարծես յետից վազում լինէին չար ոգիներ:

վոհմակներ, պաշարում, ողջունում գիւային քրքիջով կորստաբեր անկումը:

Բայց... փարիսեցիներ, այդ խայտառակութիւնը ունի էր, եթէ ոչ փողով յոփացած վագրեր մնուցանող հասարակական արդի նգովեալ կարգերի...

Ե. Բահաթուր

ՄՕՏԻԿ ԱՆՑԵԱԼԻՑ *)

Ճշգրիտ կերպով պատկերացնելու համար «հայ ազգի բախտի» վրայ մտածող եօթանասունական թուականի թիւըբահայ ազգասէր ջոջերի հայեացքները և այն ժամանակ տիրող հասարակական հոսանքները՝ մենք ձեռքի տակ չունենք բաւականաչափ նիւթեր: Այդ ստիպում է մեզ աւայժմ կանգ առնել մի քանի փշրանքների վրայ, մինչև որ յաջողուի լրացնել նիւթերի պակասը:

Մենք յիշել էինք որ Պոլսի ազգայինների մէջ կային «խոհուն գլուխներ» էլ, որոնք չէին ուզում տանուել աւանտիւրներով, թեթևադիմիկ զգաց մունքներով: Հետաքրքրական է այդ կողմից «Մանգումէ էֆրեար» լրագրի խմբագրի, Կարապետ Փանոսեանի, մասին պ. Գ. Նիկողոսեանի յիշողութիւնները, («Ջարիկ», № 2, 3 և 4) որից քաղում ենք մի քանի կտորներ.

«29 տարի առաջ Ռուսաստանը պատերազմ յայտնեց Թիւրքիային՝ իր դարաւոր ձգտումները վերջնականապէս իրագործելու համար, այն է՝ տնկել ուղղափառութեան խաչը Այա-Սօֆիայի դմբէթի վրայ և դարձնել Բիւզանդիոնը եւրոպիական մայրաքաղաք սուսական կայսրութեան: Սրանով պիտի իրականանար Նկատերինէ կայսրուհու փայփայած քաղցր երազը: Խնամսեայ յամառ պատերազմի յաղթական ելքը չունեցաւ սակայն ցանկացած յաջողութիւնը. անպիական նաւատորմի դր մտաւ Բոսֆոր և ստիպեց սուս զօրքերին կանգ առնել Սան-Ստեֆանոյում: Բոլղարների պատճառով Կ. Պոլիսը սպառնալիքով ձգած,

*) Տե՛ս 1906 թ. № № 4, 5, 6, 7, 10, 11, 12.

եղած ոռւսական դեսպան զեն. Իգնատիւ վը ոռւսաց կողմից լիազօր նշանակեց Ստեֆանօյուս հաշտութեան պայմանները մշակելու և ընդունել տալու: Պայմաններից մէկը եղաւ Տաճկա-Հայաստանի գրաւած մասերի պահպանումը այն պատճառարանութեամբ թէ՛ ոռւս զօրքերը չեն դուրս գալ Հայաստանից, մինչև որ քրիստոնեաների վիճակը լիովին չապահովուի քիւրդերի և չէրքեզների հարստահարութեան կողմից (գաշնագրի 16-րդ յօդուածը): Երբ Խորէն Նար-Բէյը ուղարկուեալ է Ներսէս պատրիարքի կողմից Սան-Ստեֆանօ՝ գէն. Իգնատիւ վին ծնկաչոք խնդրելու համար, որ չմոռանայ Հայաստանի ժողովըրդի վիճակի ապահովութեան խնդիրը գաշնագրի մէջ մտցնելիս, Իգնատիւ վը ասում է Նար-Բէյին. «Ո, թող անհոգ քնայ monseigneur Ներսէսը. հայերի հոգը այնչափ քաշում եմ, որ արդէն մացրել եմ անա այս յօդուածը»:

Իշխան Բիսմարկը և լօրդ Բիկոնսֆիլդը սխերիմ հակառակորդներից դառնում են յանկարծ սիրալաւ բարեկամներ և օդի մէջ գրկախառնուելով խօսքը մէկ են անում՝ նստացնել Ռուսաստանը մեղապարսների նստարանի վրայ Բեռլինի վեհաժողովում և վերաքննել Սան Ստեֆանօյի գաշնագիրը: Հայրենասէր Ներսէսը իր մի քանի ազգեցիկ համախոհներով թե է առնում և հետեւելով դիւանադիտութեան այն սկզբունքին թէ՛ «ամեն միջոց ներքի է նպատակին հասնելու համար», ծրագրում է Տաճկա-Հայաստանի ինքնավարութեան յատակադիծը Բեռլինի վեհաժողովին ներկայացնելու համար: Իսկ թէ մի կողմից, պիտի վշտանան և խոռովին տաճիկները, միւս կողմից՝ զայրանան ու կատաղեն ոռւսները, զրա մասին հոգ չի անում Ներսէս Վարժապետեանը, յոյսը դնելով եւրոպական արիստոկրատի աջակցութեան վրայ: Խրիմեան Հայրիկը, Մինաս Չերազի հետ ընտրուեալ են պատերազ Բեռլինի վեհաժողովին ներկայանալու համար, իսկ Խորէն Նայ-Բէյը՝ Պետերբուրգ դնալու և իշխան Գորչակովին սիրաշահելու համար:

Պատմական այս նշանաւոր ըոպէին է, որ հնչում է Կարապետ Փանոսեանի ձայնը «Մանգուէլի էֆրեար»-ի և Ազգային Ժողովի մէջ, ինչպէս վիբաւորուած առիծի մի մանչիւն. «Ի՞նչ էք անում, ուր էք տանում ազգը, սեպուղիս և ինքնակոչ դիւանապետներ, գոչում է նա. ո՞վ կը տայ մեզ ինքնավարութիւն, որը՞ վրայ էք դնում ձեր յոյսը, — այն շահամուլ և նենգ Եւրոպայի՞ վրայ, որը ու-

զուժ է պահպանել Թիւրքիայի գոյութիւնը իր շահասիրական նպատակների համար: Բեռլին պատուիրակութիւնը ուղարկելով չէ՞ որ հայ ազգի կատաղի և անհաշտ թշնամի պիտի դարձնէր Թիւրքիան, որի մէջ մեր տկար տեղովը 4—5 դար լաւ թէ վատ կարողացել է պահել իր կրօնը, լեզուն և բոլոր յատկանիշերը: Քանի Թիւրքիան տկարացել է, այնքան հայերը աւելի ոյժ են ստացել և բարուոքել իրանց վիճակը. ընդունակ, ժիր և գործունեայ հայերի համար այսուհետեւ աւելի լայն ասպարէզ պիտի բացուի՝ մեղկացած և ծոյլ տաճիկները մէջ իրանց ձիրքերը փայլեցնելու, տնտեսապէս զարգանալու և ազգային իրաւունքները ընդլայնացնելու համար: Անդդուութիւն է և մեծ վտանգ՝ Թիւրքիայի ձգնաժամին մի կից էլ նրան մեր կողմից տալը. այդ տմարդութիւնը նա երբէք չի ներիլ մեզ և մենակ մնալով ոտի տակ կը կորչենք, վատշուեր և անմիաբան եւրոպան մեզ չի օգնիլ, իսկ Ռուսաստանը ևս կը դառնայ մեր ահարկու թշնամին: Միք հաւատալ Թիւրքիայի պետական մարդկանց սիրալիր ժպիտին և պատրաստական հաւանութեանը՝ Բեռլին պատուիրականութիւն ուղարկելու մասին. այդ մարդիկ ուզում են փորձել մեզ և մեր հաւատարմութեան իսկական չափը ճանաչել: Միք հրապուրուիլ ևս Իդրնատիւի հայասիրական խօսքերից. 16-րդ յօդուածը նա մեր սիրոյն համար չի մտցրել, այլ մեր հայրենիքի մի չաղ պատառը կուլ տալու համար. կատուն մուկն է բռնում ոչ տանտիրոջ սիրոյն համար. այլ իր փորի համար, այդպէս էլ է գիւնադէտների իրրեւ թէ արած լաւութիւնը: Բեռլին պատուիրակ ուղարկելը հակա-թրքական և հակա-ռուսական մի ցոյց պիտի նկատուի, որից բացի ֆլաս, ուրիշ արդիւնք չպիտի ձեռք բերենք. ինչու դիմել անտեղի և ֆլասաբեր ցոյցին, երբ կարելի է, եթէ անհրաժեշտ հարկ կայ միայն, աղերսագրելով մտերմաբար յայտնել մեր ցաւը եւրոպական կառավարութիւններին, գործի ղրուխ կանգնած նրանց դիւանագէտներին և խնդրել, որ բարեքը չշոյալեն միայն բոլորների օգտին, որ գործիք են Ռուսաստանի տիրապետող բաղադրականութեան. մեր աղգը չի ուզում այդ գործիքը գառնալ, այլ փափակելով հաւատարիմ և անբաժան մնալ Թիւրքիայից, աղերսում է միայն դաշնագրութեամբ բարուոքել իր վիճակը և քաղաքական ինչ-ինչ արտօնութիւններ տալ նրան»:

«Սրբազան հայրեր, ի սէր Աստուծոյ, ի սէր ազգի ա-

պագայի, լաւ մտածեցէք, լաւ կշռեցէք ձեր անելի քայլը: Եթէ անդառնելի է ձեր որոշումը Բերլին պատերազմահոլթիւն ուղարկելու վերաբերմամբ, գոնէ Պետերբուրգ միջ զրկիլ դրանով աւելի ևս կը գրգռէր Թիւրքիային և կը չէզոքացնէր Բեռլին պատերազմութեան կասկածելի արդիւնքը: Ազգային ժողովի երեսփոխաններ, հայ գործողներ, հայ մտածողներ, հայ ժողովուրդ, ձեզ ևմ դիմում, ձեր մասնակցութիւնը ձեր խորհրդածութիւնները, ձեր որոշումները խնդրում՝ ազգային կեանքի այս հանգիստւոր վայրկենին, այս մեծ ճգնաժամին. հայրենիքի բախտն է վճռում, ապագայ սերունդների ճակատագիրն է տնօրինում. պատասխանատու ենք պատմութեան և մեր խղճի տուաջ. թեթեւաժիտ չգտնուենք և ազգագործան դաւաճանների դեր գիտակցաբար չկատարենք»...:

«Կեսարացի հայրենասէրի հուժկու ձայնը փոխանակ սթափեցուցիչ ազդեցութիւն ունենալով՝ վառօգարանի վրայ ընկած կայծակի սոսկալի պայթիւնն է առաջ բերում. եռանդոտ Ներսէսի տաքգլուխ դործակալները դժոխային աղմուկ բարձրացնելով գրգռում են, բորբոքում մի քանի հազար պաւառացի բեռնակիրներին և քշում Ղալաթիա՝ «մատնիչ և դաւաճան» Փանոսեանի դոյութիւնը հողի երեսից վերցնելու համար: Կատաղած բեռնակիրներին միանում է խաժամուժ ամբոխը և պատում Ղալաթիայի Փերշեմբէ-Ֆազար թաղամասը, որտեղ գտնւում է «Մանգումէի Էֆքիար»-ի խմբագրատունը. բիհնրով և քարերով ներս են խուժում մոլեղնացած բեռնակիրները՝ Փանոսեանին տեղնուտեղ ջախջախելու և քարկոծելու համար, բայց նրան խմբագրատանը չեն գտնում. դայրոյթները շիջուցանում են սպարանի վրայ և ջարդում, փշրում տպարանի բոլոր մեքենաները և տառերը, մոնում են գրադարանը, պատառ-պատառ անում գրքերը, լրագիրների կոյտը և բոլոր փողոց նետում, «անկցի Փանոսեան, մահ դաւաճանին» գողալով ցրում:

Մի քանի օր անցած՝ կրքերը խաղաղւում են և Կ. Պօլսում բնակուող մեծաթիւ գաւառահայերը, մանաւանդ կեսարացիք, որոնք Կ. Պօլսում դիրք ունեցող մարդիկ են և առաջնակարգ տեղ են բռնում, սաստիկ յուզւում են և զայրանում իրանց պաշտած անձի՝ գաւառահայերի անձնուէր ինամատարի և աներկիւղ պաշտպանի գլխին եկած խայտառակութեամբ: Պատերազմութիւն են ուղարկում Փանոսեանին մխիթարելու և քաջալերելու համար:

Փանոսեանը հիւրնկալուած է լինում պետական խորհրդի անդամ, իր բարեկամ Սայիդ-բէյի (վերջերը յայտնի եպարքոս Գուշուկ Սայիդ փաշայի) ապարանքում...

«Միթէ չունիմ իրաւունք իմ համոզումս յայտնելու, ասում փանոսեանը, երբ մեր հանգէպ կանգնած է՝ մեր ազգի ապագային վերաբերեալ մի այսչափ ծանրակշիռ խնդիր (ունէ՞ք ունէ՞ք, Փանոսեան էֆէնդի, հազար անգամ ունէ՞ք, ձայն են տալիս պատգամաւորները)։ Հապա ինչո՞ւ այսպիսի հաւածանք իմ գէ՞մ. ինչո՞ւ ինձ մեռցնել բարոյապէս և նիւթապէս. ինչո՞ւ խայտառակել մեր ազգը օտարների առաջ. ինչո՞ւ զինել ինձ գէ՞մ այն ժողովուրդը, որի համար եմ ապրել և որի համար կուգեմ աշխատել մինչև կեանքիս վերջը...

Փանոսեանի դրամատիկական գէպքից շատ ժամանակ չանցած կազմուած է Բեռլինի վեհաժողովը։ Խորիմեան Հայրիկը Մինաս Զերադի հետ ուղևորուած է Բեռլին, իսկ Խորէն Նարբէյը՝ Պետերբուրգ. քէչ յետոյ՝ Բեռլին է ուղարկուած ևս ազգային ժողովի պատուհաս, որին Փրանսիացիք *enfant terrible* են ասում, Ստեփան Փափաղեանը, որի ձեռքից ուզում է ազատուել Ներսէս պատրիարքը, գլխից հեռացնելով։ Նարբէյը աճապարում է ներկայանալ իշխան Գորչակովին, որ խնդրէ հրահանգներ տալ՝ Ռուսաստանի ներկայացուցիչ վեհաժողովում կոմս Պաէլ Ծովալովին՝ հայոց դատը պաշտպանելու վերաբերմամբ։ Իր ոռոսասիրութեամբ յայտնի Նարբէյը բնաւ չի երկրայում թէ սիրալիր ընդունելութիւն կը գտնէ Գորչակովի կողմից, բայց մեծ է լինում նրա հիասթափումը, երբ Գորչակովը ընդունում է խիստ թթու երեսով։ Նարբէյը բերանը բանում է, որ խօսի, Գորչակովը ընդհատում է նրան այս դիտողութեամբ. «Խնդրեմ՝ դիպլոմատիա—գիւտ—նազիտութիւն չխաղալ ինձ հետ *monseigneur*, ձեր պատրիարքը զրկել է Բեռլին իր մարդիկը, թող նրանք պաշտպանեն ձեր դատը Ռուսաստանի ռիւերիմ թշնամիների ատեան առաջ»։ Նարբէյը ևս ներում խնդրելով ընդհատում է Գորչակովի խօսքերը և առաջ քշում՝ տաճկահայերի կողմից ռուսական զօրքերին մատուցած պէս-պէս ծառայութիւնները, հայազգի զօրավարների տարած յաղթութիւնները, և այլն, և այլն։ Գորչակով գէմքը փոքր պարզուած է և նա հաւանութիւն տալով Նարբէյի յայտնածներին ասում է. «Թէև Ռուսաստանը դառն փորձերով տեսած է, որ լաւութեան փոխարէն տալերախտու-

Թիւն է ստացել (ակնարկելով յոյներին և սլաւոն ազգերին), բայց Նորին Մեծութեան, իմ Տիրոջ կողմից, խօսք եմ տալիս ձեզ՝ անել ինչ միայն կարելի է, Թիւրքիայի հայերի համար, միայն... Բերլինի վեհաժողովի վերջանալուց յետոյ: Յամենայն դէպս հարկ չկար Բեռլին մարդիկ ղրկելու, որոնց միջամտութիւնից Թիւրքիայի հայերը աւելի կը տուժեն, քան թէ կը շահեն:

Համառոտ է Բեռլին և մեր փառահեղ ու պերճախօս հայրիկ-ջանը ներկայանում է Բիսմարկին, պատուասիրւում է նաև Վիլհելմ կայսեր կողմից, բայց նրա բոլոր պերճախօսութիւնը փշրւում է Բիսմարկի պաղ դիտողութիւնից թէ՛ «որեւէ քաղաքական իրաւունք պահանջելու համար պէտք է ներկայանալ գեոպոլիտիկին» (որի նախադասն էր Բիսմարկը) ոչ թէ խոնարհ աղերսագրով, այլ Չերնագորիայի ներկայացուցչի պէս յաղթական սրի վրայ կրթած...

Խրիմեան հայրիկը Բիսմարկի խօսքերը հալած իւզի տեղ ընդունելով՝ Բեռլինից գնում է Լոնդոն, Փարիզ, Հոոմ և վեհապառնում Կ. Պոլիս: Կ. Պոլսի և դաւառացի հայերը հազարներով խմբւում են Գուլ-Գափուլի մայր եկեղեցին՝ Հայրիկի բարոզը և «Եւրոպայէն բերած ցնծալից խաչ-րիկները» լսելու համար: Քարոզի մէջ Հայրիկը, ի միջի այլոց, հետեւեալն է ասում, դիմելով գաւառահայերին. «Մն, Խայաստանցի ախպրտիք, գիտեմ որ Խայրիկէն մենծ-մենծ բաներ կը սպասէք. կ'ըսէք թէ Խայրիկը նախարարների, թագաւորների խեղ է խօսեր և մեր ցաւերը ամենեցուն աղէկ յայտներ. մեր ուզածն ալ ամենեցուն աղէկ մը պարգեւ. հասկուցեր է. անոնք ալ բրիտանոնեայ և փարսէք մարդիկ, հարկաւ, խօսք տւեր են Խայրիկին, մեր ուզածն կատարել: Ես ալ ձեզի պէս կը մտածէի, ձեզի պէս կը յուսայի, սիրելի ժողովուրդ, բայց տակէն ուրիշ բան էլաւ. կըսէք թէ ի՞նչ բան. դէ, ըսեմ, լսեցէք, Փեպին Փիսմարքէն, որին ամբողջ աշխարհ փիւ մարդ մը ճանչած է, ինձի փարեկամաբար խելոնք խորհուրդ մը տուաւ, փայց այս խորհուրդը այլափանօրէն կը պարզեմ ձեզի. դէ, փայցէք ականջնիդ, աղէկ մը լսեցէք, ու աղէկ մը հասկըցէք:

«Փեպին մեր եղած ատեն Փիսմարքն մի-կէնձ ճաշկերոյթ մը սարքեց երկիրներէ էկած հիւրերուն խամար. ես ալ, մեր Չերագն ալ հոն էինք. դանազան համեղ կերակուրներ թրին սեղանին վրայ, փայց ես չկըցայ ու-

տել, զաղ, զփխփես շատ էին լուցուցածը մէջ. վերջն ալ զարմըցայ, երփ սեղանին վրայ թրին մի մե-հնձ աման թայաստանի մեր խամով խարիսէն, փայց ոչ մէկուն թըրքալ չը տւին: Տեսնեմ ամեն մարթ հանեց իր քրպանէն մէյ-մէկ երկաթէ թըրքալ ու սկսեցան ախօրժանօք ուտել: Ճարս կտրւած՝ ես ալ հանեցի քրպանէս խաստ թուղթ մը ե թըրքալի ձև տալով, խոթեցի ամանին մէջ. որ վերցնեմ խարիսէն և ուտեմ: Փայց որչափ ամօղցայ, երփ թըրքալը խարիսէին մէջ խրւած մնաց և ամենքն ալ ծիծաղեցին վրաս: Ճաշէն զինի Փիսմարքն մէկթի առնելով զիս, ըսաւ ինձի փարեացակամութեամբ. «սըբազան խայր, ասիկա թուղ քեզի աղէկ խրատ մըլլայ, որ ուրիշ անքամ եւրոպա քալած տտեն. խետդ էրկաթէ ամուր մը թըրքալ վերցունես: Չ'իտեմ, սիրելի ժողովուրդ, հասկցա՞ք ըսածս երբուս իմաստը»:

Հուժկու բռնակիրներն որոտնդոտ ձայները թնդացնում են տաճարը. «հասկցանք, հասկցանք, կէցցէ թայրիկը» աղաղակելով:

«Կը ճանաչեմ ձեր ուշիմութիւն, խրթին ալ խօսեմ, զիտեմ որ շուտ կը խասկընար, թէ՛, օրհնեալ ըլլաք, փայց պահ մը կեցէք, խօսքս թեւ չը վերջացուցի: Փեռլին քանի մը վարպետ փշիշկներ ալ տեսայ և խտները մեր ազգի խիւանդութեան մասին խօսեցայ. ամենքն ալ ըսին թէ փայտէ թըրքալով ապուր ուտելը զանազան խիւանդութիւններ յառաջ կը բերու, պէտք է, ըսին, փշրել, նետել փայտէ թըրքալները և անոնց փոխարէն էրկաթէ թըրքալներ բորժածել. կըսէք թէ՛ ռւր տեղէն էրկաթ քըթնէք, քթնէք ալ, ինչպէս թըրքալ շինենք, երբ վարպետներ չունինք: Թայաստանի լեռներուն մէջ էրկաթէն աւելի ալ ի՞նչ կայ և թըրքալ շինելէն ալ թիւրին ալ ի՞նչ կայ. փայց եթէ չը կրնանք եւրոպական ճաշակով թըրքալներ պատրաստել, անոնց վարպետութիւնն թիւրաւ կը սովորիք, իսկ փարա ունեցողն կրայ եւրոպայէն պատրաստ թըրքալներ փերել տալու, ինչ չափ որ կուզէ: Սա ալ հասկցա՞ք» (զարձեալ նոյն որոտնդոտ կեցցէները): Դէ հիմակ ալ ուրիշ փան պիտ ըսեմ. լուրեր ստացած եմ, որ Տրապիզոնի լեռներու և մեր Թայաստանի լեռներու և թաշտերու մէջ ալ ահաքին թուով քայլեր և շնաքայլեր են երկացել, որ կուտեն մեր տաւարներ, մեր մառդահաս աղջիկներ, կաւրեն մեր տներ և կը փուշայնեն մեր աշխատութիւն: Թա քայլերը պատուհաս մը

ևղած են անդէն մարթոյ խամար. ուստի, երբ վերաթառնալու ըլլաք խայրենիք, փայտերու և մահակներու փոխարէն ձեզի հետ հրացաններ և թաշոյններ վերցուցէք և աթ ղէնքերու քործունէութիւնը աղէկ մը սովորեցէք և ձեզի վրայ յարձակող քայլերը զարկէք, կոտորեցէք. սա ալ հասկցա՛ք: (Ժողովրդի ոգևորութիւնը այս անգամ մոլեկնութեան է հասնում և սկսում են բուռն կերպով ծափահարել և անթիւ անգամ «կեցցէ՛ Հայրիկ» աղապակում): Թէ՛հ, ալ ըսելիք չունիմ, սիրելի ժողովուրդ, փեռլինէ փերած խաղրիկներս աս չափ է»:

Իերած քաղաածքից լաւ բնորոշում են դեռ այն ժամանակ հայկական շարժման երեք գլխաւոր տիպերը. 1) հայ էֆէնդիական զգոյշ ազգասիրութիւնը, որ ինքն ըստ ինքեան ժողովրդի բնական աստիճանական զարգացման և հասունութեան ոչ մի խոչնդոտ չէր կարող հանդիսանալ, 2) նոր յեղափոխական-ապստամբական ազգասիրութիւն որ հաշիւ չէր տալիս իրան հետեանքների մասին և 3) դիւրահաւատ, շուտ բռնկուող և ոգևորուող տգէտ խուժանը: Խրիմեանի դեմագոգիական բարոյները բնականաբար ոգևորում է խուժանին, իսկ Կարապետ Փանոսեանի նման անձանց ասածները կատաղեցնում նրան: Եւ դեմագոգիան յաղթեց, որովհետեւ էֆէնդիական ազգասիրութիւնն էլ շարունակում էր արհամարհել թուրք ժողովուրդը և յոյսը դնել թիւրք բիւրօկրատիային շողոքորթելու համակերպուելու վրայ: Մէկը ստրկի, միւսը քալլագեօղի ազգասիրութիւն:

Կարապետ Փանոսեանից աւելի լայն կարծիքների տէր է երևում Գրիգոր Օտեանը, որի գաղափարները հայ ազատագրութեան շարժման մասին աշխատում է բնորոշել, «Հայրենիքում» Յակոբ Նշկեանը իր «յեղափոխական գաղափարին շուրջը» արդէն մեր կողմից յիշատակուած գրեւածքում:

«Բայց այս ամէնուն մէջ դէմք մը կար այսպէս միայն մտախոհ ու մռայլ, որ կարծես անտարբեր ու անզգայ այդ ոգևորութեան ու շարժումներուն՝ յուսախաբ երևոյթ մը ունէր՝ եթէ ոչ յուսահատ: Այդ անձը Գ. Օտեանն էր, որուն հետ պատմութեանս այս ժամանակամիջոցին ազգականութեան կապով կապւած՝ պատեհութիւն ունէի աւելի յաճախակի տեսակցելու: Մեր խօսակցութիւնները ընդհանրապէս օրւան խնդիրներուն շուրջ կը գտնային. երբ ակնարկութիւն կ'ըլլար բարեկարգութիւններու մասին՝ դառն ու հեգնական ժպիտով մը գլուխը կ'օրօրէր, առանց բառ մը արտասանելու և կարծես կը փափաքէր որ չխօսուի այդ մասին, ու խօսքին նիւթը փոխելով՝ կ'սկսէր իս

հարցաքննել: Առ հասարակ ինք քիչ կը խօսէր և տեղեկութիւն կ'ուզէր ունենալ զաւառացոց կեանքին, սովորութիւններուն, բարքերուն, մտաւոր ու տնտեսական վիճակին, թիւրքերու և քիւրտերու հետ յարաբերութիւններու և վերջապէս այն ամէն խնդիրներուն վրայ, որոնք ժողովուրդի մը նկարագիրը և ուժ բացատրելու կրնային ծառայել: Գիտցածիս չափով կը պատասխանէի, մերթ զոհունակութեան ժպիտ մը կ'ունենար և մերթ կը մըթաղնէր իր դէմքը, ինձմի ստացած տեղեկութիւններէն:

Չմտան օրերուն մէջ, երբ օր մը բոլորովին առանձին էինք իր տան մէջ, մեր խօսակցութիւնը բաւական երկարացաւ ու շահագրգիռ երևոյթ մը ստացաւ. այդ օրը տարբեր տպաւորութեան մը ներքեւ էր կարծես, մոռացած էր իր սովորական սակաւախօսութիւնը կամ հարցաքննելու եղանակը:

«Դուք գաւառացիներդ, կ'ըսէր, կը թւի թէ պէտք է աւելի լու գիտնաք ու ըմբռնէք ազգին պէտքերն ու պահանջները և Հայաստանը բարեկարգելու միջոցները: Կարնոյ ծրագիրը՝ լաւ կերպով պատրաստուած՝ կապացուցանէ այդ ենթադրութիւնս: Բայց կան նաեւ այնպիսի բաներ որոնք այդ կարգի ծրագրերու մէջ չեն ըսիր, բայց տարրեր եղանակով կը բացատրւին: Կաշատակեր ու ապիկար պաշտօնեաներու բարձումը, ինչ ինչ օրէնքներու փոփոխութիւնը կը կարծէք թէ բաւական պիտի ըլլան Հայաստանի բարեկարգութիւններուն կամ ուրիշ խօսքով հարստահարութիւններուն վերջ տրւելու համար:

Չզիտէի ինչ պատասխանել այս ձևով ներկայացած հարցի մը, ամէն պարագայի մէջ լաւագոյն համարելով անկեղծօրէն և առանց սքօղելու պարզել իմ զգացումներս ու մտածումներս կամ այն ժամանակեայ տեսութիւններս:

— «Յիրաւի, ըսի, ծանր փորձի մը կ'ենթարկէք իս, բայց աւելի իմ զգացումներուս թեւադրութեամբ պիտի պատասխանեմ, քան թէ փորձ և հեռատես անձի մը գիտակցութեամբ: Իմ կարծիքով՝ աւելացուցի, այդ ամէնը բաւական չեն հայուն տառապանքին վերջ տրւելուն, բայց ատենք միջոցներ են կամ զիւրութիւններ պիտի ընծայեն մեզ որ մենք մեր ձեռքով զազրեցնինք այդ չարիքները. ուրիշ բան մը որ անտես առնւած է կամ չէ յիշատակւած ներկայացւած ծրագրերուն մէջ, երկաթուղիներու շինութիւնն է: Ըստ իս, այդպիսի ձեռնարկ մը ա-

մէնէն կարևորն է բարեկարգութիւններն աստիճան մը հիմնական ընկելու ու նոյն ատեն դիւրութիւն ընծայելու մեղ մեր փափաքներն իրագործելու համար: Երթեկեկութեան յաճախումը, յարաբերութեան դիւրութիւնը, հարողացի պաշտօնեաներու և, աղետալաններու և ուղևորներու մուտքը գաւառներուն մէջ, ոչ միայն պիտի նպաստէ բարեկարգութեան գործին, այլ նաև պատենութիւն պիտի տայ մեղ մեր ուժերն ամփոփելու, ցրած պանդուխտ հայերը կրկին մէջ հաւաքելու և խմտարներու, որով կարող պիտի ըլլանք յեղափոխական շարժում մը առաջ բերել ու մեր ձեռքով ստանալ այն ամէնը, ինչ որ թերևս ընաւ չպիտի ուզէ տալ թիւրքը եթէ իր կամքին ձգէ: Մէկ խօսքով եթէ կ'ուզենք կատարելապէս ազատ ըլլալ ու ազատել այս բռնութիւններէն, պէտք է գնենք կամ կորզենք այդ ազատութիւնը մեր արիւնով...»

Երիտասարդական խանդով մը կ'արտասանէի այս խօսքերը, օղին մէջ սուր շարժող զինուորին նման, առանց նշկատի առնելու թէ տաղանգաւոր դիւանագէտի մը առջև կը գտնուիմ: Գ. Օդեան պահ մը իս դիտեց մտախոհ և քանի մը վայրկեան լռութենէ հետք՝ ծանր ու հանդարտ ձայնով մը պատասխանեց:

— Բու յայտնած գաղափարներուդ մէջ կան լուրջ խորհուրդի, առարկայ, մասեր և կան երիտասարդական աւելին յախուռն մտածումներ: Երկաթուղիներու շինութիւնը կը ընդունիմ թէ իրապէս մեծ բարիք պիտի ըլլայ ամբողջ երկրին և մասնաւորապէս հայերուն համար: Հայերը իբրև վաճառական, իբրև արհեստաւոր և երկրագործ արդիւնաբերող տարրը կը ներկայացնեն այսօր, հետեապէս երկրին իշխող մարմինը պիտի դառնան, եթէ իրօք այդպիսի ձեռնարկ մը ի գործ դրելու հաւանականութիւն ըլլար: Թուրքը չպիտի ուզէ ձեռնարկել երկաթուղիներու շինութեան ոչ միայն որովհետև նիւթապէս անկարող է, այլ քաղաքական շատ մը պատճառներու համար, որոնք բացատրելն աւելորդ է: Երկաթուղիներու հաստատութիւնը ինքնին բաւական պիտի ըլլար հայոց վիճակին բարւոքմանը և հարկ չպիտի մնար յեղափոխական կամ իմ ըմբռնումովս աստատման շարժումի. ինչ որ ալ ըլլայ սակայն՝ մեր ներկայ վիճակին մէջ յեղափոխական սեւէ շարժում աղետաբեր պիտի ըլլայ. քու աւած տեղեկութիւններդ արդէն գիտցածներուս վը-

լայ աւելացնելով՝ այն եզրակացութեան կուգամ, թէ մեր ժողովուրդը նիւթապէս և բարոյապէս այնչափ տկարացած է, որ այդպիսի շարժում մը ընելու անկարող պիտի ըլլայ:

«Դուք անշուշտ ուրիշ ազգերու յեղափոխական պատմութիւններն օրինակ առնելով այն համոզման եկած էք՝ թէ առանց արիւնի ազդ մը չէ կարող վերականդնել: Ճշմարիտ է ատ, բայց ազդ մը արիւն թափելու համար նախ պէտք է արիւն ունենայ և ապա ան թափելու քաջութիւնն ու անվեհերութիւնը: Մեր ժողովուրդին քով ոչ այդ արիւնը մնացած է և ոչ այդ քաջութիւնը. երբոր տարիներ ընտելեան ներքեւ ճնշւած, կորանալով կորացած ու տափակցած է, կրնայ ըլլալ որ մերթ այս ինչ անդամը չարժէ իր վրայ ճնշող ծանրութիւնը, բաճալու անզօր ճիւղով մը՝ լայց մարմնին զանգուածը անշարժ կը մնայ:

«Ատկէ զատ, պէտք է աչքի առջև ունենալ նաև հանգամանքները, ու մեր հակառակորդին թիւը, աշխարհագրական դիրքը, շրջապատող տղգերը կամ տէրութիւնները, անոնց տրամադրութիւնն ու գիտաւորութիւնները: Խնդրեմ ըսէք քանի՞ մարդ կրնաք գտնալ ձեր քաղաքին կամ ամբողջ գաւառին մէջ որ խորապէս ուսումնասիրած ըլլայ այդ ամենը ու այն ատեն զէնք մը գործածելու կարող:

«Ձեր քաղաքը (Կարին) օրինակ բերի, որովհետեւ կը կարծեմ թէ ամէնէն հասուն և ամէնէն գիտակից ժողովուրդն է:

«Յեղափոխութիւն բառը գիտեմ թէ ամէնէն հրապուրիչ բառն է առհասարակ ամէն երիտասարդի համար, բայց այդ հրապուրը բաւական չէ յաջողելու համար: Ըսի թէ արիւն թափելու համար արիւն և եռացող արիւն չիւնելու է ամբողջ մարմնի մէջ և նոյն ատեն գիտնալու է նաև թէ երբ և ինչպէ՞ս թափելու է այդ արիւնը: Կը փութամ աւելցնել թէ այդ իսկ բաւական չպիտի ըլլայ մեր ազատագրութեանն համար, եթէ նախապէս կուան մը պատրաստած չըլլանք: Մեր այդ կուանը պիտի ըլլայ եւրոպական տէրութիւններու եթէ ոչ ամէնուն, գէթ մէկ մասին անկեղծ համակրութիւնն ու պաշտպանութիւնը: Սխալ չհասկանաք, ըսել չեմ ուզեր թէ մեր միակ յոյսը եւրոպական տէրութիւններէն ակնկալելու ենք. կուան բառը ինքնին կը բացատրէ թէ առանց մեր կողմէն զօրաւոր ճիւղի մը, այդ կուանը բանի մը չի ծառայեր,

Նոյնպէս մեր բոլոր ջանքերն ապարդիւն մնալու դատապարտած են. առանց այդպիսի կռւան մը ունենալու. մէկը միւսին լրացուցիչ մասն է:

«Ահրաստին կը կրկնեմ յանդուգն ու անխորհուրդ ձեռնարկ մը կործանարար պիտի ըլլայ մեզ համար և թէ այն աջակցութիւնն ու պաշտպանութիւնը որ պիտի կարող ըլլանք ստանալ կրօպ. տէրութիւններէն. երբ արդիւնաւոր կամ ժողովրդին ոյժն ու նկարագիրը երևան բերող գործ մը ցոյց տանք, պիտի վիժի մեր վիժած գործերովը, և անոնք փոխանակ պաշտպանութեան՝ պիտի քամահրին կամ շատ շատ արգահատին մեր տկարութեան վրայ: Ուստի հիմնական, լուրջ և յարատեւ աշխատութեամբ պէտք է պատրաստուինք, առանց աղմուկի, առանց շեփորի, մինչև այն աստիճան որ քիչ շատ աչքի զարնող արդիւնք մը ձեռք բերելու ապահով ըլլանք:

«Ես քաջ գիտեմ թէ հիմայ խիստ տկար ենք ամէն կերպով. պէտք է զօրանանք ու արիանանք մարմնով, հոգիով, մտքով ու սրտով, մանաւանդ սրտով, բան մը որ բոլորովին կը պակսի մեզ: Նոյն ատեն ձեր երիտասարդական խանգին հետ խառնեցէք քիչ մը լրջութիւն, ձեր գործերուն մէջ շրջանայեցութիւն և հեռատեսութիւն, ձեր երկրին ու ձեզ շրջապատող գործերուն լիովին ծանօթութիւն և ի վերջոյ դիւանագիտական դարձւածքներուն կամ եւրոպական տէրութիւններու տրամադրութիւններուն գիտակցութիւն: Երբ այս ուղղութեամբ պատրաստւիք ու գործէք՝ յաջողութիւններդ անկասկած է, մինչև իսկ եթէ չյաջողիք ալ աննշան վնասով պիտի ազատիք»:

«Գիտեմ թէ շատ դժւարութիւններու, արգելքներու պիտի հանդիպիք, գիտեմ թէ շատ անգամ յուսալատութիւնը պիտի պատէ ձեզ, գիտեմ թէ յաճախ պիտի պատահի որ ներքին թշնամիներ կամ ցածհոգի արարածներ ձեր գործերուն ու խորհուրդներուն խոչընդոտ ըլլան, գիտեմ թէ տգէտ, ստրկացած և կրեթէ անհոգի ժողովուրդ մը կենդանացնելը զերբնական կարողութեամբ օժտած անձերու կը կարօտի, բայց պէտք խորհիք թէ ազգի մը փրկութեան գործը դիւրաւ և այսօրւան վաղւան մէջ կատարուելիք գործ չէ»:

Այս իմաստով խօսեցաւ Գրիգոր Օտեան ընտ երկար, միշտ ծանրանալով այն կէտին վրայ թէ առանց եւրոպական տէրութեան մը պաշտպանութիւնն ունենալու՝ մեր բոլոր ջանքերն ու զոհողութիւնները ապարդիւն պի-

տի ըլլան: Այս գաղափարներուն դէմ առարկութիւն մը ընելու կամ փաստելու անկարող կ'ըզայի իս, միայն առարկեցի թէ՛.

—«Այդ եղանակով պատրաստութեան համար թերևս այնչափ ժամանակի պէտք ունենանք, որ առեն թերևս մեր ազգն ալ անհետացած ըլլայ, թողունք այդ կէտը: Անուրանալի է սակայն թէ պէտք է ձեր ըսածին նման գերբնական կարողութեամբ, անվեհեր սրտով, յարատևող կամքով և անձնուրաց հոգիւով օժտած անձեր գործին գլուխ կանգնին ու առաջ վարեն, այդ անձերէն մէկը դուք կրնաք ըլլալ, բայց ինձ կը թւի այդ չափով չի վերջանար: Ուրիշ էական բան ևս պէտք է մեր այդ պատրաստութիւններուն համար՝ այն է դրամը ուրիշ պիտի ձեռք բերենք այդ դրամը և ո՛ւր պիտի գտնանք այդ անձերը»:

—«Դու առարկութիւններուդ կարգով պատասխանելու համար, նախ ըսեմ թէ՛ իրաւ երկար ժամանակի կը կարօտին այդ պատրաստութիւնները, բայց այդ երկար ժամանակէն մէջ ազգը չ'անհետանար, միամիտ եղիր, մեր ազգը շատ աւելի դառն ու թշուառ ժամանակներու մէջ ապրած ու կանգնած ֆրացած է ու այդ տոկունութիւնն է մեր միակ պարծանքը: Իսկ գալով իմ մասին ըրած ակնարկութեանդ՝ գործնական չէ աս, ես թերևս դիւանագիտական շրջանակի մէջ կարող ըլլամ ծառայութիւն մը մատուցանել, բայց ներքին պատրաստութեան համար եփուն և մանաւանդ ժողովուրդին ցաւերով տառապող ու անոնց դառնութիւնը կատարելապէս զգացող մարդիկ հարկաւոր են: Դրամի կարևորութիւնը էական է անշուշտ, բայց կրնայ ձեռք բերել, երբ ձեր ըսածին պէս ուղղամիտ, անշահախնդիր և անձնէք անձեր գործին գլուխ կանգնած ըլլան: Իսկ թէ ուր կամ ուստի՞ պիտի գտնաք մէկը կամ միւսը, կը պատասխանեմ թէ փնտռեցէք ու պիտի գտնաք, և եթէ չգտնաք շինեցէք, ստեղծեցէք: Իսկ եթէ ոչ աս պիտի կարողանաք ընել և ոչ ան, այն տոնն ցաւելով պիտի ըսեմ թէ՛ այս ազգը աղատութեան արժանի չէ, քանի որ իր մէջ չի պարունակեր ազգի մը ազատութեան գլխաւոր տարրերը»:

Մեր այս մտերմական խօսակցութիւնը վերջին եղաւ, որովհետեւ շատ չանցած Գրիգոր Օտեան խոյս տուաւ եւրոպա: Սուլթան Համիտ արգէն սկսած էր իր ժանիքները ցոյց տալ և զանազան միջոցներով հեռացնել անձերը որոնք կրնային արգելք ըլլալ իր սև խորհուրդներուն:

Գ. Օտեան, իբրև խորհրդակիցն ու գործակիցը Միտհատ փաշային, պատճառներ ունէր կասկածելու Համիտէն և ինքզինքն ազատելու անոր ճիրաններէն:

Թէ ի՞նչ դեր կարողացաւ կատարել Գ. Օտեան Եւրոպայի մէջ կամ թէ ի՞նչ արդիւնք ունեցան իր դիւանապետական ջանքերն ու փորձերը ազգին ազատագրութեան խնդրին մէջ, աւելի ձեռնհաս ու աւելի մօտէն տեղեկութիւն ունեցող անձերու պարտականութիւնն է արձանագրել ատ, ապագայ պատմութիւնը գրողներուն համար»:

Ինչպէս դժուար չէ տեսնել բուն ժողովրդական մասսաներից հեռու գտնուող Գ. Օտեանը հանդիսանում էր եւրոպական մտքով հասկացած մի դիւանագէտ՝ որի զգաստ հայեացքները բնաւ չէին կարող ազդեցութիւն ունենանալ լայն շրջաններում: Միւս կողմից նա ևս դեռ չի հասել այն գիտակցութեան որ առանձին, մասնակի հայկական ապստամբութիւնը մի անմտութիւն է, հայ ժողովրդի համար խենթերի պատրաստած սպանդանոց:

Այդ պայմաններում ասպարէզը ֆնացել էր նրանց որոնք գիտեն խռժանի խաւար ինտրինկաներին յազուրթ տալ, ժողովրդին նրան սին միրաժներով: Ազգային անկախութեան ցնորքով բռնուած դեմագոգների համար բացուած էր շահատակութիւնների, աւանտիւրների, քալադեօզութիւնների լայն ասպարէզ: Ոչխարամիտ ամբողջին այժմերը տանում էին ուղիղ դէպի սպանդանոց... քանի դեռւմ խռժանային նոր հաւատամքի առաջն դժուար էր արդէն առնել «ազգային անկախութեան» և «ապստամբութեան» միաժողովրդային էր «երիտասարդութեան» և ամբողջամիտ «ինտելիգենտներին»: Անմտութիւնը միացած թեթեամտութեան հետ սոսկալի շարիքներ էին պատուհասում անգիտակից ժողովրդի գլխին:

Այդ անմտութեան և թեթեամտութեան մասին գաղափար են տալիս ներքև բերած երկու գրութիւնները. մէկը Մ. Փորթուքալեանի («Արմէնիայից»), միւսը Պ. Ս. («Հովիւից»):

«1880-ի թուականին Կովկասի մէջ սուտ լուր մը տարածուած էր թէ Վանի հայերը ապստամբեր և բերդ առեր են: Ասոր վրայ սաստիկ շարժում յառաջ եկած էր ռուսապետակ հայերին մէջ և մեծ պատրաստութիւններ սկսած էին տեսնուիլ բազմաթիւ խմբերով սահմանագլուխն անցնելու և Վանի հայերին օգնութեան հասնելու համար. մինչև իսկ հայ զօրքերի յառաջընթաց փոքրիկ արշաւախումբ մը սահման անցնելով յաջողած

էր արդէն գալ մինչև Սլաշկերտ և մնալ հոն, դէպի Վան յառաջախաղացման համար հրահանգի սպասելով: Սամսոն բէկ (որ ոռւս և թիւրքական վերջին պատերազմի միջոցին Պայազլիւի մէջ պաշարուած ոռւս զօրքերն ազատելու համար իր կատարած անվախ և հնարամիտ գերութիւն ու Բաֆֆիի «Խենթը» վիպասանութեան մէջ հերոսացած լինելով բաւական մեծ ժողովրդականութիւն մը կը վայելէր այն ժամանակ) Երևան կը գտնուէր այդ միջոցին և նա ալ իր առաջնորդութեան ղիմել ուզողներէն խումբ մը կազմելով սահմանազրուխտ անցնելու համար որոշման կրօնապետէր այնտեղ: Իսկ թիւրք կառավարութիւնն որ այդ ամէնը կը տեսնէր, յանկարծակիի եկած կը դիտէր միայն, անմիջական բան մ'ընելու անզօր վիճակի մը մէջ գտնուելով: Սակայն Ռուսիայի հայեր ևս անծանօթին մէջ յանկարծակի և վճռական ոտուով մ'ընելէ առաջ, հարկ հաժարեր էին ղիմել Խրիմեան Ս. Հայրիկին, որ Վան կը գտնուէր այն միջոցին, հարցնելով թէ Վանի մասին տարածուած լուրերն ըրչափ ստույգ են, քան թէ չքան: Խրիմեան Հայրիկ բացասական պատասխան տուաւ, Վանի ինչ վիճակի մէջ գտնուիլը ճշդութեամբ իմացունելով, որով այդ մտադրուած արշաւանք չգործադրուեցաւ, կամ եթէ կուզէք այսպէս, ըսենք յետաձգուեցաւ:

(«Արմենիա» 1906 թ. թիւ 23)

Ահա և այլ նմուշ թէ ինչ երախայամիտ ըմբոստացումներով մի բուռն հայ զօրք ուղղում էին ապստամբութեան դրօշ բարձրացնել մին մենակ, 20 անգամ թուով և բլւր անգամ ռազմական ուժերով զօրեղ մի թշնամու դէմ:

«Մի կողմ թողնելով հայ յեղափոխական շարժման այն գաղտնի կազմակերպութեան պատմութիւնը, որ 1880-ական թուականների սկզբում կամենում էր էրզրումի բերդին տիրել, որ փրասկոյի հանդիպեցաւ, նոյն թուականներին Կ. Պոլսից Թիֆլիս ժամանեց երիտասարդ ոմն Ն. (անունը չենք դնում, որովհետև հաւանական է, որ դեռ կենդանի է և կարող է քիստի կնիքները):

Նորա գալստեան նպատակը ստիպում էր ամենից առաջ այցելել այն ժամանակուան հայ խմբագրատունները: Մի գեղեցիկ օր յիշեալ պատուական երիտասարդը մտաւ «Մեղու»-ի խմբագրատուն: Սովորական ողջոյնից յետոյ յայտնեց, որ ինքը պատգամաւոր է մի խումբ երիտասարդների, որոնք Եւրոպայի ուղարկութիւնը Տաճկահա-

յերի խնդրի վերայ—գարձնելու և նորա լուծման նպաստելու համար, մտադիր է Տաճկահայաստանում ապստամբութիւն հանել: Սորա համար չէ՞ն կարող արգելօք Ռուսահայերը օգնական գտնէ 30,000 մարտիկներ տալ: Լսելով այս խօսքեր, քրտինքը պատեց ինձ: Պարոն, եղաւ մեր պատասխանը, զիտէք ինչ վտանգաւար գործ (բիսկ) է ապստամբութիւնը: Դորա համար նախ և առաջ ապրտամբող ժողովուրդը պատրաստուած պիտի լինի, երկրորդ՝ ասպատամբութեան ասպարէզ երկիրը մանրամասնօրէն ուսումնասիրած, երրորդ՝ մեծ նիւթական միջոցներ՝ զէնք և միլիոններով դրամ հարկաւոր է, չորրորդ՝ պէտք է տէքի առաջ ունենալ այն ոյժը, որի գէժ ապրտամբութիւնը ուղղած է: Արհեստական կերպով կազմակերպած ապստամբութիւնը մեծ թշուառութիւն կը պատճառէ աղգին: Իսկ ինչ կվերաբերի Ռուսահայերիս, ոչ միայն երեսուն հազար այլ և կրկնապատիկ թուով մարդիկ կտան, եթէ ուս կառավարութիւնը մեզ զէնք կտայ և ամեն զիւրութիւն ու կասէ գնացէք, ես էլ ձեր և տեւում կանգնած եմ. հակառակ դէպքում, ապստամբութիւնը միայն մի քանի տասնեակ երիտասարդների ուշքը զրաւել կարող է: Պատասխանը եղաւ, թէ Կ.Պօլսում 15—20 երիտասարդներ նիստեր կը կազմեն և խարտան (աշխարհագրական քարտէս) առաջնները դրած կուսումնասիրեն Տաճկահայաստանը և թէ տաճկի ոյժը շատ կուտրած ընկած է, ան բան մը չէ:

Տեսնում էք փոքրիկ գրադարանս, ասացի, քսանից աւելի խարտա կայ այնտեղ, որոնցով ուսումնասիրած եմ և՛ Տաճկահայաստանը, ըսյց այդպիսի ուսումնասիրութիւնը բաւական չէ, այլ անձամբ տեղնուտեղը պէտք է ուսումնասիրել երկիրը, ուր ապստամբութիւնը ծագելու է և որոշել զորա համար յարմար գիրքերը:

Իսկ ինչ կը վերաբերի տաճկի ոյժին, որ ըստ ձեզ բան մը չէ. նա թոյլ կարող է լինել որևէ մեծ պետութեան ոյժի հետ համեմատելիս, ըսյց ահուելի է հայերիս ոյժի համեմատութեամբ, յիշեցէք Պլեմայի պաշարումն և զիմպրութիւնը: Տարակոյս չկայ, որ Տաճկաստանը պիտի յեղափոխուի, նա չէ կարող ներկայ վիճակի մէջ մնալ: Իմ խորհուրդս և կարծիքս է, որ Տաճկահայ երիտասարդները հեռու կենան վտանգաւոր ձեռնարկութիւններէ, պատրաստեն Տաճկահայաստանցիներին ապագայի համար, պահպանեն իրանց ոյժերը ապագայ ընդհանուր

յեղափոխութեան համար, համերաշխութիւն կայացնեն քրդերի և այլ դրացիներէ հետ, որոնք ներկայումս կը միանան տաճկի կառավարութեան ոյժի հետ: Մեր մի քանի տեսակցութեանց խօսակցութեան նիւթը միևնոյնն եղաւ և յարգելի պարոնը մի երկուշաբթի օր եկաւ հրաժարական ողջոյնի համար, նա միւս օր գնալու էր և այդ օրը յայտնեց, որ «Մշակ»-ի խմբագիր Գ. Արծրունու կարծիքը բոլորովին այլ է, թէ նա տեսնուել է փոխարքայի օգնական Միրսկու հետ, որ շատ համակրութիւն է ցոյց տուել ապստամբութեան խնդրին: Ի միջի այլոց ասաց, թէ այդ գործի համար մի քանի միլիօն դրամ էլ կայ: Չորեքշաբթի էլ եկաւ. ասելով՝ որ երեքշաբթի օր Գ. Արծրունին ճանապարհածախսը չէ տուել, հինգշաբթի պիտի տայ:

Ուրբաթ երեկոյեան կրկին եկաւ և յայտնեց, որ իւր ճանապարհածախսի վճարումն մերժել է առձեռն դրամ չունենալու պատճառով:

Իմանալով, որ նրան 35 ուրբլի է հարկաւոր, չնայելով իմ աղքատութեանս՝ պարտք համարեցի տալ նրան 35 ուրբլի, որ Կ.-Պօլիս հասնելիս խոստացաւ իսկոյն ղրկել, բայց երեւի մինչև ցայժմ էլ ճանապարհին է:

Հրաժեշտի ողջոյնիս հետ, խնդրեցի, որ իւր ընկերներին և իմ կարծիքս էլ հաղորդէ:» («Հովիւ» 1906 թ. №42)

Այս էլ այն ժամանակուայ հասարակական գործիչի վկայութիւնն է, որից երևում է թէ քաղաքականապէս տհաս էին ոչ միայն երիտասարդ «ըմբոսաները», այլև հասակն առած ջոջերը, բոքիկ լինելով թէ իրականութիւնը, թէ քաղաքականութիւնը և թէ սոցիալական դարգացման օրէնքների տարրական հասկացողութիւնները ըմբռնելու մէջ: Մտաւոր և բարոյական որպիսի խտկոթիւն... Թեթևամիտ անալոգիաներով, տղայամիտ յոյսերով դրսի միջամտութիւնների և անձնական քաջութեան վրայ օրօրում էին դժբախտ ժողովուրդը, հիպնոսացնում նրան... իշի նահատակութեան համար...

Վիդալիզմի արշալոյսն էր այդ!...

Անկախ

Ի՞նչ ե՞ն ՈՒԶՈՒՄ ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՕԿՐԱՏՆԵՐԸ

(ԳԷԳ ԵՒ ԼԱՖԱՐԳ)

I

Ինչպէս ցոյց են տալիս նորագոյն հետազոտութիւնները նախնական մարդկային հասարակութիւնները ամենուրեք ունէին հողի և նրա արդիւնքների համայնական սեփականութիւն: Կամաց-կամաց ծագող մասնաւոր սեփականութիւնը նախ տարածւում է միայն այն առարկաների վրայ, որոնք զործ է ածում ինքը այդ առարկայի տէրը, ինչպէս, օրինակ, սպանուած թշնամու կամ զազանի մարմինը, զարդերը, զէնքերը և այլն: Այդ տիրոջ մահուանից յետոյ նրա բոլոր սեփականութիւնները սովորաբար թաղում էին դիակի հետ կամ այրւում նրա գերեզմանի վրայ: Այդպիսով անձամբ զործածելը հանգիստանում էր թէ իբրև պատճառ, թէ միաժամանակ իբրև սահման մասնաւոր սեփականութեան:

Հողի և նրա արդիւնքների վրայ մասնաւոր սեփականութիւնը հանգիստանում է իբրև համեմատաբար նորագոյն ժամանակի երևոյթ: Աւատական (ֆեօդալական) կազմի ժամանակ ամեն տեսակ տուրքերով ծանրաբեռնուած մասնաւոր սեփականութիւնը միջին Նւրուզայում ընդունում է իր ընդարձակ բուրժուական ընոյթը միմիայն 1789 Փրանսիական յեղափոխութիւնից սկսած: Մասնաւոր սեփականութեան աստիճանական զարգացումը դարերի ընթացքում, կատարւում էր, իհարկէ, իմաստ կոլլեկտիւ կամ հասարակական սեփականութեան

և, ինչպէս յայտնի և պատմութիւնից, բռնութիւնը և խաբէբայութիւնը պակաս դեր չեն կատարել այդ բանում *)։ Այնուամենայնիւ, նոյնիսկ կապիտալիզմի ամենագարգացած երկրներում, մասնաւոր սեփականութիւնը անկարող էր կուլ տալ կոլլեկտիւ սեփականութեան ամբողջութիւնը. դրան ապացոյց ամենուրեք հասարակական սեփականութիւնները (համայնական հող, պետական անտառներ և այլն) գոյութիւնը։ Այդ պատճառով բանուորական կուսակցութիւնները իրաւացի են յայտնելով որ «մասնաւոր սեփականութիւնը երբէք չի հասել բացարձակ տիրապետութեան»։

Մանր հոգատիրութեան և մանր արդիւնագործութեան ժամանակաշրջանում պահպանուում է մասնաւոր սեփականութեան էական բնոյթը. սեփականատէրը ինքն է բանեցնում իրան սրտականող գործիքները։ Իր ձեռներով իր հողաբաժինը մշակող զիւղացին, ձեռքի դադգահի վրայ աշխատող ջուլհակը, փորագրողը իր կտրիչով, ներկարարը իր վրձինով, հիւսնը իր գործիքներով — այդ բոլորմարդիկ միայն անուանական կամ իրաւաբանական սեփականատէրեր չեն, այլ իսկական, որովհետև նրանք անձամբ գործադրում են իրանց ունեցածը, իրանք բանում են իրանց պատկանող գործիքներով։ Սեփականութիւնը այստեղ ձուլւում է սեփականատիրոջ հետ, սեփականութեան արդիւնաւէտութիւնը կախուած է սեփականատիրոջ ճարպիկութիւնից և եռանդից. սեփականատէրերը առանց վնասելու իրենց սեփականութեան չեն կարող զադարել բանելուց, թուլանալ կամ ծերանալ։ Այս դրութեան մէջ սեփականատէրը դեռ օգ-

*) Նախնական կոմունիզմը ինքն իր մէջ կրում է իր քայքայման տարրերը, ուստի չի կարելի նրա մէջ տեսնել յենարան ապագայի հասարակական կազմութեան։ Նախնական կոմունիզմը քայքայւում է իր հէնցը սեփական անկատարութեան շնորհիւ։ Ճնշումը և բռնութիւնը միմիայն արագացնում են իրերի այն ընթացքը որ անխուսափելի է զուտ տնտեսական պատհաններով։

տակար դեր է կատարում արտադրութեան (производ-
ство) մէջ:

Բայց հողային սեփականութեան բնդարձակման և արդիւնաբերութեան (промышленность) ձևի փոփոխու-
թեան այն է՝ մեքենայական դառնալու հետ միասին
սկսւում է անհետանալ նաև մասնաւոր սեփականութեան
գործադրական (потребительный), իրական և օգտակար
բնոյթը: Երբ դիւղացու հողաբաժինը հասնում է հարիւր,
երկու հարիւր և աւելի դեսեսաորինանոց կալուածքի չափի,
այդ հողը սկսում է մշակել արգէն ոչ սեփականատէրը,
այլ կապաւորուները, ֆերմերները, օրաւարձով աշխա-
տողները: Երբ ձեռքով բանող դադա՛ւ փոխարինւում
է մեքենայով բանող գործիքով, երբ ձեռքի սղոցը փո-
խարինւում է մեքենայով բանող սղոցով, — արդէն ոս-
տայնագործում է և սղոցում ոչ ինքը սեփականատէրը,
այլ նրանից վարձուած բանուորները: Սեփականութիւնը
դառնում է միայն անուանական կամ իրաւաբանական,
նա կորցնում է իր անբաժանելիութիւնը սեփականատէ-
րից որ արդէն ինքը՝ չէ ի գործ գնում իրան պատկա-
նող գործիքները. այդ սեփականութեան արդիւնաւէ-
տութիւնը այլևս կախուած չէ տիրուղի անձնական յատ-
կութիւններից. չի վնասում նրա ծուլութիւնից, ձերու-
թիւնից կամ հիւանդութիւնից: Սեփականատէրը այլևս
ոչ մի դեր չի խաղում արտադրութեան մէջ: Նա միայն
շահագործում է արտադրողներին, որոնք գործ ածելով
նրա սեփականութիւնը պէտք է որ պառնային այդ սե-
փականութեան անուանական կամ իրաւաբանական տէրե-
րը: Մինչդեռ այժմ բանուորների աշխատանքը պէտք է ոչ
միայն արդիւնաբերի իրանց բանուորների հանապազօրեայ
գործադրութեան հաւասարարժէքը, այլ և ստեղծի բացի
այդ յաւելեալ արժէք կամ շահ յօգուտ սեփականատի-
րոջ: Այդ շահի կամ օգտի չափը աւելանում է վարձու
բանուորների թուի և նրանց շահագործման առտիճանի
հետ միասին:

Այս կամ այն անուանական կամ իրաւաբանական

սեփականատէրը դառնալով սոսկ շահագործող (эксплуататоръ) կարող է փոխարինուել մի ուրիշով և սեփականութիւնը դրանից պակաս արդիւնաւէտ չի դառնալ: Շահագործողը նոյնիսկ կարող է դադարել գոյութիւն ունենալ իբրեւ ֆիզիկական անձն և փոխարինուել «Իբս և Ընկ.» առևտրական ֆիրմայով կամ օկցիօներական ընկերութիւնով, ինչպէս այդ և եղաւ երկաթուղիների, հանքերի, ջրանցքների, մետաղածուլական գործարանների և այլ ձեռնարկութիւնների հետ: Այստեղ սեփականութիւնը դառնալով ոչ անհատական, կարող է առանց ազդելու ձեռնարկութեան վրայ անցնել մի ձեռքից միւսը և մի օրուայ ընթացքում բոլորովն փոփոխել մի քանի իրաւական սեփականատէրեր:

Այդպիսով, սեփականութիւնը վերջնականապէս իր մասնաւոր անհատական ընոյթը կամ այլ խօսքերով՝ սեփականութեան անհատական ձևը աւելի և աւելի դուրս է մղուում զարգացող արդիւնաբերութեան միջից:

Այդ նոյն զարգացումը, որ ոչնչացնում է սեփականութեան անհատական ձևը, միաժամանակ մշակում է սեփականութեան աւելի բարձր՝ հասարակական ձևը: Եւ արդիւնաբերական զարգացումը ինքը ստեղծում է հէնց այդ կապիտալիստական կարգերի խորքերում սեփականութեան հասարակական ձևի թէ՛ նիւթական և թէ՛ մտաւորական տարրերը, էլեմենտները:

Երբ գոյութիւն չունէր ոչ շողեշարժ գութան, ոչ հնձող մեքենաներ, ոչ կոլսիշներ, ոչ էլ այլ կառարելագործուած երկրագործական մեքենաներ, դաշտերը կարող էին ունենալ ոչ ընդարձակ տարածութիւններ, և հէնց այդ պատճառով նրանք կարող էին լինել անհատական սեփականութեան առարկաներ: Իսկ երկրագործական մեքենաների ժամանակ կարող են գոյութիւն ունենալ միայն խոշոր տնտեսութիւններ, որոնք կազմուել են առաջուայ մանր տնտեսութիւնների ձուլուելուց: Անաստան անշրաժեշտութեամբ կատարւում է հողատիրութեան կենտրոնացում և ոչ միայն հնարաւոր

դարձնում, այլև անխուսափելի՝ հողի համայնացումը: Էլ չենք խօսում նրա մասին որ անանուն*) ընկերութիւնների ձեռքում հողային սեփականութիւնը աւելի և աւելի դառնում է անբաժանելի կայք, այսինքն ընդհանուր սեփականութիւն: Նման և նոյնիսկ աւելի արագ կերպարանափոխութիւն է կատարւում նաև արդիւնագործութեան մէջ. ձեռքի դադգեանը, ճախարակը, ձեռքի սղոցը և այլ համարեա տնային դառած գործիքները, որոնք կարող էին իւրացնուել ու դառնալ մասնաւոր սեփականութիւն, փոխարինուեցան մանող սղոցող և ոստայնանկ գործարաններով, որոնք միայնում են տասնեակ սղոցներ, հարիւրաւոր դադգահներ (СТАНОКЪ) և հազարաւոր իլիկներ: Արդիւնաբերական կենտրոնացումը նախապատրաստում է ճանապարհը որ մեծ մանուֆակտուրային ձեռնարկութիւնները դառնան հասարակական սեփականութիւն: Այժմ էլ այդ հսկայական ձեռնարկութիւնները աւելի և աւելի են անցնում անհատներից և դառնում ընկերութիւնների անբաժան և անհատանելի գոյք: Արդարեւ, փորձէք որոշել իւրաքանչիւր բաժնատէրի մասը վագոնների, լոկոմոտիֆների, վոկզալների և այլ կոլեկտիւ գոյքի այն տհազին զանգուածի մէջ, որ ամբողջապէս միասին վերցրած կազմում է այս կամ այն երկաթուղին:

Այդ կենտրոնացումը, որ առևտրի, արդիւնագործութեան և երկրագործութեան մէջ հանդիսանում է իբրեւ օրէնք, ինչպէս և այդ կենտրոնացման շնորհիւ ստեղծուող ակցիօներական տեսակի կոլեկտիվիզմը՝ կազմում են կոլլեկտիւ (հաւաքական) սեփականութեան այն նիւթական տարրերը, որոնք ստեղծուած են կապիտալիստական կազմի հէնց իրա զարգացումով:

*) Անանուն ընկերութեան, анонимное общество, compagnie anonyme նոյն է ինչ ակցիօներական ընկերութիւն. բաժնատէրերը անձամբ պատասխանատու չեն իրենց ամբողջ կարողութեամբ. այլ միայն իրենց կողմից մտցրած դրամաբաժիններով:

Փոքրիկ ագարակը կամ արհեստաւորի գործին (инструментъ) անձնական գործածութեան գործիքներ (орудіе) էին, այսինքն բուական էր մի մարդու անձնական ոյժը որ այդ գործիքներով արդիւնքներ արտահանի։ Սակայն խոշոր հողային սեփականութիւնը, մեքենայագործական, ոստայնագործական, մանող և սղոցող գործիքները մատչելի են միայն հաւաքական ոյժերով, հասարակականօրէն օգտուելու նպատակով. այսինքն այդ բարդ մեքենաները գործի զցելու համար պահանջւում է շատ բանուորների միահամուռ աշխատանք։

Մանր հողաբաժին ունեցող գիւղացին ինքը իր միակ գործակալն է հանդիսանում. ինքը վարում է, ցանում, հնձում և կալում, ինքը խնամում է իր անասուններին և յաճախ ինքն է պատրաստում իր պարզ գործիքները։ Ինքնագլուխ արհեստաւորը — օրինակ, հիւսնը — ինքը պէտք է ընտրի փայտը, կահ-կարասիի նկարը պատրաստի, շինի և միացնի նրա մասերը։ Մինչդեռ մեքենայական երկրագործութեան մէջ և մեքենայական արդիւնաբերութեան մէջ այդ բոլոր գործողութիւնները բաժանւում են, մասնաւորւում և կատարւում միաժամանակ առանձին բանուորների ձեռքով *)։

Խոշոր երկրագործութիւնը պահանջ ունի քիմիկոսների՝ վերնահողը և պարարտը վերլուծելու համար, մեքենագէտների՝ շոգեշարժ գոլթանները ղեկավարելու համար, մասնագէտների՝ սերմացուները ընտրելու համար և այլն։ Մեքենաներով բանող գործարանը չի կարող բան տեսնել առանց վերահսկողի, հաշուապահի, հնոցապետի (кочегаръ), գործաւորի, վարպետների և այլն։ Այդ բոլոր արտադրողներից ոչ մէկը չի կարող մինմենակ պատրաստել արդիւնքը, որը արդիւնագործելու համար աշխատում են ամենքը միասին անորոշ և անորոշելի յարաբերականով։ Միթէ հնարաւոր է իմանալ թէ, օրինակ, մի

*) Աշխատանքի մասին աւելի մանրամասն տես «Արդիւնաբերութեան երեք պայմանները» յօդուածը «Մուրճ»-ում 1906, №11—12, երես 57—71. Ծ. Խմբ.

արշին մահուդ արտադրելիս աշխատանքի ո՞ր մասն է կատարել մեքենագէտը, որ մասը գործաւորը, որ մասը վերահսկողը, որ մասը մշակը—դեռ մի կողմ թողնելով վարպետի աշխատանքը: Մինչդեռ այդ բոլոր բան անողները, իբրև զանազան գործողութիւններ կատարողներ, հաւասարապէս անհրաժեշտ են յիշած մի արշին մահուդը արտադրելու գործում: Թէև, կամ աւելի ճիշտը որովհետև,—այդ բոլոր բանուորները պատկանում են տարբեր կաթիլգործիաների, նրանք այնքան անհրաժեշտ են միմեանց համար որ ոչ մէկը չի կարող կատարել իր գործը իր սեփական ֆանտազիայով և որ ժամին կամենում է: Հնոցապետը թէկուզ նա լինէր անարխիստներից ամենարմբոստը, այնուամենայնիւ չի կարող գալ ժամի 10-ին, եթէ ջուլհակները արդէն ժամի 6-ից կամ 7-ից կանգնած են իրանց դազվանների առաջ և սպասում են որ շոգին շարժման մէջ գցի նրանց: Պէտք է ոչ մի գաղափար չունենալ արդի արտադրութեան մասին երևակայելու համար որ իբր թէ կապիտալիստական կամ որևէ ժամանակաշրջանում անձնական ֆանտազիան կարող է որևէ տեղ գտնել մեքենաներով բանող արհեստանոցում և ընդհանուր աշխատանքը կարող է սկսուել կամ վերջանալ միասին բանողների սրա կամ նրա բմահաճոյքով: Այդպիսի արհեստանոցի շէմքում իւրաքանչիւր բանուոր, լինի նա դիրեկտոր, միխանիկ թէ հասարակ մշակ, հրաժարւում է իր կամքից և անհատականութիւնից, որպէսզի դառնայ աւելի կամ պակաս աւտոմատ, աւելի կամ պակաս նշանակութիւն ունեցող անիւ այն անագին մեխանիզմի մէջ, որ նրան ընթացք է տալիս և ստիպում շարժուել:

Հաւաքական (կոլլեկտիւ) աշխատանքի անհրաժեշտութիւնը և զանազան բանուորների փոխադարձ կախումը դառնում են կապիտալիստական կազմի հէնց իրազարգացումից ըզլտող սեփականութեան կոլլեկտիւ ձևի մտաւորական (ինտելեկտուէլ) տարրերը:

Մենք տեսանք, ուրեմն կապիտալիստական կազմի հէնց

իրա զարգացումից սղեղծուած նիւթական և մտաւորական տարրերը: Բայց դրանք նրա միակ տարրերը չեն: Ժամանակակից արտադրութեան ամենաբնորոշ երևոյթներից մէկն էլ արտադրող ոյժերի կառավարութեան անցնելն է՝ ոչ-սեփականատէրերի կամ պրոլետարների ձեռքը: Ինժինեըները, քիմիկոսները, ղերեկտորները, վարպետները վերահսկիչներ և այլն, մի խօսքով արդիւնաբերութեան զլխաւոր շտաբը կազմուած է վարձու ծառայողների միջից: Գիտական կրթութեան ինչ բարձր աստիճանի և հասած լինեն տնտեսական այդ ղեկավարները, ինչ անձնական ընդունակութիւններ ունենալու էլ լինեն նրանք, այնպէս անհրաժեշտ է նրանք իսկապէս մնում են նոյն վարձկանները, ինչպէս և այն բանուորները, որոնց նրանք հրամայում են և որոնցից տարբերում են լոկ իրանց աշխատավարձի քանակով և իրանց գոռոզութեամբ: Սակայն այդ ծառայողների մեծամասնութեան արտայայտած լաբէյական ամբողջ լրբութիւնը իրանց այն աշխատակիցների նկատմամբ, որոնք չնչին աշխատավարձ են ստանում, չի խանգարում այդ պարոններին ևս լիակատար կերպով կախուած լինել անգործ սեփականատէրերի և ֆինանսիստների քմահաճոյքից, որ հաւասարապէս օրէնք է ղեկավարների համար այնպէս, ինչպէս և բանուորների համար: Քանի որ արտադրութեան մտաւորական (ինտելլեկտուէլ) տարրերը այնպէս ինչպէս և արտադրութեան մկանային տարրերը մատակարարում է պրոլետարիատը, ուստի հէնց այդ հանգամանքի շնորհիւ հնարաւոր է—սեփականատէրերի ամբողջ մի դասակարգի կատարեալ անհետանալը եւ նրանց սեփականութիւնների հաւաքական կամ հասարակական դառնալը առանց ամենանուագ վնաս հասցնելու ընդ արտադրութեան:

Այդպէս ուրեմն, մարդկային հասարակութիւնները սկսւում են հասարակական կամ կոլլեկտիւ սեփականութիւնից: Մասնաւոր սեփականութիւնը սահմանափակ-

ւում է սկզբում—զուտ անձնական գործածութեան առարկաների իւրացումով (զարդարանք, ղէնք կայն), ապա տարածւում է տների, հողերի, գործիքների, կապիտալների վրայ և հասնում է իր բացարձակ ձեին բուրժուազիայի քաղաքական տիրապետութեան ժամանակ: Սակայն նախնական կոլլեկտեւ սեփականութիւնը այնուամենայնիւ երբէք վերջնականապէս չի անհետանում:

Մասնաւոր սեփականութեան և մերենայական արտադրութեան տարածման հետ միաժամանակ անուանական կամ իրաւական սեփականատէրը դադարում է անձամբ գործադրել իր սեփականութիւնը և սահմանափակում է բանուորների շահագործումով, որոնք աշխատում են այդ սեփականութեան վրայ և միայն իրանք են այդ սեփականութիւնը արդիւնաւէտ դարձնում:

Այդպիսով սեփականութեան գոյութիւնը այնուհետեւ այլեւ միտք չունի:

Միւս կողմից մասնաւոր սեփականութեան և մեքենաների զարգացման հետ միասին այդ սեփականութեան գործադրութիւնը աւելի և աւելի կոլլեկտիւ է դառնում: Այդ սեփականութեան գործադրութիւնը պահանջում է հող մի նոր, աւելի բարձր ձեւի կոլլեկտիւ կամ հասարակական սեփականութեան համար: Այդ հասարակական սեփականութիւնը պարզանում է ի հաշիւ մասնաւոր սեփականութեան նոյն ձևով և նոյն անհրաժեշտութեամբ, ինչպէս որ ինքը մասնաւոր սեփականութիւնը զարգացաւ ի հաշիւ նախնական հասարակական սեփականութեան:

D.

ԿԱՐԼ ՄԱՐՔՍԸ ԵՒ ՄԱՐՔՍԻԶՄԸ *)

1.

*Մարքսի կեանքը, սօցիալ-քաղաքական, նրապարականութեան
կան զործունէութիւնը եւ գրական վաստակները.*

Segui il tuo corso e lascia
dir le genti

Հետեի՛ր ճանապարհիդ, և թող
մարդիկ խօսեն, ինչ ուզում են.
Կամօ՛ք.

25

Մարքսի հիւանդութեան ուժեղացումը:—Նրա անարգել հետաքրքրութիւնը:
—Մարքսի գնահատութիւնը Անգլիայում:—Մարքսի կնոջ մահը:—Էնգելսի
ճառը:—Մարքսի աւագ դստեր մահը:—Ընտանեկան զժբախտութեան ներ-
գործութիւնը Մարքսի վրայ:—Մարքսի մահը:—Էնգելսի նամակները Լիբկ-
նեխտին և Զօրգէին:—Նմուշներ Էնգելսի անօրինակ համեստութիւնից:—
Էնգելսի ճառը Մարքսի դպագի վրայ:—Էնգելսի և Մարքսի մտաւոր ա-
ւանդը:—Կառուցիկն և Մարքսի մտաւոր անանդը:—Մարքսի երկերի ցուցա-
կը:—Մեր թեմայի մասին:

Քանի գնում, այնքան ուժեղանում և անբուժելի դառնա-
լու նշաններ էր ցոյց տալիս Մարքսի հիւանդութիւնը: Սոսկա-
լի հազը, բրոնխիտը և պլեւրիտը հանգստութիւն չէին տալիս
նրան, ահաբեկման մէջ էին դրել նրա ընտանիքին և մտերիմ-
ներին: Հիւանդացի էր նաև Մարքսի կինը, այնպէս որ բժիշկ-
ների խորհրդով Մարքսը իր ընտանիքով ստիպուած էր թափա-
ռական կեանք վարելու—բուժարաններ այցելելու:

Սակայն և ոչ մի արգելք չէր կասեցնում, և չէր
սպառում Մարքսի երկաթէ էներգիան իր կեանքին շնանքանին հե-
տեկում՝ կ'ենդանի հետաքրքրութեամբ: Միայն մահը կարող էր ար-
գելը լինել նրա հանճարեղ ուղեղի ֆունկցիաները շարժելու:

*) Տես «Մուրճ» № 1

Նրա բազմաթիւ նամակների ամեն մի տողը—մանաւանդ Զօրգէի հետ ունեցած նամակագրութիւնը, որ տեւել է մինչև 1881 թ. դեկտեմբերի 15-ը—վկայում է, որ ոչ նրա տառապալից հիւանդութիւնը, ոչ իր ընտանիքի ծանր վիճակը և ոչ նրա թանգազին բոպէսները խլող բազմաթիւ այցելութիւնները՝ մանաւանդ Գերմանիայից (որոնց թւում քիչ ֆիլիստրներ չէին լինում), յետ չեն մղում Մարքսին իր գիտական զբաղմունքներից, գործնական-քաղաքական երկույթներին, բանուորական շարժման և սոցիալիստական կուսակցութիւնների (մանաւանդ Գերմանիայում) գործունէութեան եռանդով հետեւելուց:

Քանի զնում, այնքան տարածւում, մատչելի է դառնում բոլոր քաղաքակիրթ ժողովուրդներին Մարքսի գիտական ուսմունքը: «Կապիտալ»-ի առաջին հատորը թարգմանուել էր արգէն գրեթէ բոլոր յայտնի լեզուներով: Իհարկէ «քննադատական» փորձերի այն տարափը, որ բուրժուական աշխարհի բոլոր «սորտի» գիտնականները տեղացին Մարքս ու մարքսիզմի հասցէին աւելի ուշ շրջանից է սկսում, թէև մինչև նրա մահն իսկ այդպիսի փորձեր չեն պակասել: Հետաքրքրական է նկատել, որ Մարքսի աշխատութիւնների վերաբերեալ գրական դնաճատութեան արտայայտութիւններ աւելի շատ և յաճախ են եղել (Մարքսի օրով), օրինակ, մի հեռաւոր Ռուսաստանում, քան այն երկրում, ուր Մարքսը տասնեակ տարիներ շարունակ ապրել, գործել է (Ինտերնացիոնալի մէջ) և արտագրել է իր մտաւոր ամենամեծ վաստակը, ունեցել է իր գրական-գիտական գործունէութեան ամենախտենդիւ ու փայլուն շրջանը: Անդլիայում, Մարքսի վկայութեամբ՝ «մաժոնայի և ֆիլիստրների այդ երկրում» 1881 թ. Բելֆոր Բաքսը հրատարակում է «Modern Thought» անունով ամսաճանդէսում մի մեծ յօդուած՝ «Նորագոյն մտածողութեան առաջնորդները», № XXIII Կարլ Մարքս» վերնագրով: Դա առաջին անգլիական հրատարակութիւնն է իր տեսակում, ուր հեղինակը գրական դնաճատութեան էջեր է նուիրում Մարքսին, ոգևորում նրա դարագլուխ կազմող նորագոյն գաղափարներով ու հայեացքներով և համարձակ տոնով կուում անգլիական ֆիլիստրութեան դէմ: Այդ յօդուածը (ոչ ազատ թերութիւններից ու թիւրիմացութիւններից), կրկնում ենք, իր տեսակում առաջինը, մեծ ուշադրութիւն և ազդեցութիւն է գրաւում Մարքսի անուան շուրջը:

Շուտով վրայ է հասնում ընտանեկան կեանքում մի դառն ու կսկծալից դժբախտութիւն: Հիւանդութեան, նեղութիւնների ու զրկանքների ենթակայ մարտնչող ծերունին զրկւում է իր սիրեցեալ կնոջից,—1881 թ. դեկտեմբերի եր-

կուսին մեռնում է Եննի ֆոն Վեստֆալեն Մարքսը, Կարլ Մարքսի հաւատարիմ և անմոռանալի կենակիցը: Կնոջ մահը հասցնում է Մարքսին ամենամեծ բարոյական ու ֆիզիքական հարուածը: Հարուածը դիպչում է նրա սրտին, ասում է Լիբ-կնեխտը իր յիշողութիւնների մէջ: Կնոջ մահը Կարլ Մարքսի մահն էր, դա գիտէին բոլորը, ուրբեր ճանաչում էին Մարքսին:

Սակայն ո՞վ էր մեծ յեղափոխականի կինը—Եննի Մարքսը,—թող խօսէ դրա մասին Էնգելսը: Մարքսի կնոջ դադարի վրայ Էնգելսը արտասանում է մի ընդարձակ ճառ, որ եզրափակում է հետեւեալ խօսքերով. «Բայց թէ ինչ է արել շարժման (բանուորական) համար գրեթէ 40 տարուայ ընթացքում մի կին, որ օժտուած է եղել այնպիսի բնադատական մտքով, քաղաքական այնպիսի տակաւով, այնպիսի եռանդուն և ուժեղ բնաւորութեամբ, բանուոր դասակարգի շահերին նուիրած ջանքերով,—դա յայտնի չէ դարձել հրապարակով, դա չի արձանագրուել առօրեայ մամուլի մէջ: Կրած պէտք է լինել նրա հետ այդ կռիւը, որպէս զի կարելի լինի հասկանալ և գնահատել այդ հազուագիւտ մարդուն: Բայց ես լաւ գիտեմ որ թէ կօմունիստների-հալածուածների կանայք պէտք է երկար ժամանակ յիշեն նրան, ապա մեզ համար ևս պիտի անմոռանալի մնան նրա խելացի և համարձակ խորհուրդները, —համարձակ՝ առանց անապարժութեան, խելացի՝ առանց վիրավորելու ուրիշի ինքնասիրութիւնը:» «Ես կարիք չեմ համարում թուել ու գրուատել այստեղ նրա անձնական արժանաւորութիւնները: Բարեկամները ճանաչում են նրան և չեն մոռանալ: Մենք կանգնած ենք այժմ այն կանանցից մէկի գերեզմանի առաջ, որոնք տեսնում են իրենց մեծագոյն բաղդաւորութիւնը այն բանի մէջ, որպէսզէ ուրիշներին բաղդաւորեցնեն»: 97)

Կնոջ մահից յետոյ Մարքսը համարեա կէս կեսնր է վարում: Նրա առողջական դրութիւնը մշտապէս վերականգնելու հեռաւոր յոյսեր անգամ չէր ցոյց տալիս: 1882 թ. բժիշկների խորհուրդով գնում է նա Ալժիր, ուր երկու ամիս մնալով և փոքր ինչ կազդուրուելով գալիս է հարաւային Ֆրանսիա՝ Մօնակօ, ապա Պարիզ իր աւագ դստեր (դարձեալ Եննի անունով) —Լօնգէի կնոջ—մօտ: Սեպտեմբերին Մարքսը կրկին վերադառնում է Լօնդօն: Մի քանի ամիս անցած վրայ է հասնում

⁹⁷ II. Лафаргъ, «Мои воспоминанія о Карлѣ Марксѣ», *кн.* 31—32.

մի այլ զժառանգութիւն, — կարճատե հիւանդութիւնից մեռնում է նրա աւագ զուտորը՝ Եննին, Մարքսի ամենասիրելի աղջիկը: Դրա մահը ևս մեծ հարուած է հասցնում ծերունի հօր առանց այն էլ քայքայուած ոյժերին: Մարքսի կենաց օրերը հաշուած էին, բժշկական բոլոր արուեստական միջոցները յոյսերն ու խորհուրդները, — ապարդիւն են անցնում: Քայքայիչ բացիւնները կազմալուծել էին երբեմնի այնքան կարծր օրգանիզմը, նրա թոքերը փաստուել էին մահացիօրէն: 1883 թ. մարտի 14 ին, ժամը 2-ին, 30 բուլէին (կէսօրին), իր բաղկաթոռի վրայ նստած, առանց չարհարանքի և ներքին մաքառումների կարլ Մարքսը 65 տարեկան հասակում ննջում է յաւիտեան — տալիս է իր վերջին լուռ հրաժեշտը այն աշխարհին, որի ծոցում նա ծնուեց, որի համար նա ապրեց և որի ապագայի համար նա անդուլ ու անգաղութում կռուեց ու մարտնչեց:

Ֆրիդրիխ Էնգելսը Մարքսի մահուան օրը անմիջապէս գրում է Լիրլինխտին նամակ, ուր ասում է ի միջի այլոց հետևեալը. «Մեր դարու երկրորդ կէսի ամենամեծ գլուխը դատարել է այլևս մոռնելուց»: «Չնայելով որ ևս այսօր երեկոյեան տեսել եմ նրան — շարունակում է Էնգելսը — անկողնի մէջ դիտկնացած պառկած, այնուամենայնիւ չեմ կարողանում պատկերացնել, որ այդ հանճարեղ գլուխը դադարել է իր հզօր մտքերով քնդմնադրելու երկու աշխարհների (Եւրոպայի և Ամերիկայի, Բ. Ի.) պրոլետարական շարժումը:

Ինչ մենք բոլորս նեղկայացնում ենք, — ենք նրա միջոցով, ևս ինչ ներկայացնում է իրենից այսօրուայ շարժումը — դա եղել է նրա տեսական և գործնական գործնելութեան միջոցով. առանց նրան մենք բոլորս մնացած կըլինէինք կոնֆուցիայի մէջ» (նօտրգիրը հեղինակինն է) 98):

Որքան կլասիք ու իմաստալից են Էնգելսի այդ խօսքերը, այնքան հիացմունք են պատճառում նրանք, իբրև անօրինակ համեստութեան արտայայտութիւն: Էնգելսը մի անգամ չէ առիթ ունեցել իր համեստութիւնը ցոյց տալու աւագ ընկերոջ առաջ, չնայելով որ կրտսեր ընկերը ևս իրատեսակ խոշոր մեծութիւն է եղել և ունեցել է թէև ոչ նոյն, բայց նմանօրինակ գլուխ, ինչպէս Մարքսը:

Մարքսի մահուան յաջորդ օրը Էնգելսը գրում է Ամերիկա՝ Ինտերնացիօնալի վերջին ընդհանուր խորհրդի անդամ Զօրգէլին, մահուան առթիւ մի նամակ, ուր ևս նա ի միջի այլոց ասում է հետևեալ նշանակալից խօսքերը. «Բնական անհրաժեշտութեամբ վրայ հասնող բոլոր եղելութիւնները կրում

98) W. Liebknecht, «Karl Marx zum Gedächtniss» Եր. 20

են իրենց մխիթարութիւնը իրենց մէջ, որքան էլ նրանք սարսափելի լինեն: Նոյնը և այստեղ: Գուցէ ղօկտօրների արուեստը (բժշկական միջոցները. Բ. Ի.) կարողանար Մարքսին մի քանի տարի ևս կեանք պարգևել. մի անօղնական... ոչ յանկարծ, այլ աստիճանաբար մահացող էութեան կեանք: Սակայն մեր Մարքսը չէր կարող այդ տանել: Ապրել, այնքան անկատար թողնուած աշխատանքներ թափուած առաջը, ունենալ Տանտալոսի ցանկութիւն այն բոլորը աւարտելու, բայց անկարող լինել,—ոչ, դա հազար անգամ աւելի դառն կը լինէր Մարքսի համար, քան դիւրին մահը, որ վրայ հասաւ նրան: «Մահը դժբաղութիւն չէ նրա համար, ով մեռնում է, այլ նրա համար, ով գերակենում է (überlebt)», սովորութիւն ունէր Մարքսը կրկնելու Եպիկուրի այս խօսքերը: Եւ այս հօգոր, հանձարեղ մարդուն արուեստական կերպով (բժշկական միջոցներով) սնել ու պահպանել որպէս մի տւերուած գոյութիւն, ...— ոչ, հազար անգամ աւելի լաւ է, ինչ եղել է, հազար անգամ աւելի լաւ է, որ միւս օրը տանենք մենք նրան գերեզման, ուր ննջում է իր կիւնը:» Մարդկութիւնը նուազուեց մի զլխով, եւ իրաւ ամենանշանաւոր զլխով, որ գոյութիւն ունէր ներկայումս: Պրօլետարիատի շարժումը առաջ կերթայ իր ընթացքով, սակայն վերացել է այն կենտրոնական առանցքը (Մարքսի մասին է խօսքը: Բ. Ի.), որին ֆրանսիացիները, ռուսները, ամերիկացիք, գերմանացիները դիմում էին վճռական բողոքներին, որպէսզի ամեն անգամ ստանան նրանից այն յատուկ ու անհակասական խորհուրդը, որը տալ կարող է միայն հանձարը և կատարեալ իրազեկը» 99) (նոտրգիրը մերն է):

Դարձեալ մի նմուշ կրտսեր ընկերոջ անսահման համեստութիւնից: Խոստովանելուէ, անպայման, որ էնգելսը իրաւացի չէ իր նկատողութեան մէջ: Կենտրոնական առանցքը պրօլետարական շարժման ամբողջովին չի վերացել, այլ միայն այնքան որքան այդ Մարքսին է վերաբերում: Իսկ այնքան, որքան դա իրան էնգելսին է վերաբերում, պահպանել է կենտրոնական առանցքը իր ոյժն ու ազդեցութիւնը մինչև 1895 թ., մինչև էնգելսի մահը: Այն, առաջ ընկերոջ մահից յետոյ, կրտսեր ընկերը, որպէս մի միջազգային-պրօլետարական վետերան-ռահմիւրան, շարունակեց կրկնակի և երրակի ջանքերով լինել բոլոր սոցիալիստական կուսակցութիւնների խորհրդատուն:

⁹⁹⁾ «Fr. Engel san Zorge» (տէս «Briete und Auszüge aus Brieten an J. A. Sorge u. Auszüge», Կր. 187—188.

Երեք օր յետոյ, մարտի 17-ին, Մարքսը ընդմիշտ իջնում է սառը հողի մէջ: Էնգելսը արտասանում է իր անմոռանալի ընկերոջ զագաղի վրայ մի ճառ, ուր նա իմիջի այլոց արտայայտում է հետեւեալ արժանայիշատակ մտքերը:

«Ինչպէս որ—ասում է նա—Գարվինը գտել է օրդանակն բընութեան վարդացման օրէնը, այնպէս էլ Մարքսը գտել է մարդկային պատմութեան վարդացման օրէնքը: Մինչև օրս իդէօլոգիական ժողովուրդների տակ թաղնուած այն հասարակ իրողութիւնը, որ մարդիկ պէտք է ամենից առաջ ուտեն, խմեն, բնակուեն, հագնուեն, նախ քան քաղաքականութեամբ, գիտութեամբ, գեղարուեստով, կրօնով և այլն զբաղուել կարող են. որ, հետեւապէս, անմիջական նիւթական-կենսական միջոցների արդիւնաբերութիւնը և դրա հետ միասին իւրաքանչիւր տնտեսական վարդացման աստիճանը՝ մի ժողովրդի կամ մի դաշնի շահի, կազմում է այն հիմնաքարը, որից զարգանում են (կամ որի վրայ կառուցւում են Բ. Ի.) պետական հիմնարկութիւնները, իրաւական հայեցողութիւնները, գեղարուեստը և նոյնիսկ կրօնական պատկերացումները տուեալ մարդկանց, և որից էլ պէտք է բացատրել այդ բոլորը.—բացատրել ոչ այնպէս (իդէալիստական աեսակէտից, Բ. Ի.), ինչպէս մինչ այժմ է եղել, այլ ընդհակառակը»: 100)

Մարքսի դուտորը—Աւելինի կինը—էլեանօր, նոյն թուականին գրում է «Progress» անունով Լօնդօնի մի ամսահանդէսում (№ 5) իր հօր մասին մի ընդարձակ կենսագրական, որ փակում է Շեքսպիրի հետեւեալ խօսքերով (որպէս գերեզմանագիր).

«— —the elements
So mixed in him that Nature might
And say to all world: This was a man!»

«— —Այսպէս խառնւում էին
Տարրերը նրա մէջ, որ արտաբերում է բնութիւնը
Եւ որոնք աշխարհին յայտարարում են՝ սա մի մարդ էր: 101)

Այն, նա մի մարդ էր առանձնայատուկ մեծութեամբ, առնական բոլոր խոշոր գծերով, անմեռ հանճարի բնատուր առաքինութիւններով: Նա մի մարդ էր, օժտուած երկաթէ կամքով, անյողզող ու անընկճելի էներգիայով, անպարտելի ոգով, անհատ յոյսերով, անվեհեր ձգտումներով: Եւրոպական ըէակցիա-

100) «Der Sozialdemokrat», 1883 թ, №13.

101) W. Liebknecht, «K. Marx zum Gedächtniss» էր. 19.

յի և բռնապետութեան բոլոր հալածանքներն ու ճնշումները, տարագրութեան դառն ծանրութիւնը, անտանելի զրկանքներն ու նեղութիւնները մաղաչափ անգամ յետ չկասեցրին պրոլետարիատի մեծ բարեկամին իր մարտական դաշտից: Նա մի մարդ էր, որ 20 տարեկան հասակից սկսած ամենայն հաւատարմութեամբ հետևել է Դանտէի 'նշանաբանին' «Հետեիր ճանապարհիդ և թող մարդիկ խօսեն, ինչ ուզում են»,—ինչ ուզում է, թող խօսէ ու գործէ կառավարական, բիւրօկրատական-ոստիկանական եւրօպայի գիտնական կաճառների պաշտօնական ներկայացուցիչներով, իր բուրժուական և ֆէօդալ արիստոկրատիական հասարակական կարծիքով,—փոյթ չէր կարլ Մարքսի համար: Նա մի մարդ էր, գաղափարի մի անդուգական զինուոր, խրոխտ ու համարձակ, խիզախ ու անպարտելի, որ իր բոլոր ոյժերով ու մեծութեամբ նուիրուելով մարդկութեան ատուած ու արհամարհուած, ճնշուող ու շահագործուող դասի սրբազան դատին, ամենայն խնամքով ու ճշտութեամբ ձեռակերտել է այդ դասակարգի—դրա հետ միասին և ընդհանուր-մարդկային հասարակութեան—ազատագրական դիտական շէնքը:

Դա մի փշոտ ու մացառոտ ճանապարհ է, քայց ևւ այնպէս պատմական միակ հստատառն ուղին, որով բնթանում է մարդկային հասարակութիւնը դէպի լուսաւոր ու ազատ ապագան:

Կարլ Մարքսի մահուանից յետոյ, տարակոյս չկայ, որ Ֆրիդրիխ Էնգելսի գործնական ու տեսական աշխատանքները պիտի կրկնապատկուէին: Աւագ ընկերօջից յետոյ կրտսեր ընկերը ոչ միայն շարունակեց մնալ խորհրդատու կենտրոնատեղին միջազգային պրօլետարիատի շարժումը ղեկավարող կուսակցական մարմինների համար, այլև Մարքսի թողած անկատար աշխատութիւնները կազմում էին Էնգելսի համար ի կատարածման մի խիստ ծանր, քայց նոյնքան ևւ հաճելի աւանդ: Էնգելսը պիտի հոգար «Կապիտալ»-ի առաջին հատորի երրորդ հրատարակութիւնը և աւարտէր յաջորդ հատորների մանուակրիպտի թերութիւնները, ապա հրատարակէր: Երկրորդ հատորը հրատարակում է Մարքսի մահից երկու տարի յետոյ, 1885 թ., նրա ծննդեան օրը (մայիսի 5-ին), իսկ երրորդ հատորը (իւր երկու մասերով) հրատարակում է 1894 թ., մի տարի առաջ Էնգելսի մահուանից: Անսլայման այդ ծանր աշխատանքը շատ է խանգարել Էնգելսին ինքնուրոյն հետազօտութիւնները շարունակելու: Եւ գաղափար կազմելու համար, թէ ինչպիսի դրժուարութիւնների ու բարդութիւնների հետ են կապուած ե-

դեմ՝ փշրանք ձեռագործներից վերակազմել «Կապիտալ»-ի I հատորի շարունակութիւնը այնպիսի հարազատութեամբ, ինչպիսին ինքը Մարքսը կանէր, — դրա մասին գաղափար կազմելու համար, պիտի կարդալ իրա էնգելսի ընդարձակ յառաջարկները:

Էնգելսի հրատարակչական ծառայութեան ամենագեղեցիկ պատկերաւոր զնահատութիւնը տուել է դոկտոր Վիկտոր Ազլերի գրելը «Wiener Arbeiterzeitung»-ի մէջ: «Մարքսի» Կապիտալի I և III հատորների հրատարակութիւնը — ասում է նա — կազմում է վերջին ընթան, որ Էնգելսը նուիրել է պրօլետարիատին: Մենք ասում ենք լոկ «հրատարակութիւն», մինչդեռ դա իրապէս մի նորաստեղծում է: մի քարձր գործի պատկում, չնայելով որ Էնգելսը մեծ հոգիների համեստութեամբ (նոսրերգիրը մերն է) իրենք ցածր էր դասում իր ընկերոջը երկերից: «Կապիտալի» երկու հատորներից Էնգելսը ամբաժայռ կառուցում էր մի յարատե արձան է կանգնեցրել իր ընկեր Մարքսի համար, և առանց ինքը ցանկանալու՝ քանդակել է նա այդ արձանի վրայ իր անունը անջնջելի տառերով: Ինչպէս որ Մարքսը և Էնգելսը կեանքի մէջ անբաժանելի են եղել, այնպէս էլ «Կապիտալ»-ը չպիտի մէկի անունով կոչուի, այլ անսեռագիտութեան պատմութեան մէջ պէտք է միշտ կոչուի Մարքսի և Էնգելսի «Կապիտալ»-ը:»

Ասկայն «Կապիտալ»-ի վերջին հատորներով չէ սպառուում Կարլ Մարքսի մտաւոր աւանդը: Մինչև օրս իսկ շարունակաբար հրատարակում են նրա թողած փշրանքները, գրական արտադրութիւնները: Միակ մարքսիստը, որ ձեռնհաս է Էնգելսի հրատարակչական ծառայութիւնը կատարել Մարքսի մնացած ձեռագրների նկատմամբ, դա, անտարակոյս, Կարլ Կաուցկին է: Նա ձեռնարկել է հրատարակելու՝ աւելի ճիշտ լրացնելու ևւ աւարտելու Մարքսի վերջին խոշոր աշխատութիւնը՝ «Theorien über den Mehrwert» («Թէօրիաներ յաւելեալ արժէքի մասին») վերնագրով, ուր Մարքսը ժամանակագրական կարգով բնագիտութեամբ է բազմաթիւ յայտնի տնտեսագէտների թէօրիաները և տնտեսագիտական սիստեմները: Կաուցկին հրատարակել է արդէն երկու հատորը (1905—06 թ.), շուտով լոյս կը տեսնէ երրորդը:

Սոսեւ այստեղ «Կապիտալ»-ի I և II հատորների և Մարքսի վերջին աշխատութեան մասին, ինչպէս վարւում է ինք իր օրով լոյս տեսած գրական վաստակների նկատմամբ, աւելորդ ենք համարում, որովհետեւ Մարքսի թէօրիաների մասին խո-

սելու ժամանակ յաճախ պիտի յիշատակուեն և շոշափուեն նրանց մէջ պարունակող պրոբլեմները:

Այստեղ կարևոր ենք համարում ժամանակագրական կարգով թուել այն բոլոր երկերը (բացի բազմաթիւ նամակներէց), որ հեղինակել ու արտագրել է Մարքսը՝ առանձին գրքերով, թէ հրապարակախօսութեամբ: Կը յիշատակենք միայն առաջին հրատարակութեան թուականը և տեղը:

1842 թ. Բեռլինում Մարքսը հանդէս է գալիս իր բազմաթիւ յօդուածներով (մեծ մասամբ առաջնորդողներ) «Rheinische Zeitung օրգանում:—1844 թ. Մարքսը Ռուզէի հետ միասին հրատարակում է Պարիզում «Deutschfranzösische Nahrbücher» հանդէսը, ուր նա երկու նշանաւոր յօդուածներ է գրում Հեգելի իրաւական փիլիսոփայութեան և հրէական հարցի մասին:—1845 թ. Ֆրանկֆուրտում (a. M.) Մարքսն ու Էնգելսը հրատարակում են «Սուրբ ընտանիքը» նշանաւոր պոլիմիկական գրութիւնը:—Փոքրիկ յօդուածներ (անոնիմ) Պարիզում հրատարակուող «Vorwärts» օրգանում, 1844—յօդուածներ (անոնիմ) Բրիւսելում հրատարակուող «Deutsche Brüsseler Zeitung» օրգանում, 1846—47:—Փիլիսոփայութեան թշուառութիւնը, Փարիզ, 1847 թ.:—«Ճառ ազատ առևտրի մասին» Բրիւսել, 1848.:—Մարքսը Էնգելսի հետ միասին՝ «Կոմունիստական մանիֆեստը», Լոնդոն, 1848.:—յօդուածներ «Neue Rheinische Zeitung» օրգանում, Բեռլին, 1848—49 թ., որից արտատպւում է նրա «վարձու աշխատանք և կապիտալ» բրոշիւրը:—Երկու քաջաքական պրօցեսներ (Մարքսի երկու պաշտպանողական ճառերը) 1849 թ. Բեռլինում:—«Յեղափոխութիւնը և հակայեղափոխութիւնը Գերմանիայում», 1848 թ., Լոնդոնում:—«Neue Rheinische Zeitung Revue», Համբուրգ, 1850 թ., ուր տպւում է ի միջի այլոց Մարքսի «Դատակարգային կոիւնները Ֆրանսիայում» աշխատութիւնը:—«Լուի Բոնապարտի 18-րդ բրիւմերը», Նիւ-Եօրք, 1852 թ.:—«Մերկացումներ Քեյնի կոմունիստների պրօցեսի մասին», Բազել, 1852 թ.:—Յօդուածներ «New-York Tribune» օրգանում, 1853—1860 թ.: «Ժողովուրդը», Լոնդոն, 1859 թ.:—«Քաղաքատնտեսութեան քննադատութիւնը», առաջին տետր, Բերլին, 1859 թ.:—Պարոն Ֆոգտը, Լոնդոն, 1860 թ.:—«Միջազգային բանուորական խմբակցութեան ինսուլդուրալ ազդեանք», Լոնդոն, 1864 թ., ապա Ինտերնացիօնալի ընդհանուր խորհրդի բոլոր հրատարակութիւնները մինչև 71 թ., Լոնդոնում:—«Կապիտալ» I հատ. 1867 թ. Համբուրգում, II հատ. 1885 թ. և III հատ. 1894 թ.

նոյն քաղաքում:—«Թէօրիաներ յաւելեալ արժէքի մասին» I և II հատ, 1905-06 թ. Շառլադարտում:

Սա ըստ հնարաւորին կատարեալ ցուցակն է Կարլ Մարքսի մտաւոր արտադրութիւնների, որ թւում է էնգելսը մինչև իր մահը հրատարակուածները:

Դեռ որ աստիճան բազմակողմանի ու բեղմնաւոր կը լինէր Մարքսի գրիչը, եթէ նա իր տարադրուած դրութեամբ այնքան մեծ գրկանքների ենթակայ չլինէր շարունակ, եթէ նա քիչ զրադուէր քաղաքական խնդիրներով, այնքան չխորատուգուէր պրակտիկայի, ագիտացիայի մէջ, այլ ամբողջապէս նուիրուէր կարիքնետային—գիտական գործունէութեան. նոյնիսկ նրա երկարատև հիւանդութիւնը և շուտափոյթ մահը (65 տարին մեծ հասակ չէ) թոյլ չտուին նրան սկսածը լրացնել, մինչդեռ Մարքսը շատ նորերը պիտի սկսէր:

Մենք տւարտեցինք Կարլ Մարքսի կենսագրականը: Մինչև այստեղ մենք ճանաչեցինք Մարքսի կեանքը, նրա հրապարակախօսական, սոցիալ-քաղաքական գործունէութիւնը և իմացանք նրա գրական վաստակները,—ասել է ի ու լի բովանդակութիւնը մեր յօդուածների I սերիայի մէջ յայտարարուած բաժնի: Մինչև այստեղ մենք ճանաչեցինք Մարքսի պրակտիկ գործունէութիւնը, հրապարակական-հասարակական մեծութիւնը, կարճ՝ նրա յիդափոխական դէմքը: Մեզ մնում է դեռ ևս ճանաչել Մարքսի տեսական գործունէութիւնը, կարիքնետային-գիտական մեծութիւնը, կարճ՝ նրա մտաւոր-գաղափարական դէմքը: Սակայն նախ քան այդ մեծ բաժնին անցնելը, մենք մի փոքրիկ յտելուած ունենք Մարքսի ընդհանուր կենսագրականին յարակցելու. մենք կարեւոր ենք համարում՝ պատկերացումը լրացնելու համար, ճանաչելու Մարքսի նաև մարդկային քնտրութեան մեծութիւնը. Մարքսը, որպէս անձնաւորութիւն, որպէս ընտանիքի հայր, ամուսին, ընկեր, հասարակութեան անդամ և այլն:

Այդ խնդրին կը դառնանք մենք միւս անգամ:

(Կը շարունակուի)

Բ. Իշխանեան:

ՔՆՆԵԳՆՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԸՏԵՆԱԽՍՈՒԹԻՒՆ

Դ. Պլեխանով Ռյժ և. ԲՈՆՈՒՔԻՆԸ. հրատ. «Կեանք»-ի, գինն է 5 կոպ.

Յեղափոխական ուղիղ զործակերպը կուսակցութիւնների գործունէութեան ամենակարեւոր մասն է: Խակմիտ խենթութիւնների կամ յեղափոխութեան Ալֆոնսների մշակած տակտիկան a la՝ մեր ազգային-յեղափոխականները միայն մի հետեանք է ունենում. 300 հազար անգէն ժողովուրդի սոսկալի ջարդ, հազարաւոր գիւղերի աւերումը, սով, գաղթ և ամբողջ գաւառների ամայութիւն, թշուառութիւն: Այդ տակտիկան ձեռնառու է «բուրժուաներից» չորթած փողերով ապրող «ղեկավար» Ալֆոնսներին միայն, իսկ ժողովուրդը տանում է դէպի կատարեալ կործանում, այլասերում: Համաշխարհային պատմութեան մէջ դժուար է գտնել աւելի սոսկալի ոճրագործութիւններ մի ժողովրդի կեանքի դէմ քան այնպիսի անարխիստական—ալանտիւրիստական—ֆիդայական փորձեր, որոնք կատարւում են մի խումբ անգիտակից ըմբոստների կողմից հայ մասսան զօռով «ապստամբեցնելու» միտումով: Գաղաքակիրթ երկրներում ճիշտ է լինում են անհատական անարխիստական փորձեր, որոնց զոհը ինքը փորձ կատարողն է: Իսկ մեզանում, ժողովրդին զօռով թնդանօթի և սուխնների առաջ մղողները իրանք կտուրներից են նայել ընդհարման վրայ և ծլկել վտանգից իրանց թանգագին անձը հայ ազգի համար պահպանելու նպատակով... Այդպիսի «յեղափոխական» «ղեկավարները» ոչ միայն խակմիտ մարդուկներ են, այլ և բարոյական ճիւղներ, որոնցից ամեն բան սպասելի է, բայց ոչ իսկական յեղափոխականի գիտակցութիւն:

Ալանտիւրիստական-բուհատարական այդ ցուցամոլ տակտիկային ամենաուժեղ հարուածը տալիս է գիտական սոցիալիզմը:

Սոցիալ-դեմոկրատների այն մասը որ ըմբռնում է Մարքս-էնգելսեան թէօրիայի ոգին, երբէք չի կարող համակրել ապստամբական խլրտումների այն սխտեմին, որի հետեանքը տնտեսական զարգացման կատարեալ կործանումն է:

Պլեխանովի այս բրոշյուրի մէջ շօշափուած է այն հարցը թէ բանուոր դասակարգի լիակատար ազատութեան համար մղուող կռուի մէջ զրպիսի գործելակերպ պիտի ընդունուի: Անարխիստները համար յեղափոխական միջոցները և բռնի գործողութիւնները հոմանիշ են: Նոյնը և մեր quasi—սոցիալիստ դաշնակցականների մօտ, որոնք դեռ ամառս ներբողներ էին շոայլում անարխիստներին, աշնանը՝ սպառնալիքներ, իսկ այսօր... հալածում են և կոտորում նրանց...

Պէտք է տարբերել ոյժը բռնութիւնից:

Պլեխանովը գտնում է որ «ապստամբութիւնը» և «բռնի գործողութիւնները» միշտ հանդիսանում են իրրե հակայեղափոխական ակտեր, երբ փոխանակ մեկ մօտեցնելու մեր նպատակին,—աւելի հեռացնում են նրանից: Մինչդեռ այն միջոցն է ամենայեղափոխականը, որ եղածներից աւելի արագ է հասցնում մեկ առաջադրած նպատակին—յեղափոխութեանը:

Անարխիստները թէև իրենց ուղղութեամբ կողմնակից են յեղափոխութեան, բայց իրօք իրենց գործելակերպի շնորհիւ ուժեղացնում են ըէակցիան, դառնում են նրա ձեռքում գործիք: Միև կողմից կապիտալիստները թէև կողմնակից են տիրող դրութեան, սակայն անկախ իրենց կամքից արագացնում են բռն յեղափոխական ընթացքը, որովհետև ինքը կապիտալիզմը բերում է իր հետ միասին, հասարակական-տնտեսական կազմի հինական փոփոխութեան շնորհիւ, նաև իր ղերեզմանափորին—բանուորութիւնը: Իւրաքանչիւր մի գործունէութիւն, որ փոփոխում է երկրի տնտեսական պայմանները, արագացնելով կապիտալիստական կարգերի զարգացումը—արդէն յեղափոխական գործունէութիւն է: *) Հետեաբար, այն գործունէութիւնը, որի հետեանքը մի երկրի տնտեսական կատարեալ քայքայում է, աղվարնակութեան բնաջնջում և մնացածների մուրացկանութիւն—ըէակցիան «յեղափոխութիւն է»: Մեր Դաշնակցութեան և Հնչակեանների 15 տարուայ գործունէութիւնը, օրինակ, միայն ըէակցիա և չարիք է եղել հայ ժողովրդի համար: Տնտեսական քայքայումից, ժողովուրդը կոտորելուց բացի այդ երկուսն էլ անբարոյականացրին աշխատասէր հային, նրա մէջ առաջ բերան մաֆիական ընկերակցութիւններ և ղուլղուրութիւն, որոնցից ազատուել շատ

*) Այս մտքով էր որ մենք ասել էինք շատ առաջ. «Ուղղաղ կուլտուրական զարգացումը ինքը արդէն մի հզօր գործօն է և սոցիալիստական կարգերի աստիճանական յեղափոխողը: («Մուրճ» 1906, № 6, էր. 153 և № 8, երես 89

դժուար պէտք է լինի: Այդ մուար վարդապետութիւնների դէմ մաքառողը կարող է լինել միայն մաքուր սոցիալ-դեմոկրատիան:

Պրոլետարիատի դասակարգային գիտակցութեան զարգացումը ժամանակակից սոցիալիստների համար ամենայնդպիտ խական միջոցն է: Սոցիալ-դեմոկրատները չեն ժխտում ստիպողական միջոցներն, ինչպէս և չեն հրաժարուում խաղաղ ագիտացիայից, նրանք շատ լաւ գիտեն որ որոշ դէպքերում բռնի միջոցներն անխուսափելի են: Բայց իմանալով այս միջոցն ժամանակ և գիտեն այն թէ այդ ստիպողական ոյժի և բռնութեան միջև խոր անդունդ կայ: Եւ սոցիալ-դեմոկրատները հէնց նրան են ձգտում որ ձեռք բերեն միայն և միայն այդ ոյժն: Ինչ վերաբերում է բռնութեան—այդ կարող է գործադրուել միմիայն որոշ դէպքերում, միշտ ի նկատի ունենալով և կշռելով հետեանքները: Բռնատարական—անարխիստական գործելակերպը «ֆիդայիզմը» միայն պարտութիւն են բերում և բէակցիան ուժեղացնում տասնեակ տարիներով յետ դրելով մի հրկրի բնական կվոլիւցիան:

Ի նկատի ունենալով այն խուժանամիտ վարդապետութիւնը լեղափոխութեան մասին որ պատուաստել են մեր ժողովրդի մէջ ֆիդայական—դոչիական տիպի քարոզիչները, ցանկալի է անշուշտ իբրև հակաթոյն մեր ժողովրդի լայն խաւերում տարածուած տեռնել յիշատակած բրօշիւրի նման զրբեր: Այս գրքոյկի թարգմանական լեզուն դժբախտաբար այնքան էլ դիւրամարս չէ:

Փիդայական գրականութիւն. 1) Ա. Ահարոնեան «Ազատութեան ճանապարհին» 2) Մ. Յովհաննիսեան «Դաշնակցութիւնը և նրա հակառակորդները», «Գորդեան հանգոյց» 3) Ս. Մելիք Սողոմոնեանի հրատարակած «Արեան Չայներ», 4) «Դրօշակի» շարականները նուիրած դաշնակցութեան սուրբ վկաներին, մարտիրոսներին և առաքեալներին:

Նկատուած է որ զանազան աղտոնքների հիմնադիրները այնքան ծայրայեղ չեն եղել, որքան նրանց ֆանատիկոս հետեւողները, մանաւանդ երբ հարց է եղել պաշտպանել այդ ազանդի տիրապետութեան միջոցով նաև վարիչներին, անձնական, փառասիրութիւնը և շահասիրութիւնը: Այդ վարիչները, օրինակ, քրիստոնէութեան, մահմեդականութեան և ճիզուլիթութեան

մոլեռանդ շէֆերը, մի կողմից անզուսպ հալածանք են քարոզել իրենց գերիշխանութիւնը չընդունողների դէմ, միւս կողմից ամեն տեսակ բարիքներ շնորհել հետեւողներին. հակառակորդներին դէմ հուր, սուր, տանջանք, հալածանք, հայհոյանք, զրպարտութիւն, արատաւորուն, իսկ հետեւողների ոճիրների և կեղծիքների քողարկում, խրախոյս, պաշտօններ, իշխանութիւն, գովասանք, փառաբանութիւն, ներքող, խնկարկութիւն սրբասացութիւն, աստուածացում և այլն և այլն: Քննադատութեան, գիտակցական վերաբերմունքի դէմ՝ հաւատաքննութիւն, սուր, հուր, նզովք, իսկ ոչխարամիտ հետեւողների, խուժանի երեսին շողոքորթութիւն, քծնութիւն և սուտումում առասպելներով երկրի և երկնքի արքայութիւն: Եւ ահա միշտ խուժանը մոլորուած, խարուած պահելու համար խնամակալում են նրան ամեն տեսակ «մոլար» վարդապետութիւններից, արգելում նրան լսել և կարգալ հակառակ կարծիքներ, տարածում են տասնեակ հազար օրինակներով ժողովրդի առողջ միտքն և բարի խիղճը խեղաթիւրող հիւանդոտ գրուածքներ, թոյն, օֆիօն, հաշիշ: Եւ ապիկար, անգիտակից խուժանը հիպնոսացած ինքն է միջոցներ տալիս որ իր ուղեղն ու սիրտը այլանդակեն, ապականեն այդ «ուղիղ» վարդապետութեան մէջ շահագրգռուած զանազան անվանտիրիստներ: Մի այդպիսի «ուղիղ» վարդապետութիւն, մասնային հոգեկան հիւանդութիւն, փսիխոլ տարածող ընկերակցութիւն ներկայացնում է մեր կեանքում դաշնակցութիւն կոչուած «կուսակցութիւնը», որ սկզբի տարիների միամիտ իդէալիզմն և ուտոպիկ վերջին 10 տարիների ընթացքում մոռացութեան տալով դառաւ ուղղակի մի ճիգունիթական ոճրախնամ միութիւն: Երբ հնարաւոր եղաւ Ռուսաստանում ազատ քննադատել այդ ընկերակցութեան գործերը—դժուար չէր ժողովրդի խոշի մերկացնել այդ վարհուրելի մտաւոր—բարոյական սիֆիլիսը, այն կեղծիքը, այն հարստահարչական ցանցը որ բուն էր դրել մեր կեանքում: Սկսուեց մի կատաղի պայքար: Շէֆերի անկոնտրոլ սատրապութիւնը, քրմական անսխալականութիւնը, ինչպէս և հայ ժողովրդի հաշուով ապրող այդ «յեղափոխութեան» պարազիտների գոյութիւնն էր վտանգուած: Եւ ահա մերկացումներ ի կարկոտ տակ դրանք գլուխ կորցրած մերթ կրուշեվական սպառնալիքներ էին թափում, մերթ լուտանք, այսօր մի սուտ էին ասում, վաղը մի նոր սուտ հնարելու համար որ աւաջուայ սուտը ծածկեն, այսօր մի զրպարտութիւն էին անում, վաղը միւսը. այսօր մի տեղ պաշտպանում էին այն, ինչ վաղը մի այլ տեղ նոյն բանը պախարակում էին: Այսօր սուրբ էին անուանում մէկին, որ վաղը նրան խաչագող ցոյց տան, այսօր մէ-

կին «հերոս» էին շինում, որ վաղը նրան «խուլիդան» յորջորջեն, այսօր բարձրացնում էին ցեխից սրիկային, որ վաղը շիտակ մարդուն ցեխի մէջ գլորեն:

Այժմ շատ բան պարզուեց ժողովրդի առջև և դաշնակցութիւնը աշխատում է մի կերպ դուրս պրծնել իր վատ դրութիւնից և փրկել իր անցաւոր փառքը, հրապարակ նետելով իր «ականաւոր հեղինակութիւնները»: Նորից զբաղուել զրանց արտատպած «գոհարների» վերլուծմամբ այժմ աւելորդ աշխատանք է: Վերև յիշած ֆիդայական հրատարակութիւնները հարուստ նիւթ են պարունակում «դաշնակցական փիլիսոփայութիւնը, քաղաքականութիւնը և գեղարուեստական ստեղծագործութիւնները» լաւ ճանաչելու համար: Մի վախեցէք համօժէն փիլիսոփայի կարկատաններից և սոփեստութիւններից. նրանք այնքան հակասական են և գոհնկօրէն կեղծ որ դժուար չի լինի քննական բովից անցնել այդ հետեւօժէն կոյտը:

Ֆիդայական գեղարուեստը՝ «բեկեւորիստական» և «բանաստեղծութիւնը» մի ժառիւ ունի. աստուածացնել ֆիդային, հայդուկին և հաւատացնել ամբոխին թէ արեւան վրէժինդրութիւնը, քիւրդ և տաճիկ սպանելը միակ ճանապարհն է «Հայաստանը ազատելու»: Այդ «արեւան բոմանտիզմը» անհատական քաջասրտութեան կուլտը հասցրած է զառացանքի, ֆանատիկոսութեան: «Մանր-բուրժուական ուտոպիզմի» կատարեալ սնանկութեան համար ուրիշ գրական ապացոյցներ հարկաւոր չեն:

«Արիւն վոթել» — ահա մարդկային միակ արժանիքը, ֆիդայական ըմբռնողութեամբ:

Եւ ժողովրդի մէջ տարածում են այդ այլասերող գրուածքները, այդ այլանդակ երգերը տասնեակ հազար օրինակներով... մեր առջև կարծես կանգնած լինեն պոտող գերվիշների աղանդի նման մի ցաւագար ընկերակցութեան անդամներ և «արիւն, արիւն, ժուրթէք, կոտորեցէք, քրդի և թուրքի արիւնը խմէք» ճիւղային պարի մէջ մոլեգին կառանչներ արձակում և ողևորում իրանց աղանդակիցներին:

Այդ ճիւղային արիւնշտութեան քարոզները մեր կեանքի մէջ գտել են արձագանքներ: Եւ թէ ինչպէս է ըմբռնել «ժողովուրդը» այդ «փիլիսոփաներին» և հրապարակասօս-փանտաստներին — այդ երևում է «Արեւան Ձայնի» մէջ իմի ժողոված ֆիդայական ստեղծագործութեան գոհարներից:

Աւելի կանգ առնենք «Արեւան ձայներ» կոչուած ֆիդայական երգերի ժողովածուի վրայ: 125 երգերից մի գլուխ լըսում էք. «Ֆիդային էր դաշնակցական՝ վրէժ լուծում. սոսկաց

քիւրդը, մի ժամուայ մէջ Մարդիկ ցեղը (քրդական) ջնջուեցաւ, Խանասորայ կանաչ դաշտը կարմիր գոյնով ներկուեցաւ: Առէք հրացան և ելէք հանդէս, տանջանքի մէջ է ձեր մայր-հայրենիք. միթէ չէք լսում նա կանչում է ձեզ, օղնութեան հասէք, հարազատ որդիք: Ձեր հրացանը վրէժով լցրէք, զարկէք թըշնամուն, թշնամուն դաղան, զարկէք ու բնկէք, միմիայն թէ կեցցէ, կեցցէ Հայաստան: Դէ՛հ կռուէք տղերք, մինչև շունչ վերջին, արժանի լինիք փառաց պսակին: Մեռնենք յուսալով, մերն է ապագան, մերն է և կեցցէ, կեցցէ Հայաստան: Մշու դաշտերը, Վան և Էրզրում պիտի ողողենք թշնամու արեամբ, այդ սուրբ երգումով ուխտել ենք ազգիս տալ Հայաստանին սուրբ ազատութիւն: Սիրելի դաշոյն, ախ, ատրճանակ, մանաւանդ մոսին, կեանք ևս դու հայուն, երբ քեզ ձեռք առնէ ֆիդան, երբ քեզ ձեռք առնէ հայդուկ ընդունակ, ցիր ու ցան կանէ թշնամու բանակ (!): Թշնամուց վրէժ, սրտիս թախիժը լուծող տաճիկից (?) , ցաւ փարատողը: Ժընկից եկած նուէր թանկագին, կռուող, անձնուէր այն քաջ ֆիդայուն ներշնչէ հոգի վեհ ազատութեան: Այս ղէնքով փրկենք ամբողջ Հայաստան (!): Ժընկից եկած մոսին հրացան տես: Սուրբ Դաշնակցութեան անվեհեր անուան անշէջ կրակը տուիր ֆիդայուն, որ փութայ դնայ ղէպի Հայաստան»:

«Ահա մայրիկ ևս դնում եմ, ազգիս համար զոհուելու, քաջ ընկերներով միասին անգութ քրդին ջարդելու: Պարզեցէք դրօշ վեհ դաշնակցութեան, լինի առաջնորդ մեր ազատութեան: Եկէք միմեանք ու քաջ հայդուկներ, վրէժ են կոչում մեր նահատակներ, մօսին հրացանը ձեռքերիս բռնած՝ թունաւոր փամփուշտ կռւթօններից ձգած: Ձինուած, պատրաստած վկայք անվեհեր, վրէժով լցուած առիւծի նման քաջ-քաջ կռոււմ են թուրքի դէմ դաժան: Թռէք հայեր, թռէք ղէպի Հայաստան: Արեւիք, արևմուտք, հարաւ և հիւսիս, դղրդաց ու թնդաց քաղցըր աւետիս *) հայկայ քաջ զաւակաց առոյգ կռւթօններից: Տաճկահայաստանը ոտքի է կանգնում: Առիւծաբար վրէժ, վրէժ է կանչում, արիւնով ներկոււմ են ըլլոր դաշտերը, արիւն է լոկ հոսում ըլլոր գետերը. թշնամին զարհուրած փախուստ է դիմում, անթիւ աւար և դանձ հայերին թողնում. «յաղթութիւն, հաշտութիւն» գոչեցին միաձայն. թշնամին կորած է, կեցցէ Հայաստան»...

Քաջ Անդրանիկը անվախ սուր առած,
Հայաստան դնայ վաղուց էր ուխտած,

*) Ախ, այդ... «Աւետիսները» և «աւետիսները»...

Աջ ու ձախ ջարդեց տաճկաց զինուորին,
Քիւրդերից մատաղ ըերել վանքերին (!?)...

«Դէհ կովկասի քաջեր, սուլուծի ճուտեր սիրէք ձեր սուսեր, առէք նիզակներ, հայ օրիորդներ, պճնեալ տիկիւններ, ծախէք ձեր զարդեր, առէք գնդակներ: Հարուստք ձեր ոսկին տուէք մեր ազգին, ձեր անգին (!?) անուն յիշեն սերունդներ: Դէհ, հայ ընկերներ, հեծէք ձեր ձիեր, անցէք սար ու ձոր, ահա կուռի դաշտ, թշնամին անհաշտ, մեր սուր թող ուտէ օսմանեան վաշտեր, ասաւ քաջ Մուրադ»...

Այդ ֆիդայական—հայդուկային դոնքիշոտային յոխորաանքները լքցնում են ամբողջ գիւրքը, որ մի քանի հրատարակութիւններ է տեսել և ֆիդայականութեան սօղմոսագիրքն է: Այն խայտառակ շովինիստական ոգին որ ներշնչել են իրապէս իրեաց կռուողների մէջ մտաւոր—բարոյական խելագարութեան տարածող այդ Հնչակեան-Դաշնակցական ընկերակցութիւնները, արտայայտւում է ամեն մի խօսքից: Բայց ահա մի քանի կրօնոր «բանաստեղծութիւններ» ևս հայդուկային երգերից.

...Պիտի աշխատենք, որ քեզ *) նորոգենք.
Քո մէջ եղած թուրքերին վանենք,
Պէտք է չունենայ տաճիկն իրաւունք,
Թափել աչքերիցդ արիւն-արցունք.
Այլ մեր վրէժը նրանցից առնենք,
Մեր սուած տանջանքն կրկին յետ դարձնենք:

Ունինք մենի զէնք, ունինք հրացան.
Կազմենք մեր խորհուրդ. առնենք մենք սահման:
Քանի՜ մենք մնանք այլոց լծի տակ,
Պէտք է սովորենք քանդել Տաճկաստան՝
Որ լսողն ասէ. «կեցցէ Հայաստան»:

(Եր. 29)

Եամա՞ն եկաւ. քան ֆիդան,
Սարսափ տիրեց բանակին.
Փախչում էին դէպ լեռներ
Վախկոտ զօրքեր ահազին

(Եր. 32)

*) Այսինքն «Անուշ Հայաստան»

Մուծ գիշերին անվախ ֆիդան,
Ազատօրէն ան կուգայ.
Արի զնանք Մայր-Հայաստան
Անդրանիկը դէմ կուգայ:
Հայերուս մէջ վասակներու
Թիւը արդէն պակսում է.
Հայ պատանին սուրը ձեռքին
Նոցա մաս-մաս մորթում է

(Եր. 37)

Պաշարեցին Խանաց ձորեր.
Իաշնակցուձեան քաջ հայդուկներ.
Հուն Շէրիֆի բիւր վրաններ.
Կեցցէք, կեցցէք հայ հերոսներ,
Որ ջարդեցիք շուն քրդեր:
Յարձակուեցան քրդաց վրան,
Սարսափեցրին Շարաֆ աղան,
Կին ու աղջիկ, փոքրիկ տղայք.

(Երես 59)

Ել, ֆիդայի, առ զէնքերդ,
Գնա դէպի իսլամին
Զօրքեր ցրէ, բանակ կոտրէ:
Ճաքացուր չար Սուլթանին

(Եր. 90)

Ես պարծելն ինչ է չդիտեմ,
Եւ ուսում ալ ես չունեմ.
Միայն թէ քաղցր՝ երգել գիտեմ
Եւ զէնք շարժել սուրճ որսով
Իմ եղբայրս է իմ մատուղէր,
Եւ իմ զսրդս են փամփուշտները,
Իմ սիրելիս իմ սարերս են,
Եւ իմ ընկերս իմ մօսին:

(Եր. 92)

Թող կորչեն տանիկները
Հայաստանի սուրբ հողէն,
Իսլամական անարդ լուծը
Թող ջնջուի Հայաստանէն...

Հայի հացը, հայի ջուրը
 Բաւական է տաճիկն ուտէ
 Եւ զարշնկի պիղծ բերանով
 Հայութիւնը անարգէ:
 Աչքերի տեղ—աչքեր հաններ,
 Ատամի տեղ՝ ատամը,
 Մեր մէկ հաւը զողացողին
 Ամբողջ տունը թալաններ:

(Եբ. 96)

Հայեր, ջարդներ քիւրդ ու տաճիկ,
 Մեր պապերի վրժիռ լուծէք,
 Նրանց կայքը մեզ զարծնէք,
 Սուրբ հաւատը բարձրացնէք:
 Զարթիր, զարթիր՝ քաջ Սորկոտեան
 Զարթիր հրացանդ բռնէ,
 Քիւրդի աչքերն անվախ փորենք,
 Ատամները փշրենք,
 Լեզուն ծոծրակից զուրս հանենք
 Սրտերին արձիւնը հալենք եւ այլն:

(Եբ. 100)

Այդ անհամ, անճաշակ, ագէտ, գւեհիկ, վայրենի ցնդա-
 բանութիւնները շովինիզմից բորբոքուած ուղեղներում կրկնուում
 են և կովկասի հայ-թուրքական ընդհարումներին նուիրուած
 երգերում: Այդ հիւանդոտ արիւնոտւշտ գաշնակցական ստեղ-
 ծագործութիւններից մի երկու նմուշ էլ բերենք:

ԹԻՖԼԻՍԻ ԵՐԳԸ

Ուրախ զուարթ դու Թիֆլիս,
 Ինչու այդպէս ես տխուր.
 Վրաստանի մայր քաղաք,
 Մտածում ես դու ի զուր
 Ո՛չ մի ազդ քեզի չոզնեց,
 Բացի հայերիցը զատ,
 Զորս կողմից կրակ տուին,
 Հայ քաջերը հարստատ:
 Հնչակն ու քաջ Դաշնակը,
 Զեռք ձեռքի տուած կուում են,
 Թուրքերի կեղծ արիւնը
 Լիճ դառնուցին իսկապէս:

Դաշնակցութեան քաջերը
 Մահը առած աչերը
 Վրայ տուին Մէյդանին,
 Թուրք չթողին կենդանի:
 Ժայռոտ Խարփուխի վերայ,
 Կանգնած դաշնակցութիւնը
 Պատրաստուած հայերը
 Այրեցին Մօլլի տունը եւ այլն

(Եր. 25)

ՀԱՄԱԶԱՍՊԻ ԵՐՓԸ

Համազասպը իր խմբով
 Կուգայ Խաչէն դաւառից...
 Խաչէն գաւառը սրբեցիր
 Թարաքամայ թուրք ցեղից...
 Աշխարհիս տէր (!?) Դաշնակցութիւն
 Քաջեր ունիս սրտալի
 Ամբողջ աշխարհը հռչակուեցաւ
 Համազասպը պանծալի:

(Եր. 132)

Ահա և դուրդուրական զուլիս գործոցը.

Ազդդ զօրացնելու համար
 Ապրիս շատ տարի աւազակ.
 Այլոց հանգցնելու համար,
 Արի համբուրեմ աւազակ.
 Զարթիր խղճութիւնդ բաւ է,
 Ինչպէս ազդիդ համար լաւ է.
 Այնպէս գործիր, աւազակ:
 Սովածութիւնից նեղացիր
 Ազգիդ օգուտ բան գողացիր,
 Վարձքիդ համար աւազակ:
 Ռրտեղ ունիս թշնամիներ,
 Արիւնն խմէ, միսը կեր,
 Քեդպէս էլ քաջ կտրիչ ընկեր,
 Ուրիշ էլ ճարիր աւազակ.
 Զեռքդ չվերցնես սրէն,
 Մինչեւ վիզդ չկտրեն
 Խորուածի պէս սրիդ վրէն
 Շարիր թշնամուդ, աւազակ:

Դու ես քո ազգիդ մշակ:
Պատրաստէ, թուր ու նիզակը,
Մխէ քիւրդի թեւի տակը
Թող խաւարի կեանքն, աւագակ եւ այլն:
(Եր. 158)

Կոմենտարիաները թող անի ընթերցողը...

Ահա 15 տարի շարունակ ինչ ոգի են ներշնչել իրանց «պարծանք» ֆիդայաների և հայդուկների մէջ մեր «սոցիալիստ» դաշնակցական «տղերքը» կամ ըստ փիլիսոփայ Պանգլոսի «մտաւոր ու բարոյական հեղինակութիւնները, աչքի ընկնող ժողովրդականութիւն և հմայք» ունեցող շէփերը: АХЪ ВЪ ИЗУВѢРЬ!

Միայն գուհիկ գինուորներն չեն այդ ոգով ներշնչուած. կարդացէք Ահաբոնեանի (Ղարիբի) երևելի «գեղարուեստական» գրուածքները լէյք-օրգան «Դրօշակում», այժմ առանձին գրքոյկով արտատպած: Կարդացէք դաշնակցութեան լավրէատ բանաստեղծների շարականները: Դա մի նոր պապիզմ է, ճիշդութեան միջոց մի նոր մահաւատութիւն և խուժանային կրօնք ստեղծելու: Դաշնակցութեան ներբողներ, սրբասացութիւններ: Ահա, օրինակի համար, Վտարանդիի նուիրած մի շարականից կտորներ (Դրօշակ, 1906 դեկտեմբեր և 1907 յուն.), Դիմելով սուրբ Դաշնակցութեան, այդ խնկարկուն ասում է:

Որպէս Քո՛ւրմը սրբազան արիւնալուայ հայրենիքի Յոյսի՛ն դարեւոր
Դու կանգնած ես հսկայօրէ՛ն մեր ճակատագիրներո՛ւ քառուղիին վրայ.
Քեզ ողջունելով՝ առջեւէդ կ'անցնին զունդերը Ուխտանուէրներո՛ւն
Ու երգելով կ'երթան մեռնելու հո՛ն, ուր քու կամքը կը սահմանէ...

Արեւը իր բեհեզները կը փռէ երկաթէ զահիւ շուրջը,
Ու մայր զիշերը իր Վրաններուն տակ Բանակներ՛ոյ կը պատուարէ.
Մրրիկները Քայլերո՛ւղ ճամբայ կը բանան Ապաստներն՛րն աւելիով,
Իսկ շանթերը Յաղթանակներ՛ոյ կը քանդակեն Ապառաժներո՛ւ ճակատներուն...
Բազէները երգե՛րդ կը կռնչեն Ամբերու վրայ,
Ու արծիւները Տատրակներո՛ւ պէս Ուսերո՛ւղ կը թափին,
Ու նժոյգները սանձե՛րը կը կրծեն Արշաւանքներո՛ւղ մասնակցելու համար...

Դրօշակներուդ տակ Մահը՝ քաղցրութիւնն ունի Յնունդի՛ր,
Ու հին Մեռելները հողի խորերէն Զինուորներո՛ւղ կը նախանձին.
Իսկ ամէ՛ն պատանի՛ երկու երա՛զ ունի այս աշխարհին մէջ՝
Դախ անո՛ւնդ հպարտ, եւ ապա զոփեստի տող մը պատմութեա՛նդ մէջ...

Զի դու Վեմն ես անկեան հայրենի աղատութեան խորանի՛ն,

Զոր մեծ քարկոփենքը տաշնցին զարերու անկործան մարմարներէն,
 Աւ մայր երկիւրը իր ազնիւ արեան երազներով խորհրդանշանած՝
 Քեզ կանգնեցողք բռնութեան պարիսպներու հանդիման՝ ապառնի սէմի-
 վրայ,
 Որպէս երգով մարտուով ու որպէս առհաւատչեալ իր վերհարսնու-
 թեան...

Դու տկո՛ւնքն ես անապակ, ուրկէ մեր կեանքը կ'առուակէ,
 Աւ խրախճա՛նքը մեր տուներուն, ուր յուսահատութիւնը կ'արտասուէ...
 Դու պատա՛նքն ես մեր մեռելներուն ու նշխար՝ անոնց բերանին,
 Աւ աւազա՛նք մեր նորածիններուն ու միւռո՛նը անոնց ծակատին,
 Դու սո՛ւրբն ես նորանշան եւ ուխտատեղի՛ն հալածեալներուն,
 Աւ զա՛նդը վերածնութեան եւ ռահիւրա՛ն փառքի պողոտաներուն,
 Դու երգն ես մեր լեռներուն ու արձագա՛նքը որք ծործորներուն,
 Աւ մռո՛ւնչը մեր ամպրոպներուն ու կուրացնող շանթերը անոնց,
 Դու խառնարա՛նն ես վերաբռնկուած մեր նախնի հերոսութեա՛նց,
 Աւ սպառազէն հա՛յրը ազգին ու կուռ կա՛մբը անոր...

Որպէս քո՛ւրմը սրբազան արիւնլուայ հայրենիքի յոյսին դարեւոր
 կանգնած պիտի ըլլաս անդրդուելիօրէն միշտ մեր ճակատագիրներու քա-
 ռուղիին վրայ,
 Քեզ ողջունելով՝ առջեւէդ պիտի անցնին սերունդները ֆիդայիներուն,
 Աւ երգելով պիտի երթան մեռնելու հոն, ուր քու կա՛մբը կը սահմանէ...

Քեզ կը յուսան անապատները Տրտմութեա՛ն, հողմերը Հառաչանքի՛,
 Քեզ կը յուսան սահմանները Արիւնի՛ն ու տափաստանները Մոխիրներո՛ւն,
 Քեզ կը յուսան հորիզոնները Թշուառութեա՛ն ու սահմանները Տանջանքի՛ն,
 Քեզ կը յուսան պատուհանները Սպասումի՛ն ու դուռները Այցի՛ն,
 Քեզ կը յուսան երդիքները Սուգի՛ն ու սէմերը Հրաժեշտի՛ն,
 Քեզ կը յուսան օջախնե՛րը թափոն ու փառախնե՛րը անհօտ,
 Քեզ կը յուսան առաւօտները Տառապանքի՛ն ու իրիկունները Տարակ-
 ուսնքի՛ն,

Քեզ կը յուսան ցորեկները Ոճիրի՛ն ու դիշերները Արհաւիրքի՛ն,
 Քեզ կը յուսան ծաղիկները ամայի ու դաշտե՛րը անմշակ,
 Քեզ կը յուսան երգերը բանտերո՛ւն ու աղաղակները կախաղաններո՛ւն,
 Քեզ կը յուսան նայուածքները տնանկներո՛ւն ու աղոթքները որբերո՛ւն,
 Աւ Քեզ կը յուսայ Մայր-Հո՛ղը զաւկներուդ հպարտ գերեզմաններով...
 Զի Քեզի հետ են շփոթները արդարութեա՛ն ու պատգասները խաղաղութեա՛ն,
 Քեզի հետ են ըմբիշները փառքի՛ ու հսկաները անձնուրացումի՛,
 Քեզի հետ են քիւրերը իրաւամարտներո՛ւն ու հարկերակները ահաբեկիչ-
 ներո՛ւն,

Քեզի հետ են վարչերը կոկոն ու շուշանները հրաշափառ,
 Քեզի հետ են օրհնումները մայրերուն ու խրախոյսը կոյսերուն,
 Քեզի հետ են արհաւիրքը ուժին ու զարհուրանքը մարառումին,
 Քեզի հետ են ծամբաները հերոսացումին ու վայրկեանները անմահացումին,
 Քեզի հետ են ծիածանները հաշտութեան ու տաղաւարները սիրոյ
 Քեզի հետ են ճիւղերը վերմարդկային ու ծրագիծները սարսափին,
 Քեզի հետ են տարափները զնդակին ու հրդեհները ռումբին,
 Քեզի հետ են աստղերը փամփուշտին ու անտառները հրացանին,
 Քեզի հետ են խոռովքը ուկրեանին ու ահաբանողիստը զերեզմանին,
 Քեզի հետ են խարոյկները սուգին, ու հրաքուլները վրէժին,
 Աւ քեզի հետ են բոլոր այն հայերը, որ զիտեն մեռելի...
 Իսկ ջոկատներուդ առջեւէն կը քալեն ստուերները ինկած մեծ զաւակ-
 ւակներուդ՝

Պայծառացեալ ուսերուն վրայ կրելով Տապանակդ փրկութեան...
 Հոն են ու միշտ անոնց հետ Վիտոշի Բազէնէրն անմահ,
 Անընկճելի Սերոբ-փաշա՛ն հայրական, Հրա՛յրը պաշտելի ու Վահանը քաղցր,
 Քեռի՛ն ահարկու, Արաքօ՛ն արիւնկզակ ու Կարօ՛ն անձնուրաց,
 Պետօնէ՛րը ցուլական, Ապրօ՛ն աւարառու եւ Արամեանը կամաջօր,
 Բարկէ՛նն առիւծասիրտ, Գնունի՛ն հպարտ ու Արտաշէսնէ՛րն արի,
 Խա՛նը քաջամարտ, Նեվրո՛ւզն առնական ու Վաղարշա՛կն անվեհեր,
 Վաղզէ՛նն անխիտ, Նշա՛նը վսեմ, Գրգօ՛ն իր հարսով,
 Կորկո՛տն արծուսիրտ, Քահանա՛ն հուժկու, Գարեգինը վրիժառու,
 Առիւծ-Սերոբն իր Կորիւններով, Կարասէֆէրեանը վրիժախանձ ու Մի-
 քօ՛ն անզղ,

Գոլշեա՛նն անվախ, Ագրիպասեա՛նը վեհանձն, Գուրգի՛նը կրակոտ,
 Յակոբը ծարտար, Սիմօ՛նն անձնուէր, Նշա՛նն ահակեկիչ ու Նատօն կտրիճ,
 Մալոեա՛նը մահատեսց, Եգիպտացի՛ն ժիր, Երկա՛թը անսանձ,
 Կրետացի՛ն արթուն, Սեմալի Կարօ՛ն կուռ, Աստու՛րը մահախոյզ,
 Ռոսորդ Գէո՛րգը նշանառու, Թորգո՛մը սրտոտ, Ախպէր՛ն աներկիւղ,
 Վարդենիսցի Մուրա՛տը ռազմիկ, Թէրփէթող Սարգի՛սն արիւնխառմ եւ
 Մշեցի Եղօ՛ն զահավէժ,
 Ուռուղյի Յարութի՛նն անձնազոհ, Կէլիէկիւզանցի Զաթօ՛ն ժայռեղէն, Մշեցի
 Տիգրա՛նն անխոնջ,

Մուշեղը ահրի, Մրա՛ն յառաջապահ եւ Ստեփանեանը քաջ,
 Բաղէ՛ն արիւնարբու, Խորէ՛նն բմբիշ, Արա՛մն ու Արտե՛մ,
 Շերօ՛ն ու Ռաշօ՛ն, Մուքօ՛ն ու Պողօ՛ն, Միսօ՛ն ու Գալօ՛ն

...
 Ըսի թէ՛ Գրօշակներու՛դ տակ մա՛նը քաղցրութիւնն ունի ծնունդի՛ն...
 եւ ահա այդ մա՛հը եղաւ արգանդը քու հսկայական զաւակներուդ ան-
 համար,

Որոնք մտքառումներէ՞ն, ընդհարումներէն ու յաղթանակներէ՞ն այսօր
աւելի հղօրացած,
Պահակ են կեցած Գահի՞դ շուրջը եւ Հրամաններու՞յ կը ծարաւին...

Ահա այդպիսի շարական—ներբողներով են փառաբանում
«սուրբ դաշնակցութեան Գահի, կամբը, հրամանը և նրա նահա-
տակ զինուորներին: Այդ նոր ձևի «հայադաւանութիւնը» իր
հետեւողներին խոստանում է այս աշխարհում փառք ու իշխա-
նութիւն, ապրուստ, իսկ մեռնելուց յետոյ դասում ի շարս ա-
ռաքելոց, վկայից և սրբոց... Բնական է թէ ի՞նչ մոլեռանդա-
ցնող ազդեցութիւն ունի այդ անբարոյականացնող մանեօվըր
խուժանածիս և միամիտ հաւատացեալների վրայ:

«Начальная русская хрестоматія для армянъ», составилъ Седракъ
Мандинянъ 1-ая книжка. Ռուսերէն հատընտիր հատուածներ հայերի հա-
մար, կազմեց Ս. Մանդինեան, Ա. գրքոյկ. հրատարակութիւն «Գուտտեն-
բերգ»-ի, Թիֆլիս, 1906 զինն է 55 կ.:

Վեհարանական կամարիլլայի և դաշնակցական բիւրօկրա-
տիայի միացած ջանքերի շնորհիւ այնպիսի դրութիւն է ստեղ-
ծուել մեր դպրոցներում որ այդ պայմաններում լուրջ խօսել
դպրոցական-մանկավարժական հարցերի մասին նոյն է թէ՛
ծանր հիւանդի մօտնաստած քաղցր դրոյցներ անել:

Եւ այդպիսի պայմաններում Սեդրակ Մանդինեանը լոյս
է բնծայում իր «Հատընտիրը» դասաւանդութեան բացատրու-
թիւններով, նոր խօսք է ուղղւում հասկացնել մեր ուսուցիչնե-
րին... Գովելլի՞ եռանդ:

Հեղինակի հիմնական միտքը յիշուած գրքոյկում այն է
որ իւրաքանչիւր ազգի մանուկի հիմնական աշխարհայեցողու-
թիւնները միատեսակ և միևնոյն չեն կարող լինել: Ապա ու-
րեմն ուսման լեզուի դասագիրքը իւրաքանչիւր ազգի մա-
նուկի համար ևս տարբեր կերպով պէտք է կազմուի. ուսե-
րէն մի այնպիսի դասագիրք, որ ճգնում է հաւասար չափով
բաւարարութիւն տալ և՛ հայ, և՛ վրացի, և՛ թուրք մանուկի
բացուած մտքին—ըստ պ. Ս. Մ.-ի—մանկավարժական արսուրդ
է: Հեղինակը պնդում է թէ լեզուի դասերից պէտք է ար-
մատով վերացնել բառական, նիւթական թարգմանութիւնը, և
տեղը դնել իմաստի, այն ևս հայացի թարգմանութեամբ: Լե-
զուն ուսուցանելու համար պէտք է դասական և ընտիր հեղի-
նակներից հատուածներ վերցնել: Իբրև անխախտ սկզբունք
ընդունելով թէ մայրենի լեզուն պէտք է լինի հիմք, իսկ ու-

սերէնը նրա վրայ հաստատուած շէնք, հեղինակը նախ մայրենի լեզուով մանուկի աշխարհայեացքը մշակում է, նախապատրաստում, ապա նիւթը անմիջապէս մատուցանում օտար լեզուով: Այդ պատճառով նա իր ուսերէն գրքին կցում է այնպիսի հայերէն բաժին ևս իբրեւ հիմքն, որի վրայ ուսերէնը պէտք է հաստատուի:

Պ. Մանդինեանը պահանջում է որ ուսերէն դասերի ժամանակ աւելի կապակցական լեզուն տիրապետէ՝ փոխանակ բառեր անգիր անել տալու, աւելի կենդանի խօսքը, քան գիրքը, աւելի զուտ լեզուական ուսուցումը, քան նաև ծանօթութիւններով ծանրաբեռնութիւնը: Լեզու ուսումնասիրելու համար ականջը միշտ աւելի գերազասելի է աչքից:

Ապա հատուածների վերջում ցոյց է տալիս դասաւանդման մեթոդը, շաւիղը, մանրամասն քննելով մի հատուած:

Հեղինակի յայտնած մտքերի ընդհանուր մասը երևի այժմ էլ մասամբ գործածւում է մի քանի ուսուցիչներից, որոնք կենդանի լեզուի դասաւանդութեան նորագոյն մեթոդների հետ ծանօթ են: Անշուշտ մանուկը շատ աւելի լաւ կըմբռնի ուսերէն նիւթի զեղեցկութիւնը և լեզուի առանձնայատկութիւնները նախօրօք ծանօթանալով այդ նոյնօճիկի հայերէն աջող փոխադրութեան հետ. սակայն հազիւ թէ գործ նպաստեն այնպիսի հատուածներ որոնք ամենահեռուոր նմանութիւնն անգամ չունին ուսերէնի բերած հատուածի հետ, օրինակ «Տերսիմցի հայ երգերից» կտորը և ПѢСНЯ Лермонтова (երես 144—145) «Կարապետների երգը» և Лебедь (130—131): Մնացած օրինակները գրքում այնքան աջող են ընտրուած որ այդ Хрестоматія-ն հայոց դպրոցների (3-րդ տարուայ դասընթաց) կարող է օգտակար ձեռնարկ համարուել և ուսուցիչներին մէկ նոր շաւղով ընթանալու: Միայն լուրջ փորձերից յետոյ արուած գիտողութիւնները հեղինակին կարող են ծառայութիւն մատուցանել:

Մի գիտողութիւն ևս. աւելի լաւ չէ՞ր լինի ուսերէնը շեշտերով տպել, ինչպէս այդ արել է, օրինակ, Մարտընովսկին իր յայտնի խրատամատիայում: Մի մոռացէ՞ք որ մենք մանաւանդ ներկայ բեժիմի տակ (ազգային) ունենք այնպիսի «ուսուցիչներ», որոնք ուսերէն բառերի շեշտադրութեան մասին իրանց աշակերտներից շատ էլ հեռու չեն գնացել...

Արեակ Արայեան Սալմաս. Նոր Զուլա, 1906 թ., գ. 1 ր.

Սալմաստի ժասին տեղագրական, ազգագրական, վիճակագրական մի ուսումնասիրութիւն է այդ, կատարուած բարեխղճութեամբ: Գրքին կցուած է սխտեմատիկ մի քարտէզ: Հետազոտողը Նոր Նիւթեր է հաղորդում Պարսկաստանի Սալմաստի 23 և Սոյի 8 գիւղերի ժասին: Վիճակագրական ցուցակից իմանում ենք որ Սալմաստում ընդամենը 1897 տուն կայ 9945 հայ բնակիչներով: Պանդխտութեան մէջ են 1761 մարդ, բնիկ տղամարդ ազգաբնակչութիւն մօտ 53⁰/₀:

Սոյ զաւառակում հաշւում է 317 ընտանիք, 1552 բնակիչներով: Արական սեռի բնիկներից 15⁰/₀ պանդխտութեան մէջ է:

Ազգաբնակչութեան տնտեսական-հասարակական վիճակի մասին տեղեկութիւնները թուղցիկ են:

ՆՈՐ ՄՏԱՑՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ

- 1) Отчетъ объ общественныхъ работахъ, организованныя Тифлисскимъ городскимъ самоуправленіемъ лѣтомъ 1906 г. Приложение № 7 съ 23-му тому докладовъ Управы.
- 2) Գ. Պիլխանով, Ոյժ և բռնութիւն, 1907 թ., գ. 5 կ.:
- 3) Արշակ Աթայեան, Սալմաստ, Նոր-Զուլա, 1906 թ., գ. 1 ր.
- 4) Ա. Ահարոնեան, Ազատութեան ճանապարհին, գ. 80 կ.:
- 5) Լ. Պետրով, Երկու ծրագիր, գ. 20 կ.:
- 6) Մ. Յովհաննիսեան, Գորգեան հանգոյցը, գ. 2 կ.:
- 7) Մ. Յովհաննիսեան, Դաշնակցութիւնը և նրա հակառակորդները, գ. 50 կ.:
- 8) Գէդ և Լաֆարգ, Տնտեսական զարգացումը և սոցիալիզմը, № 29 «Յառաջ»-ի զրադարանի, Թիֆլիս, 1907, գ. 5 կ.:
- 9) Ագապի, Օրմանեան ընտանիքէն Միհրան էֆ. Տէր-Ներսիսեանի ամուսին տիկին Ագապիի անմոռաց յիշատակին յուշարձան, Պոլիս, 1906.
- 10) Յուսիկ եպիսկոպոս, Անապատականներ և վանականութիւն, Վաղարշապատ, 1906, գին. է 40 կ.:
- 11) Ատոմ Եարճանեան, հոգեվարքի և յոյսի զոհեր, Փարիզ 1907, գ. 1 ֆր. 25 սանդիմ:
- 12) Ասօ, Հաւսէ, պատկեր իրական կեանքից, Նիւեորք, 1907, գ. 10 սենտ.

Հ. Յ. Դաւանակցութիւնը հայոց դպրոցներում

Հայ ժողովրդի բախտի վրայ գոռով իրան տէր և տնօրէն յայտարարած այդ ընկերակցութիւնը, օգտուելով պետական ընդհանուր խառն դրութիւնից, ահաբեկուած հասարակութեան տրամադրութիւնից և մեր փտած, անգոյն, համակերպուող խուժանածիտ «ինտելիգենցիայի» ապիկարութիւնից, ինչպէս և էջմիածնում տիրող անդլխութիւնից, իր մեծաքանակ բիւրօկրատիան բոլոր շէֆերով և շրջիկներով մտցրեց մեր դպրոցների մէջ և սկսեց այնտեղ նոյն քայքայիչ, ալլաւերող, ապականող գործունէութիւնը, որով փայլել էր այլ ասպարէզներում: Եւ երբէք մեր դպրոցները աւելի խառնակ վիճակի մէջ չեն ևղկւում զաշնակցական ըծիմի տակ, ընդհովանեաւ վեհարանական կամաքիլլայի: Այդ գրութիւնը կայուն կացուցանելու նպատակով, ինչպէս տեսանք անցեալ անգամ, հրատարակուեցան կոնդակով «Ժամանակաւոր կանօններ», որոնք այնքան գուրգուրանքով ողջունուեցան աղգային բիւրօկրատիայի պաշտօնական օրգան «Ժամանակում»: Այժմ բոլոր դպրոցներում տեղի են ունենում խլրտումներ և խառնակութիւններ: Որտեղ այդ հնարաւոր է մեր բիւրօկրատները աշխատում են ծածկել, երևան չհանել, բայց և այնպէս «մախաթը պարկի մէջ չես թաղցնի»...

Մամուլի մէջ արդէն ամբարշտած է առատ նիւթ եզրակացութիւններ անելու համար: Այս անգամ մենք առաջ կը բերենք զեւ միայն փաստերը:

Սկսենք վեհարանի քթի տակ գտնուող հայոց «բարձրագոյն դպրոց» ճեմարանից և թայֆայի ձեռքով կառավարուող Ներսիսեան դպրոցից:

Պ. Գուրգէն Հայկունին № 68 «Հոսանքում» յայտնում է հետևեալ փաստերը.

Աշխատենք ցոյց տալ փաստացի կերպով, թէ ինչ «անբարոյակա-նացնող» դեր է կատարել Դաշնակցութիւն կոչուող կուսակցութիւնը զրոգրական կեանքում:

Դաշնակցական թունաւոր բացիլները մտնում են դպրոցական ներքին կեանքի մէջ և կարճ միջոցում ալլասեռում պատանի աշակերտներին:

Ամենուրեք կազմւում են «աշակերտական միութեան» ճիւղերը, ո-

րոնք նպասակ են գնում իրանց մէջ ամփոփել փոքրերից սկսած մինչև ամենամեծ աշակերտը:

Ահա մի գեղեցիկ օր Տփլիսից ձեմարան է գալիս մի դաշնակցական պարոն, դաշնակցական հօտը հլուքեամբ չորում է անտառի մարգագետնի վրայ, իսկ աստուածային պատգամաւորը, շարունակում է դաշնակցական հաւատամքը կարգաւ և պատուիրաններ տալ հիպոթեզած հօտին:

Շուտով ձեմարանի ներսում կազմուում են դաշնակցական խմբերը և 6 դարմանք, նրա թիւը հասնում է 15-ի, սկսած Ա. դասարանից մինչև յարմանները:

Եւրդ դասարանից մի թերուս դաշնակցական մտնում է 10—12 տար, փոքրերի մէջ, կազմում խմբեր և ահա ինչ արտառուչ ճառ է արտասանում նրանց առաջ. «Պէտք է զիտէք, որ այժմ թուրքերն ամենուրեք ջարդում են հայերին. դաշնակցականները գէնքը ձեռքին պաշտպանում են հայ ժողովուրդին, ուստի դուք էլ տուէք 1—1 ռուբլի, ձեզ համար խոնջալներ առնեմ, պէտք կը գայ. դուք այսուհետև դաշնակցական կը կոչուիք և ամսավճար կը տաք ու շարունակ «Դրօշակ» կը կարդաք: Բայց վա՛յ նրան, ով կը համարձակի դաւաճանել մեր սուրբ զաւապալին»: Դրա համար տեւրորդատական խմբակ է կազմուում ահաբեկելու փոքրիկ սերնդին: Ո՛ր պիտի հրէշաւորութիւն... Մօտենում է փոքրիկը. լացակամած պատմում է, որ իրանից վերցրել են 1 ռուբլի և չեն վերադարձնում. պարզում է ամբողջ իրականութիւնը՝ դաշնակցականների սխրագործութիւնը:

1906 թ. յունուարի 1-ին սօցիալ-դեմօկրատների մի խմբակ ճաշարանում առաջին անգամ հնչեցնում է «Մարտիէզը». դաշնակցական խումանը շեղներ ու գոռոցներ է արձակում և դադարեցնում խրոխտ երգը:

«Պէտք է արմատախիլ անել դրանց ճեմարանից», բացարձակ կոչում էին տաքացած դաշնակցականները:

«ձեմարանը պատկանում է դաշնակցականներին», կրկնում էին դաշնակցականները:

Դարնան սկզբներում ափալ-թափալ ներս է գլորում հանրածանօթ Լ. Աթաբէկեանը և ամենամուրթ գոյներով սկսում է նկարագրել սօցիալ-դեմօկրատիան և իր անվերջ ստախօսութիւններով կամենում է վարկաբեկ անել մարքսիստական աշխարհայեցողութիւնը, բայց ի՞նչ ասել կուզի, որ բռնութեամբ ստախօսութեան մէջ, կարմրած թողնում է ճեմարանը:

Կայանում է Հայոց Դաշնակցական Դուման, «սօցիալիստ» յեղափոխականները շտապում են Մայր էջմիածին:

Տխրահոչակ Թոփչեանը հառքից իջնելով մի փոքր հանգստանում, և ապա շտապում է դպրոց՝ ճառում և իր ազգային պարտականութիւններն այդպիսով կատարում է մի և նոյն ժամանակ անթիւ ծափահարութիւններ է տալիս մանր աշակերտներից:

Սուբիաս արքեպ. «դաւաճանում է» ազգային շահերին. դաշնակցական հօտը շտապում է իր բարոյական պարտականութիւնը կատարել. ճեմարանի ուսանող դաշնակցական պրօպագանդիստը յառաջ է մղում ամբողջ գէպի անսղաշապան ծերունին. մի քաջ դաշնակցական ուսանող էլ թքում է ալեւոր մարդու երեսին ու յազուրդ տալիս իր զաւանական կրքին. ով դաշնակցական անպատկառ վերաբերմունք:

ձեմարանական 5—6 արտադանդիստներ հեծած «դաշնակցական» ձիերը գնում են դէպի «աշխատաւոր ժողովուրդը» դառակարգային դիտակցութեան բերելու. և այդպէս շարքերով թափառում ու բացակայում են

դասերից, տեսուչն ու մանկ. ժող.-ը տեսնում էր այդ բոլորը, բայց լռում ու ձայն չէր հանում:

Դաշնակցական աշակերտները դուրս են կանչում սօց.-դեմոկրատ ուսանողին և ապտակում. սակայն քիչ յետոյ զալիս և հազար անգամ ներողութիւն են խնդրում: Տեսուչն անուշադրութեան է մատնում այս վայրագ գործողութիւնը:

Դաշնակցութեան «ազատութեան մարտիկները» ապտակում են սօցիալ-դեմոկրատ մի ընկերոջ և ատրճանակ քաշում միւսի վրայ. դաշնակցական աշակերտութիւնը զինուորների առաջ խրախուսում է նրանց:

Դաշնակցական ուսանողը հարուածում է սօցիալիստ-բոլշևիկներին մի ուսանողի, որովհետեւ վերջինս յանդգնում է պարզել ճեմարանական գաշնակցականների ախտերը:

«Ապասեցէք, ձեր հերը կանի՞ծենք», սպառնում է դաշնակցական ուսանողը սօցիալ-դեմոկրատ ընկերներին. այս արդէն պարզում է, թէ ինչ ինտրիգներ են լարել նախօրօք անադնիւ դաշնակցականները:

Մերոպ վարդապետը հղբայրասպան (հակաթուրքական) որոմներ է սերմանում դաշնակցական շարքերում, նրան ուշադրութեամբ լսում ու հաւանութեան նշաններ են ցոյց տալիս...

...Դաշնակցական ուսանողութիւնն ու աշակերտութիւնը դեռ ևս վանդական շրջանում են ապրում, նրանց մէջ բացակայում է չափահաս քաղաքացու խելահասութիւնն ու լրջմտութիւնը:

Դաշնակցական իդէերը—յանձին դաշնակցութեան ներկայ վարիչներին այլասեւել են մատաղ աշակերտութեան: Դաշնակցութիւնը իր փաստակար գործունէութեամբ անբարոյականացրել է մատաղ սերունդը:

Ինչ է ներկայացնում իրանից ներսիսեան գպրոցը. աշակերտները թողած իրանց դասերը աղիտացիա են մղում յօգուտ «ազգային կառավարութեան» և շաբաթներով չեն յաճախում դասերին: Գաւառներն են ուղարկում աշակերտ-պրոպագանդիստ, որ յայտնի է մեզ իր խակութեամբ և տգիտութեամբ:

Դաշնակցութեան ձգտումն է եղել իր ձեռքն առնել բոլոր ազգային հաստատութիւնները, դրանց հետ միասին նաև դպրոցները. նա որոշ չափով հասել էր իր նպատակներին և կարելի է ասել քիչ բացառութեամբ դաշնակցականների ձեռքին են գտնւում թէ միջնակարգ և թէ ստորին ուսումնարանները. և հէնց այդ է գլխաւոր շարիքը, որ ապականել է դպրոցական միջոցաւորը և աշակերտութեան մի մասի մէջ զազանական խնդիրներ ու ամենացած հակումներ է առաջ բերել:

Այդ է եղել դաշնակցութեան դերը դպրոցական կեանքում. նրա ազդեցութիւնը մինչև այժմ շարունակում է խաւար աշակերտութեան յետ ընկած շարքերում և բարոյապէս կաղմալուծում նոր սերնդի մատաղ խաւերը:

Դաշնակցութեան բացասական դերը անուրանելի է դպրոցական կեանքում:

«Յեղափոխական կազմակերպութիւնը իր կորստաբեր ու անբարոյական» քայլերով աղճատել է նոյն իսկ 10—12 տարեկան մանուկների միաբեր...

Միք. Յովհաննիսեաններն են այդ բոլոր գծում կուսակցամոլութիւնների պատճառը...

Իսկ այս անգամ նա հրապարակ է եկել, բացարձակ կերպով պրո-

փոխադրական որոմներ ցանկելու, առանց այդ էլ յետին միտումներով դե-
կավարուող աշակերտութեան մէջ:

Եւ դեռ այդպիսի անհատներն են, որ յոխորտանք են կարգում սո-
ցիալ-դէմոկրատիայի դէմ և բանադրանքի ենթարկում սոցիալ-դէմոկրա-
տական աշակերտութեան:

«Այդպիսի սերունդ հարկաւոր չէ մեզ» արտասանում է ստորութեան
և ստախոսութեան աղբիւր Միք. Յովհաննիսեանը.

Ո՛րպիսի ցինիկ արտայայտութիւն... սակայն այդ խօսքերը անջինջ
կը մնան հայ գրականութեան մէջ և մի արատ էլ կաւելացնեն այն կու-
սակցութեան վրայ, որի ներկայացուցիչներն են ու ղեկավարներն են Միք.
Յովհ. ու ԿՕ.-ն:

«Հոսանքի» № 62-ում տպուած մի այլ գրութիւնից իմա-
նում ենք հետեւեալը.

«Կամենում է(Վ. Ս.)հերքել որ իբր Դաշնակ.-ը չէ խառնել ձեմարանի
յուզմոմոտներին, որ նոյն իսկ էջմիածնում Դաշնակ. զինուորներ էլ չկան,
որ էջմիածինը մի դրախտ է երկնային, որ ազատել է զինուորից և նրա
մտրակից. և իբր այդ մեծամասնութիւնը բոլորովին դաշ. չեն և այդ արեւ
են ոչ կուսակցական հողի վրայ: Թող հաւատացողները հաւատան, իսկ մենք
տեսնեք թէ որքան ճիշտ են պարոնի ասածները: Եթէ մենք 24-ականներս,
տեսնելով պ. Վ. Ս., Ձեր հէնց նախաձեռնութեամբ հիմնած գիլտատուան
և վարչութեանը տւած Ձեր ուլտիմատումը՝ «ոչ մի զինում չանել», մենք էլ
զրինք մերը: Ո՛վ էր, ասացէք խնդրեմ, հարայ-հրոցով տարածել գիւղի
ամբոխի մէջ, որ մենք ցանկանում ենք միայն սեփականութիւնով դուրս գալ. ով էր
զբգոնել այդ մուք ուժերին, որ մեզ համար անհնարին դարձաւ գիւղ գնալ-
գալը. միթէ՞ ձեր յարգելի ընկեր անփափափ հայդուկ պրօպագանդիստ աշա-
կերտները չէին, որ տմբողջ սուսմաակսն տարին ձիւրը նստած գիւղից
գիւղ էին թափառում... (Աւեցէք և դուք պ. հեգնիչ Միք. Յովհաննիսեան,
Ձեզ էլ է հարկաւոր գիտենալ, թէ ինչ էին անում աշակերտները՝ ձեր
հոգեզաւակները: Եթէ չէք ճանաչում այդ հայդուկ աշակերտներին, ծանօթա-
ցէք, Թոր. Ս.-ի, Նոր.-ի, Մուխանին, Մ. Մ. Ս.-են և այլն ընկերների հետ:
Եւ միթէ չէիք նկատում ինչնպէս անուշ անուշ սիլի-բիլի էր անում այդ-
տեղի ձեր գէներալ կօմիտէ՞ Վարպետի տղան իր պաշտօնակից «վարժա-
պետներին» հետ, ինչպէս հայդուկային շայկայի ատաման, ևափունջին ու-
սերին մեծ եռանդով ներս ու դուրս անում ուսուցչանոցից վերակացուանոց
և վերակացուանոցից ձեղ մօտ... եթէ այդ էլ չէիք տեսնում, ապա թոյլ
տուէք ասելու, որ «աչք գոն և ոչ տեսանէաք»: Եթէ չկային զինուորներ,
ապա ումիցն էինք ստանում այն բազմաթիւ նամակները հիմնալի ուղղա-
գրութեամբ, «Ծառաջ»—«Ալիքեան» հայհոյանքներով լի և զինուորներ ստո-
րագրութեամբ սպառնական նամակներ, որոնք պահել ենք մեղ մօտ, որպէս
ապացոյց ձեր և ձեր արբանեակների բարոյականութեան...»

Այո, ամեն տեղ Դաշ. կամենում է ապացուցանել, որ վերացրել է իր
միլիցիան: Իսկ ովքե՞ր են այդ անպաշտօն—պաշտօնական զինուորները, ե-
թէ ոչ պահեստի անդամներ պատկէ ընդհանր խաղալու համար: Եւ
մենք տեսնելով Դաշ. անկուշ միջամտութիւնը տուինք մեր հրաժարականը,
որ այնքան ուրախացրել էր ձեր «ազատամտին», որը և բղաւել էր «ազա-
տեցէք ձեմարանը»: Ասում էք նոյնպէս, որ անկուսակցական էք հղել և ե-
ղել են ձեր մէջ ու.-դ -ներ, գիտեմ ումէ էք ակնարկում. Գ. Մել.-ին, Վաչէին,
որը անցեալ տարի տեսնելով, որ իր տեղ մի ուրիշ անմեղ աշակերտ է գոչ-

ում, քաջութիւն ունեցաւ լուիւ, մենք զրանց էլ լաւ ենք ճանաչում, ահա զրանք են, որ կեանքում իրանք իրանց ս.-դ. պիտի համարեն և Միք. Յովհաննիսեանների բերնի ծամոց դառնան: Թողնելով ձեր օձիքը դառնում եմ «մեծ սօցիօլոգ» (°°) Մ. Յովհաննիսեանին: Տեսնեմ էք, պ. անեղնազորաց սօցիօլոգ, թէ աշակերտութեան որ մասն էլ զբաղուած կուսակցական գործերով, եթէ զրանք բաւական չեն, էլի կասեմ, որ այդ ընդերք մէջ, դուք հայ ազգի պարագիտ շէֆերդ էք մեղաւոր, դուք չէիք արդեօք, որ եկեղեցական դոկտայի կատակերգութեան շրջանում, ճեմարանի նշմարանում, ձեր թուխական ճառերով «զարթեցնում էիք աշակերտների կուսակցական դիտակցութիւնը և կիրքը», ընած թողնելով նրանց մէջ «ազնիւ կուսի գաղափարը»: Գուք՝ ձեր խաժակ, Աթաբեկներն ուղարկում էիք մարդ-որում-թեան, և միթէ ձեր, Կառեկու քննադատ Լ. Աթաբեկը չէր, որ հրապարակաւ, մեծ և փոքր աշակերտաց առաջ յայտնեց որ նշանաւոր Փրազը «աշխարհումս չկայ աւելի զգուշի բան՝ քան ս.-դ. և աշակերտ»: Իսկ աշակերտ և դաշակցական, այն էլ պրօպագանդիստ, բիւլետեններ խարդախող ու ոչնչացնող, օրը մի մանէթի դաշ. ծառայողը, ամենաառաքինի և ազգասէր անձն է, չէ... Եւ ահա ձեր այդ ճառերի արդիւնքը չէր արդեօք, որ տենդային արագութեամբ սկսեցին մեր մեծ ընկերները խմբել կազմակերպել և այն էլ տեղորոշութեամբ-հայդուկային խմբեր, ա. դասարանից սկսեալ Հարցէք այդ մասին Չ. դասարանցի Վ.-Տ. Թ.-ին և Ա. դաս. Սուր. Ան-ին: Հարցրէք նաև նախկին ճեմարանական Ս. Գրուզին, թէ ինչ խաւերից էին կազմուած ճեմարանական խմբերը, որի կոմիտէն էր ինքը: Եւ ահա ձեր այդ սիրասուն աշակերտներն էին, որ աշխատեցին արմատախիլ անել «զըզուելի ս.-դ.-ն» ճեմարանից: Չէ՞ որ ամբողջ ճեմարանը, սկսեալ IV պատրաստականից մինչև III լսարանը՝ կոչուած թամբալիսանան, դաշակցական են, իսկական, հողով մարմնով դաշակցական: Ահա թէ ի՞նչու էք դուք էլ փաստում պ. Մ. Յով., որովհետև այստեղ նկատում էք ձեր զրած «սաղմի» աճելն և սուճանալը ու տուած պտուղները... Լաւ պտուղ, խօսք չունեմ... Թող Աստուած մի երկրորդ եկեղեցական դոկտ էլ պարզեւէ ձեզ, որ միջոց ունենաք այցելելու ձեր հօտին»:

Թէ ինչ սխրագործութիւններ են կատարել մեր ղոչիրաշինները առհասարակ զաֆթելու համար մեր դպրոցները և ինչեր են արել երբ աջողուել է նուաճել այս կամ այն հաստատութիւնը—դա յայտնի է 1906—1907 ուս. տարուայ ընթացքում Յովհաննեան ուս., Շուշուայ, Նոր Նախիջևանի դպրոցներում և բոլոր ծխական ուսումնարաններում տեղի ունեցած սկանտալիօզ վէպերից: Գաւառներում այդ խուժանապետների արարքները ի միջի այլոց պատկերացնում է հետեւեալ գրուածքը «Հոսանք»-ում.

Հայոց տարրական դպրոցների ներկայ վիճակը (Նամակ գաւառից)

Մեր կեանքի վերջին հիւանդոտ տարիներում ինչեք ասես տեղի չունեցան: Կեանքից ըզրող հարկադրիչ պահանջների առաջ մարդկանց դիրքը փոխուեցան. շահերով հակառակ տէրն ու ծառան, շահողն ու շահագործու-

ղը մի ճակատի վրայ կանգնեցին, համբերութեան վարժուած մշակը հանդէս եկաւ բողոքաւորի և կռուողի դերում. ուսման ծարաւի պատանին մոռացաւ նստարանն ու գիրքը: Կեանքը բացառիկ պահանջներ ունէր. պէտք էր նրանց բուականութիւնն ապա: Այդ նպատակով առաջ նետուեցին շատ շատերը, և դրանցից քչերը չէին, որ «առաքինի հանդիսացան»...

Այդ բոլորի հետ փոխուեց և այդ չափը, որով որոշուած էր այս կամ այն մարդու արժանիքը: Անցաւ փոթորիկը, իջան զգացմունքները, խաղաղուեցին կրքերը: Սկսեց խաղաղ կեանք և ի՞նչ. մարդկանցից շատերն իրանց տեղում չէին. երէկուայ աղքատը անցած հեղեղի հունի մէջ թռկէ էր դառն և այժմ նա հարուստ էր. աւագակն ու գողը, որ դեռ երէկ անարկուած և հալածուած էր, այսօր ճիս սեղանների վրայ, մեծաղղորդ ժողովներում յարգանքի և փայփայանքի առարկայ է:

Այսպէս փոխուեց մարդկանց դերը:

Այդ ընդհանուր փոփոխութիւնից անմասը չմնացին և մեր ուսումնարանները. այդեղ էլ հանդէս եկան վարժապետներ և վարժուհիներ, որոնք իրանց դերում չեն, իրանց պաշտօնին վայել բարձրութեան վրայ չեն կանգնած: Այդ մեր անցած ցաւազար կեանքի հիւանդոտ պտուղներ են, դաշնակցութեան վիժուածքները:

Այո, մեր ծխական ուսումնարանները լցուեցին մի կարգ թերութեան և բառիս բուն իմաստով տգէտ ուսուցիչ-ուսուցչուհիներով: Եւ շատ բնական էր. կեանքի մէջ «առաքինացած» «խրայիններին» պէտք էր պարապ չթողնել. պէտք էր մի կերպ տեղադրել, առանց նրանց պատրաստութիւնն ու արժանաւորութիւնն ի նկատի ունենալու. բաւական էր, որ մարդուկը դաշնակցական լինէր: Պէտք էր ուրեմն «գիտակից» ընկերներով ծածկել ամենուրեք: Եւ այդպէս վարուեց Դաշնակցութիւնը. փաթաթեց խեղճ ու ողորմելի հայ ժողովրդի վզին մի կարգ անփորձ, անպատրաստ տգէտների, որոնց արժանիքը մեծ մասամբ մատուցելի գործածութիւնն էր եղել կամ սրկէ չէֆական պաշտօն: Եւ այդպէս ժողովրդի ուսման և դաստիարակութեան գործն ապահովուած էր:

Բայց կեանքը հրասպարակի վրայ է դնում այդ թերութիւններին իրանց ամբողջ այլանդակութեամբ:

Անցնենք փաստերին:

Հետո չգնանք. վերցնենք Քանաքեռ գիւղը, որի երկու ուսուցչուհիները Վաղարշապատի երկդասեան ուսումնարանի աշակերտուհիներն էին դեռ անցեալ տարի. զրանցից մէկն է Ա. Վ. նա կոչուած է գրագիտութիւն սովորեցնելու, երբ ինքը տգէտի և անգրագէտի մէկն է. ինձ պատահել է կարդալ նրա գրածը, ուր երեք տողի մէջ 13 սխալ կար և այդ տգէտը պէտք է կրթէ և դաստիարակէ մանուկ սերնդին. նա, որ ոչ մանկավարժութեան հոտ է առել և ոչ սւսման ճաշակ: Իրաւամբ մի ուսանող անուանեց նրան: «Սանկիւլոտ գիտութեան մէջ»:

Բայց ի՞նչպէս, հարց կը տայ ընթերցողը, ի՞նչպէս եղաւ, որ այդ ողորմելին ընկաւ Քանաքեռ—գուրս եկաւ վարժուհու դերում: Հանելուկը շատ պարզ է. թշուառի եղբայրը, Ս. Վ., դաշնակցական գաւառական շէֆերիցն է: Եւ անա, շնորհիւ դաշնակցական եղբոր միջնորդութեան, Քանաքեռի շէֆ հողաբարձուն առանց խղճահարուելու փաթաթուած է Ա. կոչուած տգէտին իրանց ուսումնարանի վզին:

Երկրորդ օրիորդը—նրա ընկերուհին, միենոյն մակարդակի վրայ կանգնած նոյնպիսի խղճուկին մէկն է:

Երրորդը—աւագ ուսուցիչ-Պ. Յ. Սա հինգ տարի հաշուապահի պաշտօնաւար, 1907.

տօն էր կատարում Քանաքեռի ուսումնարանի հոգաբարձու Յարութիւնեանի խանութում, բայց վերջին տարիներում մոռացած իր պաշտօնն ու գործը այլ քաներով էր զբաղւում. խանութի կառավարիչը շատ անգամ էր մոտածել աղատուել նրանից, բայց մատուցելի երկրպագի ստիպում էր նրան լռել ու տանել, մինչև որ, մի գեղեցիկ օր, համոզեց նրան թողնել պաշտօնը և ուսուցիչ դառնալ իր խնամքին յանձնուած Քանաքեռի ուսումնարանում: Անցնում է մի քանի օր և պատերին է կաշում Թ. Յ.—եան ստորագրութիւնը կրող մի յայտարարութիւն, լի աններելի սխալներով:

Բայց անցնենք առաջ:

Շնորհիւ այն քանի, որ ուսուցիչը դաշնակցական լինելով բարձր կը պահէ նրա զբօշակը ամեն տեղ, ուստի առանց խտրութեան ուսուցչի պաշտօնով ասպարէզ են իջնում:

Քալարա գիւղում Տ. Յովհաննէս քահանան, որ երկդասեան ուսումնարանի կրթութիւն ունի, Ջափարբաղ գիւղում—Թաղէոս վարժապետը բ. դասարանի կրթութեամբ:

Փարաքարում Մարիամ անունով մէկը ծխականի ուսմամբ, Օշակահում Ս. Թ. ք. դասարանի պատրաստութեամբ:

Բայց ամենահետաքրքիրը Վարժապետը գիւղն է. ուր վարժապետութեան ամբիօնը զբաւել են «Ջապանոյ Համբօ» կոչւած մարդը և «Պրօֆեսօր Նիկողոս» անունւած երիտասարդը:

Բայց վերին աստիճանի բնորոշիչ է հետեւեալ զեպքը:

Մէկ անգամ «Ջապանոյ Համբօն» իմանում է, որ Փարաքարից Վարժապետը է գալու շէֆ Արտուշը և այցելելու է իր վարժարանը, ուստի պատրաստում է իր սանիկներին՝ զինւորական պատիւ տալու. նրան: Մի քանի ընկերացի յետոյ գալիս է նա. խկոյն բացւում են դռները, «Ջապանոյ Համբօն» ընդառաջ է ելնում. շուտով Համբօ-ի առաջնորդութեամբ ներս է գալիս շէֆը, որին հետևում է աշակերտների թնդազին «ուրան» որով սղջունում էին մեծապատիւ շէֆի մուտքը:

Մի քիչ յետոյ Արտաշն ելնում է գնալու. բայց միւս դռնից խկոյնը դոյզ դոյզ ելնում են աշակերտները և սկսում են երգել դաշնակցութեան զինւորական հիմնը.—

Դաշնակցական խումբ

Գնո՛ւնք մենք Սասուն...

Արտաշը մխիթարւած հեռանում է. հեռուից դեռ լսում էին յաղթական քայլ—երգի խրոխտ ելեջները: Վերջապէս լռում է երգը:

Եւ «Ջապանոյ-Համբօն» զօ՛հ սրտով շարունակում է պարապմունքը նոյն հեզով, նոյն ոգևորութեամբ:

Այն, պէտք է Դաշնակցութեան հողին վառ պահել և բաւական է. վարժապետն արդէն արժանի է իր պաշտօնին և իր կոչման բարձրութեան վրայ է կանգնած:

Եւ ով գիտէ քանի-քանի «Ջապանոյ Համբօներ», «Պրօֆեսօր Նիկողոս» ներ կան, քանի-քանի գիւղերի խեղճ ու թշուառ մանուկներ մարդւում են այդ ուղղութեամբ ի փառս դաշնակցութեան և ի պատիւ գիւղացիութեան շահերի պաշտպանների:

Նուաճելով դպրոցական ասպարէզը, մեր «ազգային բերօքաբաւ» իր տիրապետութիւնը քիչ շատ տեղական դարձնելու համար, մեր հասարակութեան ամբողջ կրթական գործը կենտրոնացրել է ֆեդայներին ու ֆեդայուհիներին ձեռքում: Մեր ուսումնական գործը պիւղբերում դրւում է նոյն վիճակի մէջ, ինչ վիճակի մէջ՝ գտնւում էր, Տէր-Թաղիկները ժամանակ:

Բերած փաստերը բաւական են ցոյց տալու համար թէ քնն սարփափելի դրութիւն են ստեղծել մեր զպրոցներում «թեթեամտութեան, բթամտութեան և անմտութեան եռակի դաշնակցութիւնը», ըստ Իրսէնի «Բրանդի» բնորոշման... Ողորմելի ազգ որ ընգունակ է այդպիսի մի «կաղմակերպութիւն» պահպանել, էլ չենք ստում՝ ստեղծել...

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Երկրորդ Պետկոմի Դուման.— Մեր կոցուքիւնը:

Փետրուարի 20-ին բացուեց Երկրորդ Պետական Դուման: Չնայած Ստոլիպինի կառավարութեան կողմից զործ դրած ամեն տեսակ ճնշումներին և աջակցութեաններին ցոյց տուած հովանաւորութեան, Տաւրիկեան պալատում այս անգամ ևս հաւաքուեց խիստ օպոզիցիոն ժողովրդական ներկայացուցչութիւն: Կառավարութիւնը կարող է յոյս դնել միայն 90 ձայնների վրայ, մինչդեռ օպոզիցիան ունի աւելի քան 350 ձայն: Եւ հէնց սկզբից կառավարութիւնը արտայայտեց իր դժգոհութիւնը, զրկելով Դումայի բացումը հանդիսաւորութիւնից:

Մի տարուայ քաղաքական կեանքը, թէկուզ կեղծ-սահմանադրական կառավարութեան ներքոյ, այնուամենայնիւ ահագին փոփոխութիւն է մտցրել մասսաների գիտակցութեան մէջ. յեղափոխական մտածողութեան բովից անցած ժողովրդական միտքը այնքան հասունացել է, այնքան խոր կերպով ըմբռնել հին կարգերի ոչնչացման պատմական անհրաժեշտութիւնը որ առանց տատանուելու ուղարկեց Կուման աւելի ձախ տրամադրուած ներկայացուցիչներին, քան առաջ: Աջակցութեաններն էլ այս անգամ իրենցից աւելի ծայրայեղներին զերազանութիւն տուին, քան հոկտեմբերականներին: Երկրորդ դումայի թողած ընդհանուր տպաւորութիւնը այն է որ նա տրամադրուած է աւելի բէալ տակտիկայի հետեւել, իրան դադուած, զգոյշ պահել, որպէսզի զանազան պօգրօմշիկներ և պրօփօկ-

ատօրները չօգտուեն հանգամանքից, օբստրուկցիա չսարքեն կամ
ցրուել շտան այդ հակաբերակրատիական հիմնարկութիւնը:

Երկորդ Դումայում ևս ամենամեծ կուսակցութիւնը կազ-
մում են կադէնները (մօտ 115 ձայն): Հետևաբար նա ձգտելու
է ղեկավար դեր ստանձնել: Նրանից ձախ կանգնած կուսակ-
ցութիւններն են սօցիալ-դեմօկրատները (64 ձայն) և ձախա-
կողմեան բոլորը, կազմուած սօցիալիստ-բեմօլիցիօններից (50
ձայն), աշխատաւոր գրուպպայից (24 ձայն), համառուսական
գիւղացիական միութիւնից և ժողովրդ. — սոց. (6 ձայն),

Աջակողմեան կուսակցութիւններից ամենաազդեցիկը «ռուս
դաշնակցականներն» են («СОЮЗНИКИ») Պալօլակիյ Կրուչեվսկի,
Պուրիշկեվիչի և Պլատօն Կախկոպոսի նման պարագլուխներով:

Երկորդդ Պետական Դումայի նախագահութիւնը (պրե-
զիդիում) կազմուած է հետևեալ կերպով. նախագահ Ֆեօֆօր
Ալէքսանդրովիչ Դոլովին (356 ձայնով ընտրուած 102 դէմ),
կադէ: Նախագահի օգնականներն են. Բերեզին և Պոզնան-
սկին, երկուսն էլ ձախակողմեան բոլոր ներկայացուցիչներ:

Պետական Դումայի քարտուղարութեան կազմը հետևեալն
է. քարտուղար Չերնոկով (կ. դ.), օգնականներ. Ուսպենսկիյ
(ս. բ.), Պարլամով (կ. դ.), Կարտաշեվ (ս. դ.), Սալոբկով (ս. դ.)
և Մակսիլտով (կ. դ.).

Պետական Դումայի նախագահ Ֆ. Ա. Գոլովինը հետևեալ
ձառով բացեց Դումայի առաջին նիստը.

«Պետական Դումայի կամքը նրա իւրաքանչիւր անդամի
համար օրէնք է: Յիշելով այդ ես առանց տատանման ստանձ-
նում եմ Դումայի նախագահի պարտականութիւնները:

«Մեծ է ինձ ցոյց տուած պատիւը ձեր կողմից, պարոն-
ներ. մեծ է իմ երախտագիտութիւնը դէպի ձեզ. կանհիմ բոլոր-
քը, ինչ կարող եմ, որպէսզի արդարացնեմ ձեր վստահութիւնը
դէպի ինձ: Չնայած մեզ բաժանող կարծիքների տարբերու-
թեանը, մեզ միացնում է մի նպատակ: Այդ միակ նպատակը
— սահմանադրական հողի վրայ աշխատելը, երկրի բարիքնե-
րի իրագործումն է: Ձգտելով ընդդիմախօսութիւնները անաչառ
վարել և խօսքի ազատութիւնը պաշտպանել, ես իմ պարտքը
կը համարեմ անշեղ հոգալ Դումայի արժանապատուութիւնը պա-
հելու. մենք բոլորս լաւ գիտենք թէ ինչ անհամբերութեամբ է
մեր երկիրը սպասում Պետական Դումայից իր ծանր տան-
ջանքների թեթևացում: Այդ մեծ նպատակի իրագործման ու-
ղիղ ճանապարհը մատնանշուած է առաջին Պետական Դումա-
յից և մնում է նոյնը և ներկայ ժամանակում: Կեանքի մէջ
մտցնել հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստով յայտարարած սահ-

մանադրական սկզբունքները և սոցիալական օրէնսդրութեան իրադրոժում,—դրանք են առաջին պետական դումայից հերթական դարձած երկու մեծ նպատակները: Անենք ամեն ինչ որ նրանք իրադրոժուած լինեն երկրորդ Պետական Դումայից:

Հզօր ժողովրդական ներկայացուցչութիւն! միանգամ կեանքի կոչուած նա այլ ևս չի մեռնիլ: Միապետի հետ միացած նա սոխուսափելիօրէն կեանքի մէջ կը մտցնի ժողովրդի կամքը և միտքը:

Պարոններ, օրէնքի համաձայն, դումայի նախագահը պէտք է ներկայացնի Թապաւոր Կայսրին ընտրութեան մասին: Այդ ինկատի ունենալով, յայտնում եմ ներկայ նիստը փակուած, իսկ յետագայ նիստի մասին դումայի պ. պ. անդամներին իմաց կը տրուի առանձին ծանուցագրերով:

Դումայի նոր նախագահը մօտ 40 տարեկան մարդ է և յայտնի է իբրեւ զեմստովօի շահերին նուիրուած հաստատակամ և անաչառ մի գործիչ, որ օժտուած է ուրիշի կարծիքն յարգելու ազնիւ յատկութեամբ:

Այդպիսով լայնածաւալ և բազմապիղ Ռուսաստանի ազդարնակութիւնը այժմ ունի իր օրինաւոր ներկայացուցչութիւնը, որի մէջ արտացոլում են ներկայումս ժողովրդի մէջ նշմարուող բոլոր հոսանքները, սկսած սե հարիւրակային ըէակցիօներներից և վերջացնելով ամենածայրայեղ ձախակողմեաններով, այն է պրօլետարական կուսակցութիւն՝ սոցիալ-դեմօկրատիայով: Կենտրոնը—կոնստիտուցիօն-դեմօկրատիական կուսակցութիւնը— իրան յարած ճիւղարութիւններով, պէտք է հարուածներ ըստանայ աջից, որ քաշելու է նրան դէպի հին բեժիմի վերականգնումը, և հարուածներ ձախից, սկզբունքային աւելի լայն և դեմօկրատիական պահանջներ զնոդ կուսակցութիւններից, որոնցից մանր-բուրժուական սոցիալիստները (ս. ր., ժ. ս. և աշխատաւորական խմբակը) իրենց խառնաշփոթ ծրագրերով և ութոպիստական տակտիկայով այնքան ահուելի չեն, որքան գիտական-սոցիալիզմի ժայռանման հիմքերի վրայ դրուած սոցիալ-դեմօկրատիայի այն մասը, որի լիդերն (գլխում) կարող է համարուել Պլիխանովը: Այդ մենշեվիկները իրենց մշակած ծրագրով և ըէալ տակտիկայով ամենից շատ են մօտենում զերմանական տիպի սոցիալ-դեմօկրատիային:

Դուման կամ պիտի լինի իսկապէս պարլամենտ կամ՝ նոր կոնֆլիկտների բնի:

Ստորիպիւնի հօթամսեայ անկոնտրոլ և ճնշող լիբրօկրատիական կառավարութիւնը երկիրը հասցրել է ծայրայեղ թըշուառութեան: Ֆինանսների ողբալի դրութիւնը երեւի կը ստի-

պի այդ իշխանասէր՝ բիւրօկրատիային ակամայ զիջումներ անել, որպէսզի եւրոպական զգոյշ լուրժուազիան չմերժի սուրիւ տոկոսով փող բաց թողնել նրան...

Մեր «հայկական» ներքին կեանքի երևոյթները մէջ մենք տեսնում ենք բացի ընդհանուր պետական կարգերի ստեղծած անօրմալ երևոյթներից և առանձնայատուկ արտայայտութիւններ։ Հայկական ճահճի մէջ կղերական-ասիական միջնադարեան խառնաշփոթ կամայականութիւններին և անկարգութիւններին այժմ միացել են սոցիալիստ-տիրացունների ստեղծած սումբուլքն և քառուկներէք մեր դպրոցներում և գաւառներում չեն տիրել աւելի խայտառակ կարգեր քան վեհաբանական-գաշնակցական միացած դործակցութեամբ։ Խլրտումներ տեղի են ունենում և պետական ու սոցիալականներում, բայց նրանք բոլորովին այն բնութիւնը չունեն ինչ մեզանում։ Մենք առանձին յօգուած կը նուիրենք այդ դպրոցական հարցերին, իսկ այժմ ընթերցողի ուշադրութիւնն ենք դարձնում այն փաստերի վրայ, որոնք արձանագրուած են այս համարում։

Չենք կարող ուշադրութիւն չդարձնել և այն ազադակող անարգարութեան վրայ որ կատարում է էջ. ճեմեանի մի խումբ աշակերտների վերաբերմամբ, դրանք արդարադատութիւն են պահանջում «հասարակութիւնից»։ Եւ միթէ ազգային բիւրօկրատներին համակերպուելը ազգատիրութիւն համարող մեր ստրկացած հասարակութիւնը անտարբեր կը վերաբերուի դէպի այդ կոչը։ Ո՛չ, մենք այնքան յոռետես չենք ուզում լինել որ գիտակից մաս չդառնանք մեր հասարակութեան մէջ...

Ահա այդ կոչը.

«Մենք, ճեմարանից դուրս եկած ուսանողներս, ճեմարանում կատարուող վերջին դէպքերի ժամանակ, մեր դատրցանկացանք յանձնել հասարակական ընոյթ ունեցող մի յանձնաժողովի, բայց վարչութիւնը առանց որեւէ պատճառաւորութեան (զոնէ միզ անյայտ պատճառներով), չընդունեց մեր այդ առաջարկը եւ մենք, ի նկատի ունենալով ճեմարանի զոյութեան վերահաս վտանգը, կամովին հեռացանք։

Մենք զանազան գրութիւններով ծանօթացրինք հասարակութեան զիտակից մասին կատարուած իրողութեան հետ եւ այժմ որպէս անդամ հասարակութեան՝ դիմում ենք հասարակութեան, մամուլի ներկայացուցիչներին եւ ընկեր աշակերտներին, որպէսզի նրանք իրանց ձայնը բարձրացնեն

ևւ պահանջեն անաչառ քննութիւն՝ մեր կեանքում՝ պարբերական քննադատութիւն ունեցող այսպիսի դէպքերի համար»։

Այդպիսի կոչեր յաճախ են լսուել և մեղանում չի գլուխուել մինչև այժմ կեանքի այդ թղթակներին պատասխան տուող մի կազմակերպուած արձագանք։

Միթէ մի այլ հասարակութեան մէջ անտարբերութեամբ կը դիտէին թէ ինչ են անում զանազան «կոնաչ հարիւրակներ»։ Միթէ թոյլ կը տային որ յայտնի շարագործները և նրանց զեկավար զրդիները զնդակահար անէին նոյն իսկ զրչի հակառակորդներին։ Իսկ մեղանում կան «խնտելիզենտներ» որոնք ձեռք են սեղմում, ճաշեր են տալիս այդ ոճագործների մեղսակիցներին, ստատուում են նրանց ձեռնարկութիւններին... Դիակներ և խողովակներ...

Կրտսնովողսկում սպանւում է «Մշակի» թղթակից Մուշեղ Տէր-Օհանեանը իր այն թղթակցութեան համար որ գետեղել է նա «Մշակի» № 27-ի մէջ։ Եւ ահա «մտքի և խօսքի» ազատութիւն ըզաւող հայկական բանդան կեանքի մէջ այդ կերպ է գործադրում աղատութիւնը։ Ի՞նչ արու հասարակութիւնը այդ ոճերի դիմաց։ Ոչինչ։ Ինչ արաւ կովկասեան մամուլը, լսեց կարծես առանձին ոչինչ էլ չի պատահել։ Որքան տարբերութիւն մեր և ռուս խնտելիզենտների մէջ, որոնք ցոյց տուին Հերցէնշտէյնի սպանութեան խնդրում որ հոգով և մտքով անհամեմատ բարձր են կանգնած «գեղեցիկ կովկասի» վարտնոտ «խնտելիզենտներից»։

Ի՞նչ անուն տալ այդպիսի «հասարակութեան» որ բխացած սարկի պէս տանում է կատուած սրիկաների ամենատրամադրի արարքները։

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՏՃՏԵԱԿԱՆ զԱՐԳԱՅԻՄԱՆ ՈՏԵՂԺԱԾ ԵՆԿԱՐԵՐԺԱՆ ԳՈՐԾՈՋՆԵՐԻ:

Եւրոպական կեանքը իր զարգացման մէջ առաջ է ընթա-
նում մի լայն և հարթ ճանապարհով, որի վրայից արդէն հե-
ռացրած են հին բռնակալական բեժիմի աւերուած շինութեան
բոլոր աւերակները, և կապիտալ իզմը կատարում է իր պատ-
մական դերը, իր աճման հետ առաջ բերելով և իրան յաջոր-
դող սոցիալիզմի գործօնները: Կապիտալիզմի զարգացման հետ
միասին աւելանում է բանուորութիւնը ոչ միայն թուով, այլ
և իր գիտակցութիւնով, իր կազմակերպութիւնով, իր ազ-
դեցութեամբ երկրի հասարակական — քաղաքական կեանքի
վրայ: Այդ պատճառով բոլոր այն պայմանները որոնք նպաս-
տում են մի երկրի տնտեսական բարգաւաճման՝ միաժամանակ
նպաստում են և արդի կարգերի հիմնական փոփոխութիւնների
հասունանալուն: Եւ ընդ հակառակ, բոլոր այն գործելակեր-
պերը որոնց հետեանքն է մի երկրի տնտեսական քայքայում,
աւեր ու անապատ — պէտք է համարուեն յետադիմական, բէակ-
ցիօն, մի ժողովուրդ դէպի վայրենութիւն, թշուառութիւն մը-
ղող, լաւագոյն ապագայից դարերով յետ դցող: Թող այդպիսի
գործելակերպերի հեղինակները իրանք իրանց «յեղափոխական»
անուանեն, բայց եթէ դրանք հասարակական երևոյթների
ըմբռնողութեան մէջ նոյնն են, ինչ դալլաքը բժշկութեան մէջ,
ալբիմիկը՝ քիմիայի մէջ, դրանք de facto փալչիներ, խեն-
թեր, ոճրագործներ, բէակցիայի գործակիցներ են և ոչ կեան-
քը դէպի լաւագոյն ապագան յեղաշրջողներ: Այդ տիպի բէ-
ակցիօն կեղծ յեղափոխականներ են օրինակ, հայկական ազ-
գային «յեղափոխականները», որոնց նմանները քաղաքակիրթ
երկրներում մի քանի անորմալ յանապատեմ, գործով անար-
խիտներ են կամ պարզ ոճրագործ ընկերակցութիւններ 2 | 2
մաֆիա, կամորա: «Յեղափոխական» շայկաները իրենց անձ-
նական քաջագործութիւններով նոյնքան անզօր են յեղափո-
խութիւն առաջացնելու, որքան տգէտ մի դալլաքի ւածելին հի-

ւանդի երակներից առողջանալու համար անհրաժեշտ արիւնը թափելով ոյժ ունի բժշկութիւն կատարելու: Կապիտալիզմի զարգացման հետ եւրոպական երկրներում հասունացել է լայն խաւերում գիտական հասկացողութիւնը կեանքի երևոյթները մասին և բունտարները ու բանդաները անախրոնիզմ են այն տեղ:

Բունտարական—բանդայական գործելակերպերը իբրև հին յեղափոխական լուծանտիզմի մնացարդներ պահպանուել են դեռ տնտեսապէս յետամնաց և մտաւորապէս տհաս հասարակութիւնների կեանքում: Սեփական շահերի խոր գիտակցութիւն, այդ շահերի պաշտպանութեան համար ուժեղ կազմակերպութիւն, կուլտուրական ոյժի միջոցով կռիւ—ահա արդի յեղափոխութիւնների գէնքը: Եւ այժմ կանայք էլ իրանց դատը պաշտպանելու համար այդ շաւղի վրայ են կանգնել արդէն: Անգլիայում, Իտալիայում այդ շարժման ալիքները արդէն ներս են խուժել պարլամենտական դահլիճները և ալիկածում են մտքերը: Բիւրաւոր ստորագրութիւններով ծածկուած խնդրագրերի հետ հրապարակական ցոյց են լինում, կազմակերպուած պրօպագանդա է մղւում: Եւ երբ այդ շարժումը ինտելիգենտ-բուրժուական խաւերից տարածուի և վարձու աշխատանքով ապրող կանանց շարքերում, ժողովրդական մասսաներում՝ այլ ևս «ազեղ սեւի» ընդդիմադրութիւնը կը կորցնի իր ոյժը «գեղեցիկ սեւի» գրոհի առաջ: Այդպէս, տնտեսական կառուցուածքի յեղաշրջման հետ միասին առաջ են գալիս սօցիալական խոր փոփոխութիւններ հասարակական կեանքի մէջ: Առանց այդ տնտեսական ամբար հիմքի եղած քաղաքական խլրտումները պատահական խառնակութիւնների, մի խումբ դաւադիր-ուսող պիստների յարուցած փոթորիկ է մի բաժակ ջրի մէջ և մակերեսային ալիկոծութիւն առաջացնելով չի տոգորում մասսան: Միայն այնտեղ ուր հասարակական շերտաւորումը կատարուած եղելութիւն է, դասակարգային գիտակցութիւնն էլ զարգացած է շատ յստակ կերպով, առաջ է գնում սօցիալական էվօլյուցիան, մաքրուելով ամեն տեսակ սնահաւատութիւններից, նախապաշարմունքներից, խակամութեան ստեղծած խառնուրդներից: Այդպիսի խառնուրդները ցեղական, կրօնական, իմաստակային և մաֆիական խառնաշփոթութիւն են մտցնում միայն մինչև այն ժամանակ, մինչև որ դասակարգային գիտակցութիւնը մթազնած է: Իսկ երբ հասարակութիւնը սկսում է տնտեսական բարգաւաճման շնորհիւ խիստ շերտաւորուել—նա սկսում է գիտակցել և գիտական, օբեկտիւ պրիզմով դիտել իր շուրջ կատարուող երևոյթները, քննադատաբար վերաբերուել, իսկ դանազանները

տրիստներ», ութովիստներ և ծակ փիլիսոփաներ կորցնում են «դեկավար» լինելու արածնութիւնը նոյն կերպ, ինչ ձևով քուրմերը և քահանայապետները դադարում են պատգամախօսների նշանակութիւն ունենալու հէնց որ կրօնը բաժանւում է գիտութիւնից:

Այժմ հասարակագիտութիւնից բաժանւում է գեղարուեստը, և հասարակական ցաւերի վարման գանդը դառնում է միայն և եթ գիտութիւնը: Ահա հասարակական երևոյթների քննութիւնը՝ քրմերի և գեղարուեստագէտների ձեռքերից խլողը և գիտութեան լանձնողը եղան Մարքսը և Էնգելսը:

Բնականաբար ամենուրեք ուր սկսում է որոշ կերպով նըշմարուել դասակարգային շերտաւորումը, վարժնել գիտակցութիւնը միաժամանակ երևան է գալիս հին հայեացքների խիստ քննադատութիւն, կրօնը, գեղարուեստը հեռանում են հասարակական-քաղաքական ասպարէզից, որ գրաւում է գիտութիւնը:

Այդ պրոցեսը եւրոպական աշխարհի կրկնւում, ուր տնտեսական զարգացումը շատ առաջ է գնացել հիմա կարելի է վերջացած համարել: Եւ այդ պարզ ճշմարտութեան ամենահետևողական կողմնակիցը ամեն տեղ սոցիալ-դեմօկրատիան է: Այդ պրոցեսը իր զարգացման մեծ շրջանում է Ռուսաստանում, իսկ դեռ սաղմային դրութեան մէջ է Պարսկաստանում, Թուրքիայում: Այդ է պատճառը որ Պարսկաստանի յեղափոխութիւնը մի պղտոր, քառային անորոշութիւն ունի. հին-հին զարուց նախապաշարմունքների մշտնջող դեռ չի փարատուել, որովհետև տնտեսական յետաձգութիւնը դեռ առաջ չի քաշել խոշոր, հզոր յեղափոխական մի բուրժուազիա, ուրեմն և նրա կեանքով կեանքի կոչուող պրոլետարիատ... Պէտք է լինի լաւ շիրա և նպաստաւոր պայմաններ որ եփուի և գինի դառնայ, այլապէս մի թրթուած զկռաշուր, քացախ կը ստացուի... Պէտք է լինի խոշոր բուրժուազիա որ «աշխատաւոր մասսայից» դուրս գայ իսկապէս յեղափոխական, իսկապէս սոցիալիզմի յաղթանակով շահագրգռուած մի գիտակից հասարակական զործօն— բանուորութիւնը, որը միակ դասակարգն է որ ոչինչ չունի կորցնելուներկայ կարգերում և ամեն բան կը ստանայ ապագայում: Արհեստաւորութիւնը, գիւղացիութիւնը իբրև մանր սեփականատէրեր սին յոյսերով կապուած եր ներկայ կարգերի հետ, ուստի կիսատ-պուատ, անորոշ թախքներով ցնցումներ են աւնում, բռնկւում և մարում, իսկ երբէք յարածուն չեն աճում և սարից վար իջնող ձեան գնդակի նման իր թափի մէջ օրէցօր մեծանում, հզօրանում: Այդ պատճառով ամեն մի քայլ Պարս-

կաստանում, որ նպաստում է տնտեսական բարգաւաճման, որ արագացնում է ուժեղ բուրժուազիայի խրեան գալը—աւելի մեծ յեղափոխական ակտ է քան զանազան դաւադրական գաղտնի կազմակերպութիւնների ֆիդայաձև էքսպերեմենտները... Այդ կոնսպիրատիւ-դաւադրական «կառավարութիւնները» վերջիվերջոյ դառնում են աւելի մեծ չարիք քան չին բէժիմը, որովհետեւ այլասերութեամբ վերածւում են մաֆիական ընկերակցութիւնների: Թիւրքիայում այս 20 տարիների ընթացքում տնտեսական բարգաւաճումը ինքն իրանով բիւր անգամ աւելի նպաստած կը լինէր յեղափոխական գործին, քան զանազան փոք շորթողների, մարգասպանների և խենթութիւնների անմիտ, թեթեամիտ և բթամիտ դաւադրական էքսպերեմենտները: Այո, ամեն մի բուրժուա իր տնտեսական գործունէութեամբ անգիտակցաբար շատ աւելի է նպաստում բուն յեղափոխութեան նախապատրաստութեան, քան իրանց յեղափոխական համարող ամեն տեսակի քաղաքական ալքիմիկներ և «արիւն վօթող» փահլեւաններ:

27 գեկտ.

ԽՐԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԱՅ

ՄՈՍԿՈՒԱՅՆՅ ալ. Ադրիեվ Արտեմ նուիրել և 1907 թ. «Մուրճի» մի օրինակ Մաղրասա գիւղի ուսումնարանին. ալ. Մարտին Ա. Բաղդասարով՝ Ալէքսանդրապոլի մի օրակ ուսումնարանի (մենք ուղարկում ենք օր. ուսումնարանին), ալ. Թարսսով և ալ. Ստեփան Պօպով թողնում են մեր տրամադրութեան տակ. որոշեցինք ուղարկել Ղազանչի և Զնաբերդ գիւղերի հասարակութիւններին:

Խմբագիր—Հրատարակիչ՝ Լ. Սարգսեան
Իրավատէր՝ Վ. Բանանեան

ԲԱՑԻԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1907 ԹԻՒՆ

“ՀՈՍԱՆՔ,”

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ
ՕՐԱԹԵՐԹԻ.

Բաժանորդագիրն է թիֆլիսում և գաւառներում՝ տարեկան 6 ռուբլի, ամսական 50 կոպէկ:

Մինչև 1906 թւականի վերջը՝ բաժանորդագիրն է 50 կոպէկ: Յայտարարութիւնների վճարն է. առաջին երեսում իւրաքանչիւր տողին պետիտով 6 կոպ. վերջին երեսում 3 կոպէկ: Տարեկան և տեղական յայտարարութիւնները՝ փոխադարձ համաձայնութեամբ:

«ԳՈՒՏՏԵՆԲԵՐԳ» գրախանութում

Վաճառում են ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵՆԻ հետեւել գրքերը.

1) Ժողովրդի կրթութեան գործը մեզանում, 1892 թ.

գիրն է 20 կ.:

2) Հին ցաւ (հրապարակախօսական խոհեր—մեր կղերի մասին), 1900 թ. » 30 կ.:

3) Մի քանի օր Արցախում եւ Սիւնիքում » 20 կ.:

4) Այց Թիւրքաց Հայաստանին, 1890 թ., » 60 կ.:

5) «Մայրենի խօսք» ընթերց. ձեռնարկ 3-րդ և 4-րդ տարիների համար: » 80 կ.:

ԱՌԱՆՁԱՐԻ

Վշտի ծիծաղը (պատմութեան ժողովածու) գ. 1 ը.:

ՍԱՐԳԻՍ ՍԱՐԳՍԵԱՆԻ

Ազուլեցոց բարձատր, Լեզուար. հետադ. գիրն է 2 ը.

LA REVUE

(Ancienne «vue des Revues»)

A B O N N E M E N T

Etranger (Union postale) par an: 28 fr.

» » » par semestre 16 fr.

Directeur-Rédacteur en chef

JEAN FINOT

Administration Ret édaction:

12 Avenue de l'Opéra

Paris

ԲԱՑԻԱՄ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1907

«Ա Խ Ո Ւ Ր Ե Ա Ն»

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՕՐԱԹԵՐԹԻ

ՈՐ ԼՈՅԱ Է տեսնելու առաջիկայ Յունւորի մէջ

Ա Լ Է ք ս ա ն դ ր ա պ օ լ ու մ

ԾՐԱԳԻՐԸ.— 1. Կառավարչական կարգադրութիւններ.
2. Առաջնորդող յօդուածներ. 3. Քրոնիկոն և տեղեկութիւններ.
4. Հեռագիրներ. 5. Թղթակցութիւններ. 6. Ներքին տեսութիւն.
7. Արտաքին տեսութիւն. 8. Ֆէլիէտօն. 9. Դրական բաժին.
10. Գիւղատնտեսական բաժին. 11. Առողջապահական բաժին.
12. Խառն լուրեր. 13. Յայտարարութիւններ:

«Ախուրեանը» ունենալու է յառաջագիծական ուղղութիւն
և ձգտելու է ծառայել ժողովրդի կուլտուրական յառաջադի-
մութեան տնտեսական շահերին:

Խմբագրութեան անդամներն են՝ Ատրպետ, Լևոն Մանուկ-
եան, Երդ. Հաւատարմ. Յովն. Հէր-Մարտիրոսեան:

ՄԱՍՆԱԿՅԵԼ ԽՈՍՏԱՅԵԼ ԵՆ ՆԱԵՒ ՇԱՏ ԳՐԱԿԱՆ ՈՅԺԵՐ

Ք ա ժ ա ն ո թ դ ա դ ի ն ն է

Տարեկան	Կէս տարին
Ալէքսանդրապօլում 3 թուր.	2 թուր.
Ուրիշ տեղերը 4 »	2 » 50 Կ.
Արտասահման 12 ֆր.	7 ֆր.

Սահման համարը ամէն տեղ 2 կոպ.

Կարելի է վճարել նաև ամսէ ամիս:

«ԱԽՈՒՐԵԱՆԸ» լոյս է տեսնելու ամենայն օր, բացի կիրակի եւ տօ-
ներին յաջորդող օրերից:

Խմբագրութեան հասցէն՝ Александрополь, Редак-
ция газеты «Ахурянь». Արտասահմանից՝ Alexandropol
rédaction «Akhourian» (Caucase),

Խմբագիր-Հրատարակիչ՝ Կ. Ափրեան

На 1907 годъ
Открыта подписка на историческій жур-
наль

„Б Ы Л О Е“

Журналъ—внѣпартійный и посвященный исторіи освободительнаго движенія—издается подъ редакціей В. Я. Яковлева—Богучарскаго и П. Е. Щеголева при ближайшемъ участіи В. Л. Бурцева по слѣдующей программѣ.

Статьи и изслѣдованія по исторіи освободительнаго движенія въ Россіи

Біографіи дѣятелей движенія, воспоминанія о нихъ, ихъ собственные мемуары, дневники, письма, статьи, стихотворенія и проч.

Документы и другіе матеріалы, касающіеся движенія.

Отдѣльные факты и эпизоды изъ исторіи движенія.

Историческая бібліографія.

Журналъ будетъ выходить по прежнему ежемѣсячно, книжками въ 20 печатныхъ листовъ каждая.

Въ журналѣ помѣщаются—на отдѣльныхъ листахъ и въ текстѣ—портреты дѣятелей, факсимиле, рисунки, имѣющіе отношеніе къ исторіи движенія.

Цѣна съ пересылкой и доставкой: на годъ (съ 1 янв. по 1 янв.)—8 руб.; на $\frac{1}{2}$ года (съ 1 янв. по 1 іюля)—4 руб.; на $\frac{1}{4}$ года (съ 1 янв. по 1 апр.)—2 руб. Перемѣна адреса—30 коп. (При перемѣнѣ адреса контора проситъ подписчиковъ сообщать старый адресъ, внесенную сумму и срокъ подписки). Книжные магазины при подпискѣ получаютъ 5% скидки.

Цѣна отдѣльной книжки въ книжныхъ магазинахъ—1 руб., для покупающихъ въ конторѣ—85 коп., для выписывающихъ изъ конторы—1 руб. 10 коп. съ пересылкой. Книжнымъ магазинамъ на отдѣльныя книжки—30% скидки.

Подписка принимается въ конторѣ журнала—(ежедневно, кромѣ праздниковъ, отъ 9 до 4 час. дня)—С. Петербургъ, Лиговская ул., 44

Редакція помѣщается въ С. Петербургѣ на Знаменской ул. д. 19.

Личныя объясненія съ редакторами—по понед., вторн., четверг., пятницамъ (кромѣ праздниковъ) отъ 3 до 5 час. дня.

Редакторы { В. Я. Богучарскій.
П. Е. Щеголевъ.

Издатель Н. Е. Парамоновъ.

Вышла январская (первая) книга ежем.
литер.—нолим. изд.

„РУССКАЯ МЫСЛЬ“

Продолжается подписка на 1907 годъ.

Условія подписки (безъ гербоваво сбора):

Съ дост. и перес.	годъ	9 м.	6 м.	3 м.	1 м.
	12 р.	9 р.	6 р.	3 р.	1 р.
За границу	14 р.	10. 50	7 р.	3. 50	1. 25

Книгопродавцамъ дѣляется уступка въ размерѣ 50 коп.
съ полного годового экземпляра. Съ подписокъ въ разерочку
уступокъ имъ не делается.

Подписка принимается: Въ Москвѣ въ конторѣ журнала
—Въ здвиженка, Ваганьковскій пер. д. Куманина, кв. № 1.
Въ Петербургѣ въ отдѣленіи конторы журнала—при книж-
номъ магазинѣ Н. Б. Карбасникова, Гостиный Дворъ, со сто-
роны Невского, д. 19. Въ Кіевѣ въ книжномъ магазинѣ Н.
Я. Оглоблипа, Крещатикъ. Въ Варшавѣ въ книжномъ мага-
зинѣ Н. Б. Карбасникова, Новый свѣтъ, д. № 69. Въ Вилкѣ
въ книжномъ магазинѣ Н. Б. карбасникова, большая, д.
Гордона.

Редакторъ О. К. Арнольдъ.

Издатель: Т—во И. Кушнеревъ и Ко.

Բացում է ամսագրի ազրուծին

ՀԱՅԵԼԻ

Գեղարուստական երգիծարանական պատկերադար

Շարաթաթերթի

Հասցեն՝ Тифлисъ. Редакція «Аели» Дворцова ул. № 3.

Կամ Tiflis Rédaction du Journal «Haeli».

Открыта подписка на 1907 годъ
НА ГАЗЕТУ

ТИФЛИССКІЙ ЛИСТОКЪ

Газета будетъ выходить ежедневно, кромѣ послѣ праздничныхъ и по-
недельникковъ. Чтобы имѣть возможность своевременно доставлять га-
зету городскимъ и особенно иногороднымъ подписчикамъ, контора из-
данія проситъ *записаться на газету своевременно*, такъ какъ заго-
товка атрессовъ гг. подписчиковъ требуетъ на мало времени.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА:

Съ доставкой въ Тифлисъ: * Съ перес. въ другіе города:
На 12 мѣс.—5 р., на 6 мѣс.— * На 12 мѣс.—7 руб., 6 мѣс.—
3 руб., на 3 мѣс.—1 р., 75 к., * 4—р., на 3 мѣс.—2 р., 50 к.,

ПОДПИСКА ПРИНИМАЕТСЯ на любой срокъ, но только съ 1 чис-
ла каждаго мѣсяца, исключительно въ конторѣ изданія. Головин-
скій проспектъ, № 15.

ПЛАТА ЗА ОБЪЯВЛЕНІЯ: Для Закавказья за мѣсто, занимаемое строкой
петита, передъ текстомъ—10 коп. и послѣ текста—5 коп. Извѣщенія
о зрѣлищахъ печатаются на первой страницѣ по—20 коп. за строку и
на 4—по 10 коп. За объявленія въ справочномъ отдѣлѣ взимается по
8 коп. за строку. Объявленія внѣ предѣловъ Закавказья принимают-
ся исключительно въ центральной конторѣ торговаго дома Л. и. Э.
Метцль и К^о въ Москвѣ, Мясницкая, д. Ситова и въ отдѣленіяхъ его—
въ С.-Петербургѣ, Большая-Морская, № 11: въ Варшавѣ, Краковское
предмѣстье, № 53, по 24 к.—передъ текстомъ и 12 коп. послѣ текста.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1907 ГОДЪ
НА ГАЗЕТУ

== ЗАКАВКАЗЬЕ ==

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА: на годъ—8 р., на 6 мѣс.—
5 руб., помѣсячно 1 р.

Плата за объявленія: *впереди текста за строку пе-
тита 15 коп. послѣ текста 8 коп.*

Тифлисъ, Головинскій пр., д. Пондоева, рядомъ съ го-
родской аптекой.

Редакторъ-издатель П. А. ГОТУА.

„ՄՈՒՐՃ“

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա Ս Ս Ա Գ Ի Ր

(Նոր շրջան VII տարի)

Բ Ա Ժ Ա Ն Ո Ր Դ Ա Գ Ի Ն Ը

Պատասխան

Պատասխան

տարեկան 10 ռ.
կէս տարին 5 ՝ 40կ
ամսական 90 կ.:

Պատասխան

տարեկան 12 ռ. (32 Ֆ.)
կէս տարին 7 » (18 Ֆ.)
ամսական (3 Ֆ.)

Բաժանորդագիրնը կարելի է վճարել նաեւ մաս-
մաս(5—5 ռ.), սերկորդ վճարը լինում է մայիսին: Տարր.
դպրոցներում ուսուցանողների, աշակերտների, ուսանող-
ների, գիւղացիների եւ ընտանոցների համար բաժանոր-
դագիրն է (Ռուսաստ.) 8 թուրքի տարեկան, որ կարելի
է վճարել մաս-մաս(4-4)ռ.:

Հասցէն. Тифлис «Мурчъ» Tiflis «Mourtch»

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ՝

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից՝ գրել պարզ
մտնամոլ բուեր, յստակ ամուսնեմ ու օտար բուեր, եւ քերթի միայն մի
երեսի վրայ, առանձնապէս ու զարմեկ կէտադուքեմ, ուղղագրութեան եւ
նոր պարբերութիւններ որոշակի լինելու վրայ: Թարգմանութեան հետ պէտք
է ուղարկել խմբագրութեանը նաեւ քննադիրը:
2. Չընդունուած մեծ յօդուածները (36 երեսից աւելի) պահուած են
խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ յետոյ ոչնչացնուած են: Չեռագիրը յետ ստա-
նալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհախառն Փոքր յօդուածներն ու
նորանաւորները չեն վերադարձնուում:
3. Գրուածքների վաճառորութեան չափը որոշում է խմբագրութիւ-
նը: Խմբագրութեան առանց պայմանների ուղարկուած ձեռագիրները հա-
մարում են անվճարելի:
4. Խմբագրութիւնը իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները
փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:
5. Խմբագրութեանը զանազան հարցումներով դիմող անձինք պէտք
է պատասխանի համարուղարկեն նամակադրոշմ կամ պոստային
ըլանկ:
6. Հասցէ փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կոպէկ:
Հասցէի փոփոխումը պէտք է ստացուի իւրաքանչիւր
ամսի 10-ից ոչ ուշ, որպէսզի առաջիկայ համարն
ուղարկուի նոր հասցէով: Նոր հասցէի հետ
պէտք է յայտնել նաեւ ձին հասցէն:

Խմբագիր՝ ԼԵՆՈՆ ՍԱՐԿՍԵԱՆ